

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

9

1967

НОВІ КНИГИ

Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов. В 3-х томах, 4-х кн. Т. 1, кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории, изд-во «Наукова думка», К., 1967, 875 с.

ДУБИНА К. К.— Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні, К., 1967, 48 с.

ЗАВ'ЯЛОВ Б.— Дмитро Захарович Мануїльський, Політвидав України, К., 1967, 229 с. з іл.

Івано-Франківський краєзнавчий. Путівник по музею, вид-во «Карпати», Ужгород, 1967, 72 с.

КОЛЬЯК Т.— Влас Якович Чубар, Політвидав України, К., 1967, 282 с.

КОМПАНИЄЦЬ І. І.— Возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській Радянській соціалістичній державі, т-во «Знання» Української РСР, К., 1967, 48 с.

Первый в России (киевскому трамваю 75 лет), изд-во «Будівельник», К., 1967, 142 с. с илл.

РИБАЛКА І. К.— Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.), вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1967, 192 с.

Торжество ленінської національної політики на Україні, Політвидав України, 1967, 459 с.

ПУРКАН Ю.— Последний круг ада, изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 306 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (78)

ВЕРЕСЕНЬ

1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИ
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

В. І. Завгородній — «Капітал» К. Маркса і сучасність 3

До 50-річчя Великого Жовтня (Розвиток культури на Україні)

- В. С. Петренко, Л. А. Шевченко — Вклад робітничого класу і колгоспного селянства в духовну культуру радянського суспільства 12
- Л. І. Носов — Система державного керівництва мистецькими і культурно-освітніми установами УРСР (1917—1967 рр.) 22
- О. В. Молодчиков — Українська радянська книга за 50 років 29
- В. О. Браницький (*Кіровоград*) — Вища педагогічна освіта на Україні в роки семиріччя 38
- В. У. Павелко — Роль громадських організацій у культурному співробітництві Радянської України та Чехословаччини (1945—1966 рр.) 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

- С. І. Ісмаїлова (*Самарканд*) — Творча співдружність діячів літератури й мистецтва Узбекистану та України в роки Великої Вітчизняної війни 58
- С. Г. Максимов (*Ровно*) — Комуністи Волині — організатори боротьби трудящих проти загрози війни, на захист СРСР (1929 — вересень 1939 рр.) 64
- К. К. Дубина, П. С. Дишлевий (*Полтава*) — Прислужництво українських націоналістів німецьким фашистам в колишньому «генерал-губернаторстві» (1939—1941 рр.) 71
- Ангел Након (*Болгарія*) — Деякі аспекти перемоги соціалістичної революції в Болгарії 80
- Я. М. Щапов (*Москва*) — З історії давньоруської церкви X—XII ст. 87

У спільній боротьбі за владу Рад.

- Я. С. Бровкін — Бойовий шлях бронепоезда № 2 94
- Ш. В. Цагарейшвілі (*Тбілісі*) — З історії встановлення Радянської влади в Грузії 97

ЗАМІТКИ

- А. О. Гришнінський (*Умань*) — До історії соціального страхування в нашій країні 99
- Г. Л. Семенко — З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921—1925 рр.) 103
- В. М. Холєвчук (*Івано-Франківськ*) — Культурно-освітня робота на Буковині в 1944—1958 рр. 108
- М. М. Волянюк (*Львів*) — Львів'янин, особисто знайомий з К. Марксом 112

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- С. Я. Боровой (Одеса) — До питання про становище України в період капіталізму 115
 В. М. Мазило (Вінниця) — Ще раз про партизанський рух на Україні в 1941 р. 121

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. Ю. Красовицький (Амвросіївка Донецької області) — Виховання свідомих радянських громадян у загальноосвітній школі 124

ПОРАДИ ІСТОРИКАМ-ПОЧАТКІВЦЯМ

- І. П. Крип'якевич** (Львів) — Нарис методики історичних досліджень (Продовження) 130

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. О. Висоцький — Київській Софії 930 років 133

НАШ КАЛЕНДАР

- О. Ф. Хацкевич (Мінськ) — Ф. Е. Дзержинський на Україні (До 90-річчя з дня народження) 138
 Й. А. Багмут — Розповсюдження «Капіталу» К. Маркса на Україні (До 100-річчя видання I-го тома «Капіталу») 140
 В. Т. Білан — До 115-річчя з дня народження Г. О. Мачтета 143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. І. Куліченко (Харків) — Торжество ленінської національної політики на Україні 146
 О. Г. Михайлюк (Луцьк), П. М. Шморгун — Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции 148
 М. І. Леднев (Харків), Г. Й. Чернявський (Харків) — Г. Н. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948) 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. Г. Федоренко (Ужгород) — Наукова сесія «Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття» 152
 М. З. Юшманов — Ювілейна конференція з історії розвитку філософської думки на Україні за роки Радянської влади 154
 Л. Л., М. С. — Республіканська нарада-семинар з питань ленінської національної політики та інтернаціоналізму 156
 Г. О. Цвікальська — Ювілейні республіканські педагогічні читання 158
 В. Ю. Твердохліб (Коломия) — Відзначення 70-річчя Мирослава Ірчана 159
 М. Брайченко — Художня виставка, присвячена Кам'янцю-Подільському 160
 Г. К. — Захист докторської дисертації 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

К. К. Дубина (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломієнко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31.

Український історический журнал, № 9, 1967

Выходит ежмесечно
 (на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори Денисова Н. Г., Калуга З. К.

БФ 01698. Зам. К-142. Тираж 7175. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,97. Здано до складання 27.VII 1967 р. Підписано до друку 13.IX 1967 р.

Статті

В. І. ЗАВГОРОДНІЙ

«КАПІТАЛ» К. МАРКСА І СУЧАСНІСТЬ

100 років тому — 14 вересня 1867 року — вийшов у світ перший том «Капіталу» К. Маркса. Другий і третій томи були підготовлені до друку після смерті Маркса його вірним другом і соратником Ф. Енгельсом і видані відповідно в 1885 р. і 1894 р. Четвертий том — «Теорії додаткової вартості» — вийшов у світ в 1905—1910 рр. Роботу над «Капіталом», який за оцінкою В. І. Леніна є найвидатнішим політико-економічним твором нашого віку, К. Маркс вважав метою свого життя і найважливішим партійним обов'язком.

К. Маркс у «Капіталі» вперше в історії дав глибокий науковий аналіз закономірностей виникнення, розвитку і загибелі капіталізму. «Кінцевою метою мого твору,— відзначав Маркс у передмові до «Капіталу»,— є відкриття економічного закону руху сучасного суспільства...»¹, тобто капіталістичного, буржуазного суспільства. Головна риса цієї праці, як і всієї діяльності К. Маркса,— органічне поєднання революційної теорії з революційною практикою. Вихід у світ «Капіталу» був величезною історичною подією, що знаменувала собою революційний переворот в економічній науці, створення єдино наукової пролетарської політичної економії. Обґрунтувавши закономірності розвитку буржуазного суспільства, К. Маркс науково довів неминучу загибель його, показав, що єдиним шляхом визволення пролетаріату та інших трудящих з-під капіталістичного рабства є шлях революційної класової боротьби, шлях пролетарської революції. В «Капіталі» пролетарі, всі трудящі знаходили і знаходять бойову програму своєї революційної діяльності, неоціненну зброю в боротьбі проти капіталізму. Тому як раніше, так і тепер не лише революціонери, але й всі прогресивні люди проявляли і проявляють великий інтерес до геніального твору К. Маркса, розглядають його як свою настільну книгу. В той же час вихід в світ «Капіталу» викликав у буржуазії і її прислужників скажену лютю, потоки брехні й бруду, як на адресу самого твору, так і його автора. Така реакція ворогів пролетаріату була кращим ствердженням слів К. Маркса про те, що «Капітал» являє собою «безперечно, найстрашніший снаряд, який будь-коли був пущений у голову буржуа (в тому числі і земельних власників)»².

За минуле століття після появи «Капіталу» буржуазія, реформісти, ревізіоністи застосовували найрізноманітніші прийоми в боротьбі проти його ідей — від заборони і спалювання на вогнищах цього твору і до видання величезної кількості різних «наукових» трактатів, в яких наймані писакі буржуазії намагалися шляхом перекручень, фальсифікацій і т. д. спростувати ідеї «Капіталу». Але всі ці зусилля ворогів марксизму виявилися марними. Ідеї «Капіталу» з кожним роком завойову-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 31, стор. 438.

вали уми все ширших і ширших мас трудящих. 50 років тому ці ідеї були втілені в життя Великою Жовтневою соціалістичною революцією і згодом під її впливом соціалістичними революціями в цілому ряді інших країн, національно-визвольними революціями в колоніальних і залежних країнах.

Переконавшись в нездатності тактики «спростування», замовчування і заборони «Капіталу», прислужники монополістичного капіталу в сучасних умовах вишукують нові прийоми і методи ослаблення революційного впливу ідей «Капіталу», твердять, нібито він мав значення для капіталізму ХІХ ст. і не відповідає умовам розвитку сучасного капіталізму, який, за їхніми облудливими тлумаченнями, нічого спільного немає з капіталізмом часів Маркса. Ця тактика апологетів буржуазного ладу розрахована на те, щоб ідейно розброїти пролетаріат, відвернути його від марксистсько-ленінської теорії — цієї найважливішої революційної зброї в руках робітничого класу і його марксистсько-ленінських партій. Але, як показує життя, ця ідеологічна диверсія монополістичної буржуазії приречена на повний провал.

Безумовно, розвиток сучасного капіталізму характеризується цілим рядом специфічних нових важливих явищ, які були невластиві домонополістичному капіталізму. Марксизм-ленінізм не замовчує цих явищ, а, навпаки, бачить своє найважливіше завдання в тому, щоб правильно пояснити їх, бо лише на цій основі можливі творчий розвиток теорії, наукове обґрунтування стратегії, тактики і практичної діяльності революційних сил сучасності. Зразком такого підходу до розвитку марксистсько-ленінської теорії є діяльність В. І. Леніна, зокрема його вчення про імперіалізм. Неоцінимий вклад в творчий розвиток марксизму в сучасних умовах вносять марксистсько-ленінські партії робітничого класу. Особливо велике значення в цьому відношенні мають Програма КПРС, прийнята ХХІІ з'їздом партії, документи ХХІІІ з'їзду КПРС, Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Розвиток світового капіталізму, переростання капіталізму вільної конкуренції в імперіалізм, що являє собою вищу і останню стадію цього суспільного ладу, все далі поглиблення загальної кризи капіталізму, переростання приватно-монополістичного капіталізму в державно-монополістичний — все це повністю підтверджує правильність марксистського аналізу цієї формації, даного в «Капіталі». «Імперіалізм, — вказував В. І. Ленін, — виріс як розвиток і пряме продовження основних властивостей капіталізму взагалі»³. Нові явища в економіці й політиці епохи імперіалізму ні в якій мірі не змінюють природи експлуататорського капіталістичного суспільства, а ще більше загострюють його суперечності. «Ніякі нововведення не міняють експлуататорської суті капіталізму, ніякі маневри не можуть вилікувати його від властивих йому корінних пороків і нерозв'язних суперечностей»⁴. Тому гранітним фундаментом, на основі якого можуть бути науково обґрунтовані закономірності розвитку сучасного капіталізму, є економічна теорія Маркса, викладена ним в безсмертному «Капіталі», ленінський аналіз імперіалізму, що являє собою дальший творчий розвиток вчення Маркса в нових історичних умовах.

К. Маркс показав, що економічною основою капіталізму є приватно-капіталістична власність на засоби виробництва, коли основні й вирішальні з них належать невеликому чисельно класу капіталістів і зе-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 245.

⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 48.

мельних власників, а величезна більшість населення складається з пролетарів і напівпролетарів, позбавлених засобів виробництва і змушених внаслідок цього продавати свою робочу силу і своєю працею створювати багатство і прибутки пануючих експлуаторських класів. Тому буржуазне суспільство за своєю суттю є експлуаторським суспільством, а метою і рушійним мотивом його є виробництво додаткової вартості. «Виробництво додаткової вартості або нажива — ось абсолютний закон цього способу виробництва», — підкреслював Маркс⁵.

Створення К. Марксом теорії додаткової вартості, яка, за визначенням В. І. Леніна, становить наріжний камінь його економічного вчення, — це справді науковий подвиг, одне з найвизначніших наукових відкриттів. Вченням про додаткову вартість Маркс завдав нищівного удару по буржуазних концепціях «гармонії інтересів» робітників і капіталістів, «свободи», «рівності» і «братерства» в капіталістичному суспільстві, висвітлив дійсне становище пролетаріату в антагоністичному суспільстві як пригнобленого й експлуатованого класу і тим самим показав, що пролетарі та інші трудящі зможуть добитися свого визволення з-під ярма капіталістичного рабства лише шляхом повалення цього ладу. Сучасний капіталізм цілком і повністю стверджує правильність геніальних висновків К. Маркса. Панування монополій, розвиток державно-монополістичного капіталізму не змінюють, як це твердять ідеологи буржуазії, природу капіталістичної власності. Яким би шляхом не створювалася державна власність в імперіалістичних країнах — вона по своїй суті залишається капіталістичною, бо належить не народові, не трудящим, а буржуазній державі, яка в сучасних умовах є комітетом по управлінню загальними справами монополістичної буржуазії. Якщо для доімперіалістичної епохи, — вказував В. І. Ленін, — характерною була індивідуальна капіталістична власність, то для сучасного фінансово-капіталістичного господарства характерна колективна власність організаційно-об'єднаних між собою капіталістів⁶.

Імперіалістичні держави використовують цю власність виключно в інтересах монополістичної буржуазії, в інтересах її прискореного збагачення шляхом дальшого посилення експлуатації пролетарів та інших трудящих. В умовах сучасного капіталізму перш за все значно зросло коло людей, що живуть за рахунок продажу своєї робочої сили і зазнають експлуатації з боку буржуазії. Якщо в часи, коли К. Маркс працював над «Капіталом», в капіталістичних країнах налічувалось найманих робітників і службовців 9—10 млн., то зараз 350 млн. чоловік (200 млн. — в економічно розвинутих капіталістичних державах і 150 млн. — в країнах, що розвиваються⁷).

За всіх часів буржуазія намагалася використати всі можливості для посилення експлуатації трудящих. В умовах сучасного капіталізму ступінь експлуатації набагато перевершив її рівень в попередні часи. Так, сто років тому норма додаткової вартості в капіталістичних країнах становила приблизно 100%. В останні роки в обробній промисловості США ця норма досягла 397%⁸. Монополістична буржуазія для наступу на права трудящих, посилення їх експлуатації використовує державу і так зване державно-монополістичне регулювання економіки. Досить згадати антиробітниче законодавство в післявоєнний період у США, Англії та інших країнах, придушення імперіалістичними державами страйків робітників і т. д.

В сучасних умовах монополії США, ФРН, Англії, Франції, Японії

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 586.

⁶ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 33, стор. 335.

⁷ Мир капитализма. Справочник, М., 1965, стор. 266.

⁸ Там же, стор. 267.

та інших країн в найширших розмірах використовують для посилення експлуатації трудящих науково-технічну революцію. Сьогоднішня капіталістична дійсність як ніколи раніше стверджує висновок К. Маркса про те, що прогрес науки і техніки за капіталізмом відбувається не в інтересах трудящих. Погіршуючи умови праці, підвищуючи її інтенсивність, він фізично і морально нівечить робітників. Надмірна напруженість праці, встановлення жорстокої дисципліни, введення прискорених технологічних режимів призводять до граничного фізичного і нервового напруження робітників, небувалого зростання виробничого травматизму, серцево-судинних і психічних захворювань, нещасних випадків на виробництві. Так, за останній час за явно заниженими даними буржуазної статистики щорічно трапляється нещасних випадків на виробництві: в Англії — 400 тис., Канаді — близько 600 тис., Італії — 1339 тис., США — 2020 тис., у Франції — 1214 тис., в ФРН — 2639 тис.⁹ Отже, механізація і автоматизація капіталістичного виробництва, поставлені на службу наживи монополій, призводять, як писав Маркс, до марнотратства «не тільки тіла і крові, але й нервів і мозку»¹⁰ робітників у небачених раніше масштабах.

Всемірно посилюючи вижимання поту і крові з пролетарів, магнати фінансового капіталу беруть данину з усього суспільства, грабують дрібних виробників — селян і ремісників, піддають жорстокій експлуатації народи економічно слабозвинутих і залежних країн. Досить вказати, що прибутки монополій США від прямих капіталовкладень за кордоном зросли з 832 млн. доларів у 1946 р. до 4572 млн. доларів у 1963 р., або в 5,5 рази. Імперіалістичні хижаки грабують народи інших країн шляхом зовнішньої торгівлі, диктуючи монополійні ціни на світових ринках. За підрахунками економістів ООН внаслідок цього лише за період з 1950 р. по 1963 р. країни, що розвиваються, втратили 13,1 млрд. доларів¹¹. Щоб забезпечити високі прибутки, імперіалізм, перш за все імперіалізм США, форсує гонку озброєнь, небувало посилює мілітаризм, розв'язує агресивні розбійницькі війни. В наші дні найбільш яскравим проявом цього є агресивна і небувала по своїй жорстокості війна американського імперіалізму проти в'єтнамського народу, агресія Ізраїлю, підтримувана імперіалістами США, ФРН та Англії, проти арабських народів на Близькому Сході і т. д.

Нечувана експлуатація пролетарів, пограбування селян та інших трудящих, а також народів залежних і економічно відсталих країн, гонка озброєнь, широкий розвиток державно-монополістичного капіталізму забезпечують магнатам фінансового капіталу все зростаючі монопольно високі прибутки. Так, в 1965 р. монополії США отримали 45 млрд. доларів чистого прибутку, або в чотири рази більше, ніж в середньому за рік в період другої світової війни. Таким чином, сучасна дійсність повністю стверджує Марксову теорію додаткової вартості, показує, що природа сучасного капіталізму не змінилася. Розвиток його не тільки не змінив становища основних класів у системі суспільного виробництва, а навпаки поглибив прірву між трудом і капіталом, між більшістю націй та монополіями, а саму експлуатацію робить ще жорстокішою і витонченішою.

Важливе місце в економічній теорії Маркса займає його вчення про нагромадження капіталу, джерелом зростання якого є додаткова вартість. Нагромадження капіталу означає збільшення маси багатства, що функціонує як капітал, посилення концентрації і централізації капіталу і виробництва, зосередження все більшої маси багатства у руках

⁹ Мир капитализма, стор. 285.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 94.

¹¹ Мир капитализма, стор. 224—227.

найбільш крупних капіталістів. Творчо розвиваючи вчення К. Маркса, В. І. Ленін показав, що в епоху імперіалізму посилюється концентрація виробництва і капіталу в руках могутніх союзів монополістів. Сьогоднішня дійсність як ніколи раніше стверджує цілковиту правильність цих висновків марксизму-ленінізму. Досить вказати, що зараз у капіталістичному світі більше третини промислового виробництва зосереджено в руках 500 монополій. В США 500 найбільших монополій випускають понад половину всієї промислової продукції країни і на них припадає понад 70% всіх промислових прибутків. В Англії 180 великих компаній виробляють близько 40% всієї промислової продукції. В ФРН 10 найбільших компаній зосередили в своїх руках 57,8% обсягу виробництва чорної металургії, 69% — суднобудування, 67% — автомобільної, 40,6% — хімічної і 38% — електротехнічної промисловості. Посилення концентрації виробництва і капіталу привело до того, що зараз величезними багатствами капіталістичного світу розпоряджається невелика група фінансових олігархів, які підкорили своїм інтересам всі сфери життя нації. Так, у США в особистому багатстві частка верхівки, що становить 1% дорослого населення країни, збільшилась з 20,8% в 1949 р. до 28% в 1961 р. В Англії 1% дорослого населення володіє 35% багатств країни¹².

Досліджуючи процес капіталістичного відтворення і нагромадження капіталу, К. Маркс неспростовно довів, що капіталістичний процес виробництва відтворює капіталістичні виробничі відносини і тим самим відновлює умови експлуатації робітника. «Капіталістичний процес виробництва, що розглядається в загальному зв'язку, або як процес відтворення,— писав К. Маркс у «Капіталі»,— виробляє не тільки товари, не тільки додаткову вартість, він виробляє і відтворює саме капіталістичне відношення,— капіталіста на одному боці, найманого робітника — на другому»¹³.

Розвиток сучасного капіталізму незаперечно стверджує цей висновок К. Маркса. Поряд з зосередженням багатств і капіталів у руках найбільш крупних монополістів посилено відбуваються процеси пролетаризації населення, більша частина якого позбавляється всяких засобів до життя, перетворюється в пролетарів і напівпролетарів. Так, у США кількість осіб, що працюють за наймом, в загальній чисельності самодіяльного населення зростає з 63,1% в 1880 р. до 89,1% в 1959 р. У Західній Німеччині питома вага робітників і службовців підвищилася з 67,8% в 1939 р. до 77,3% в 1961 р., а у Франції — з 54,7% в 1906 р. до 63,4% в 1954 р. Все це показує фальш і абсурдність вигадок апологетів монополістичного капіталу, нібито на сучасному етапі відбувається якась «демократизація» капіталу, «дифузія власності» і т. д.

Давши глибоко науковий аналіз капіталістичного нагромадження, К. Маркс в «Капіталі» сформулював загальний закон цього нагромадження. «Чим більші суспільне багатство, функціонуючий капітал, розміри і енергія його зростання, а значить, чим більші абсолютна величина пролетаріату і продуктивна сила його праці, тим більша промислова резервна армія... Отже, відносна величина промислової резервної армії зростає разом із зростанням сил багатства. Але чим більша ця резервна армія в порівнянні з активною робітничою армією, тим більше постійне перенаселення, злидні якого прямо пропорціональні мукам праці активної робітничої армії. Нарешті, чим більші злидарські верстви робітничого класу і промислова резервна армія, тим більший офі-

¹² Мир капитализма, стор. 200.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 548.

ціальний пауперизм. *Це — абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження*¹⁴.

Апологети буржуазії вже багато десятиліть намагаються спростувати положення марксизму-ленінізму про зубожіння пролетаріату та інших трудящих в капіталістичному світі. Щоб довести недоведене, вони вдаються до всяких фальсифікацій і перекручень, вигадують нісенітницю, що нібито за сучасних умов у капіталістичних країнах відбулася якась «революція в доходах», що капіталістичне суспільство переростає або навіть уже переросло в «суспільство загального благоденства», в «народний капіталізм» і т. д. Але ці вигадки апологетів буржуазії не витримують ніякої перевірки і при зіставленні з реальними фактами лопаються, як мильний пупир. Сьогоднішня капіталістична дійсність показує, що, незважаючи на окремі успіхи економічної боротьби робітничого класу, в цілому його становище в капіталістичному світі не полегшується, а погіршується. Це проявляється, перш за все, у швидкому зростанні армії безробітних, яке перетворилося в масове і хронічне явище. За офіційними даними буржуазної статистики зараз в економічно розвинутих капіталістичних країнах налічується 7 млн. лише повністю безробітних. В США за минулі 12 років кількість їх зросла у 2 рази. За останні роки чисельність безробітних у США коливалася від 3,5 до 5 млн. чоловік. Ці дані є кращим підтвердженням висновку К. Маркса про те, що «капіталістичне нагромадження постійно виробляє, і до того ж пропорціонально своїй енергії і своїм розмірам, відносно надлишкове, тобто надлишкове в порівнянні з середньою потребою капіталу в зростанні, а тому зайве або додаткове робітниче населення»¹⁵.

Яскравим проявом погіршення становища пролетаріату в капіталістичних країнах є прогресуюче зменшення його частки в національному доході. Так, в США частка заробітків робітників і службовців у національному доході в 1928 р. становила 46,8%, а в 1962 р. — 45,8%; у Франції в 1938 р. — 54%, в 1952 р. — 45%; у ФРН в 1925 р. — 49,6% і 1961 р. — 40,3%. Характерно при цьому, що темпи зростання прибутків капіталістів набагато випереджають темпи підвищення заробітків трудящих. Наприклад, в Японії за 1952—1960 рр. прибутки капіталістів збільшилися на 350%, а загальний фонд заробітної плати робітників і службовців зріс лише на 120%.

За післявоєнні роки робітничий клас капіталістичних країн своєю впертою боротьбою домогся певного підвищення грошової заробітної плати. Але швидке зростання дорожнечі і інфляція в багатьох випадках зводять нанівець ці завоювання трудящих. Так, порівняно з 1960 р. в 1965 р. вартість життя збільшилось в США на 6,6%, Англії — на 19%, Данії — на 31%, Іспанії — на 40%, Японії — на 35,2%, Австрії — на 21%, у Франції — на 20,3%, в Італії — на 27,1% і т. д.¹⁶. Особливо швидкими темпами зростає квартирна плата, ціни на продукти харчування, плата за медичну допомогу, навчання і т. д. Внаслідок цього сучасний рівень заробітної плати в капіталістичних країнах набагато відстає навіть від офіційного, явно заниженого прожиткового мінімуму. Наприклад, на початок 60-х років середня заробітна плата робітника становила в ФРН приблизно, 75%, у Франції — близько 70%, Японії — 65%, Італії — 50% прожиткового мінімуму. А в США, за визнанням уряду, 32 млн. чоловік живуть в умовах бідності.

Найважливіші прояви погіршення становища трудящих в капіталі-

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 611.

¹⁵ Там же, стор. 597.

¹⁶ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран, М., 1961, стор. 58.

стичному світі — це небувала інтенсифікація праці, важкі житлові умови, зростання податків, погіршення умов праці, зростання мілітаризму, воєнних витрат і т. д. Особливо тяжке становище трудящих у відсталих, залежних і колоніальних країнах, які тривалий час грабувалися колонізаторами і зараз визискуються іноземними монополіями. Так, в багатьох країнах Латинської Америки, Африки і Азії річний дохід на душу населення в 20—25 разів нижчий, ніж в економічно розвинутих капіталістичних країнах. В багатьох колишніх колоніальних країнах на 1 лікаря припадає 40—70 тис. жителів (в США — 800, у Франції — 900, ФРН — 700 жителів). Якщо в ряді економічно розвинутих капіталістичних держав на 1 тис. народжених у віці до 1 року вмирає 20—30, то в колоніях і країнах, що недавно визволилися — понад 100. В економічно розвинутих капіталістичних країнах середня тривалість життя становить у чоловіків — 63—67 років, у жінок — 69—74 роки, тоді як в ряді колишніх колоній відповідно — 35—40 років і 38—41 рік¹⁷.

В багатьох капіталістичних країнах соціальне страхування або зовсім відсутнє, або є вкрай недосконалим. Значна частина витрат соціального страхування перекладається безпосередньо на плечі трудящих шляхом додаткових відрахувань із заробітної плати. У більшості капіталістичних країн пенсійний вік значно перевищує 60 років. Так, в США, ФРН, Бельгії, Австрії вік виходу на пенсію за старістю становить для чоловіків 65 років, для жінок — 60, в Іспанії, Португалії, Фінляндії, Чилі, Голландії відповідно — 65 і 65 років, Данії — 67 і 62; в Швеції — 67 і 67; в Ірландії, Канаді, Норвегії — 70 і 70 років. В багатьох капіталістичних країнах робітники і службовці не охоплені соціальним страхуванням по тимчасовій непрацездатності. Як після всього цього можна твердити, як це роблять апологети буржуазії, що марксистсько-ленінська теорія зубожіння трудящих в капіталістичному світі застаріла? Як можна після всього цього доводити, що сучасний капіталізм — це «народний капіталізм», а сучасні капіталістичні держави — це «держави загального благоденства»? Чи не кращим спростуванням вигадок апологетів монополістичної буржуазії є проголошення правлячими колами США так званої програми боротьби з злиднями? Всім відомо, що ця програма являє собою ні що інше як демагогію. Але при всіх умовах її проголошення є офіціальним визнанням того, що значна частина американців живе в бідності і злиднях. І після всього цього декларується якесь загальне благоденство. Проте дивного тут нема нічого, бо ми маємо справу з вульгарною буржуазною політекономією, для якої, за влучним висловом К. Маркса, питання полягає не в тому — правильна та або інша теорема, а в тому, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна. Стосовно сучасних апологетів монополістичного капіталу цілком і повністю зберігає силу положення Маркса про те, що у всіх їх «наукових трактатах» «безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутічками найманих писак, безсторонні наукові дослідження заміняються упередженою, догідливою апологетикою»¹⁸.

На основі всебічного аналізу розвитку капіталістичного способу виробництва К. Маркс показав, що, збираючи на заводах і фабриках мільйони робітників, зосереджуючи все більшу частину виробництва на великих підприємствах, посилюючи суспільний поділ праці, капіталізм тим самим надає виробництву суспільного характеру. Але наслідки праці привласнюються капіталістами. Ця основна суперечність капіталізму — суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення — проявляється в анархії

¹⁷ Мир капитализма, стор. 268.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 19.

економічного життя і у відставанні платоспроможного попиту суспільства від розширення виробництва, веде до руйнівних періодичних економічних криз, які в свою чергу ще більше загострюють і поглиблюють суперечності капіталізму. Внаслідок цього розвиток продуктивних сил вступає в непримиренний конфлікт з буржуазними виробничими відносинами. «Централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹⁹.

Як показує історичний досвід, це завдання може розв'язати лише пролетарська революція. Воно успішно здійснене в нашій та інших соціалістичних країнах, де суспільна власність, соціалістичні виробничі відносини відкривають безмежний простір для розвитку виробництва з метою найбільш повного задоволення все зростаючих потреб трудящих.

В капіталістичних же країнах внаслідок дальшого розвитку суспільного характеру виробництва, що знаходить свій вияв в безперервному посиленні концентрації і централізації виробництва, в розвитку державно-монополістичного капіталізму, поглибленні суспільного поділу праці і т. д., основна суперечність капіталізму надзвичайно загострилась. Внаслідок цього капіталістичний лад все більше і більше сковує розвиток сучасних продуктивних сил, виявляється нездатним здійснювати науково-технічну революцію. Яскравим свідченням цього є, незважаючи на певне піднесення в окремі періоди, в цілому низькі і несталі темпи зростання капіталістичного виробництва. Досить вказати, що в СРСР середньорічний приріст промислового виробництва за 1929—1966 рр. становив 11,1%, а в США — 4,0%, в Англії і Франції — 2,5%²⁰.

Прислужники монополістичного капіталу намагаються довести, що в сучасних умовах капіталізм здатний розвиватися «планово» й «організовано», усунути анархію виробництва і кризи. Однак життя спростовує ці домисли і повністю стверджує марксове вчення про неминучість криз надвиробництва при капіталізмі. Економіка головної цитаделі капіталізму — США за післявоєнний період зазнала чотирьох кризисних спадів: 1948—1949 рр., 1953—1954 рр., 1957—1958 рр. і 1960—1961 рр. Незважаючи на шалену гонку озброєнь і цілий ряд інших штучних «оздоровчих заходів», що вживаються в капіталістичному світі з метою відвернути кризи надвиробництва, останній час в цілому ряді капіталістичних країн спостерігаються загрозливі спади виробництва або його тупцювання на одному місці. Саме такі явища спостерігалися в США наприкінці 1966 р. і на початку 1967 р.

Зараз найвідчутніше вони проявляються в ФРН та деяких інших країнах. Все це ще більше посилює нестійкість капіталістичного господарства, ще більше поглиблює суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним привласненням і створює об'єктивні матеріальні передумови для здійснення пролетарських революцій. Особливо активно діє в цьому відношенні розвиток державно-монополістичного капіталізму, що, як вказував В. І. Ленін, являє собою повну матеріальну підготовку соціалізму. В той же час посилюються незадоволення трудящих і експлуатованих мас, зростають число й згуртованість пролетарів, загострюється їх боротьба з експлуататорами. З розвитком капіталізму, вказував К. Маркс, — зростає маса злиднів, гноблення, рабство, виродження, але разом з тим зростає і

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 717—718.

²⁰ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 29.

обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно, який навчається, об'єднується і організується.

Робітничий клас — це головна рушійна сила революційного перетворення суспільства. В сучасних умовах він веде все ширшу боротьбу, спрямовану на задоволення своїх соціально-економічних вимог, за визволення від капіталістичного рабства. Різке загострення соціальних суперечностей, нове піднесення класової боротьби в капіталістичному світі на сучасному етапі знаходить яскравий прояв у небувалому розмаху страйкового руху. Досить сказати, що за останнє десятиріччя число учасників страйків подвоїлось і досягає зараз 55—57 млн. щорічно. Характерною рисою класових битв у капіталістичних країнах в сучасних умовах є те, що вони все більше і більше набувають політичного характеру, коли «робітничий клас дедалі наполегливіше висуває безпосередньо політичні вимоги, виступаючи проти влади монополій, проти агресивного і реакційного курсу імперіалістичних урядів, за демократію та соціальний прогрес»²¹.

Розпочатий Великим Жовтнем процес революційного перетворення світу, утворення і зростання світової системи соціалізму сприяють боротьбі міжнародного робітничого класу за свої ближчі і кінцеві цілі, дальшому розгортанню національно-визвольного руху і розвитку країн, що визволилися з-під ярма капіталізму, по некапіталістичному шляху.

Маркс підкреслював, що в умовах капіталізму всі експлуаторські класи і соціальні групи живуть і збагачуються за рахунок додаткової вартості, що визискується сукупним капіталом з найманих робітників. Тому, писав він «ми маємо тут математично точне пояснення того, чому капіталісти, виявляючи так мало братерських почуттів при взаємній конкуренції між собою, становлять в той же час справді масонське братство в боротьбі з робітничим класом як цілим»²². Звідси випливає найважливіший для робітничого класу і його партій висновок про те, що можна домогтися визволення з-під ярма капіталу лише при умові забезпечення єдності і згуртованості своїх рядів, виступу єдиним фронтом проти експлуаторів. Разом з тим, все це показує велику шкідливість авантюристичного курсу групи Мао Цзе-дуна, яка підриває єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху. Все це підкреслює важливе значення в сучасних умовах боротьби КПРС і інших братніх марксистсько-ленінських партій за згуртування всіх революційних сил сучасності. «Найактуальніша проблема міжнародного комуністичного руху — забезпечення його єдності на основі принципів марксизму-ленінізму»²³.

* * *

Століття, що минуло з дня виходу в світ «Капіталу» К. Маркса — це століття триумфу і торжества безсмертного вчення марксизму-ленінізму. Кращим ствердженням цього є торжество Великої Жовтневої соціалістичної революції, перемога соціалістичних революцій в цілому ряді країн, небувалий розмах національно-визвольного руху, піднесення і загострення класової боротьби в капіталістичних країнах. Величезні революційні перетворення, які відбулися і відбуваються в світі, є кращим пам'ятником геніальному творцеві «Капіталу», незаперечним доказом ленінських слів: «учення Маркса всесильне, тому що воно вірне»²⁴.

²¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 54.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 202.

²³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 57.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

До 50-річчя Великого Жовтня
(Розвиток культури на Україні)

В. С. ПЕТРЕНКО, Л. А. ШЕВЧЕНКО

**ВКЛАД РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
В ДУХОВНУ КУЛЬТУРУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Марксизм-ленінізм, виходячи з визначальної ролі способу виробництва в суспільному розвитку, вперше науково обґрунтував вирішальну роль народних мас в історії. «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий»¹,— підкреслював В. І. Ленін.

Завдяки матеріалістичному розумінню історії стало можливим наукове пояснення вирішальної ролі безпосередніх виробників матеріальних цінностей — робітничого класу і селянства — в політичному, економічному та культурному розвитку суспільства. Саме вони створюють матеріальні багатства і тим самим визначають духовне життя суспільства. Робітничий клас і селянство висувують із своїх рядів людей, які займаються інтелектуальною працею,— інтелігенцію. За словами О. М. Горького, народ не тільки створює всі матеріальні цінності, а й є єдиним і невичерпним джерелом цінностей духовних.

Проте в умовах антагоністичних класових суспільств народні маси — справжні творці духовної культури — не мають можливостей володіти нею. Панівні класи, використовуючи своє становище в суспільстві, монополізують культуру, відстороняють трудящих від її надбань, даючи робітникам і селянам безпечні для свого панування і своїх класових інтересів дози культури. Це стосується всіх без винятку капіталістичних країн.

З встановленням диктатури пролетаріату в нашій країні докорінно змінилася роль народних мас у створенні духовної культури суспільства. Трудящим були надані всі можливості не тільки опанувати багатствами культури, але і брати участь у її дальшому творенні.

Уже в перші роки після перемоги Великого Жовтня Комуністична партія, В. І. Ленін неодноразово вказували на необхідність залучення до культурного будівництва всіх трудящих. У Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б), підкреслювалося, що однією з умов успішного соціалістичного будівництва є «залучення трудящого населення до активної участі в справі освіти...»². В. І. Ленін бачив передумову успішного здійснення культурної революції в заінтересованості й активності мас в розвитку духовної культури суспільства. Як згадувала Н. К. Крупська, В. І. Ленін «...говорив, що необхідно не лише обслуговування мас книгами, клубами і т. д., але він постійно запитував і намагався узнати, наскільки маси були втягнуті в цю справу (Політосвітню роботу.— В. П. і Л. Ш.), наскільки вони творчо підходять, зацікавлені й самі беруть у цьому участь»³.

З перших днів існування Радянської влади під керівництвом Кому-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 393.

³ Н. К. Крупская. О Ленине, М., 1965, стор. 260.

ністичної партії створювалися необхідні передумови для залучення широких мас робітників і селян до участі у дальшому розвитку соціалістичної культури. Було проведено велику роботу по ліквідації неписьменності населення, введенню обов'язкового навчання, створенню широкої мережі закладів культури.

У роки соціалістичного будівництва, в ході здійснення культурної революції успішно переборювалися ті труднощі, про які писав В. І. Ленін у статті «Про кооперацію»: «...Для нас ця культурна революція становить неймовірні труднощі і чисто культурного порядку (бо ми безграмотні), і порядку матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»⁴. Зміцнення соціалістичної демократії, поліпшення матеріальних умов і підвищення культурного рівня робітників та колгоспників сприяли поступовій активізації широких народних мас і в культурному будівництві. Робітники і селяни беруть участь у роботі рад і комісій при установах культури і школах, відповідних нарадах, у розвитку самодіяльної художньої творчості. Активність широких народних мас, в першу чергу робітничого класу і колгоспного селянства, забезпечила здійснення культурної революції, яка «...вивела трудові маси з духовного рабства і темряви, прилучила їх до багатств культури, нагромаджених людством»⁵.

Перехід радянського суспільства до нового етапу соціально-економічного розвитку — розгорнутого комуністичного будівництва в країні — зумовив дальше зростання ролі робітничого класу і колгоспного селянства в оволодінні і дальшому розвої духовної культури. «В умовах переходу до комунізму,— підкреслюється в Програмі КПРС,— творча діяльність в усіх галузях культури стає особливо плідотною і доступною для всіх членів суспільства»⁶. Це пояснюється, по-перше, збільшенням числа робітників і колгоспників. Тільки за 1950—1965 рр. середньорічна кількість робітників у промисловості України зростає з 2026 тис. чоловік до 4142 тис.⁷. Внаслідок цього підвищився їх вклад у справу дальшого зміцнення й розвитку матеріальної бази культури: розширилася мережа культурно-освітніх закладів, збільшилась кількість шкіл, дитячих садків, зокрема тих, що будуються безпосередньо на кошти промислових підприємств, колгоспів, радгоспів. Підвищення ролі робітничого класу і колгоспного селянства в розвитку соціалістичної культури зумовлено також величезними якісними змінами, що відбулися в їх середовищі. Так, у 1939 р. серед робітничого класу Української РСР тих, хто мав вищу, середню і неповну середню освіту, було 10,9%, а в 1959 р.— 45,6%⁸, зокрема серед працівників провідних професій ще більше: сталеварів — 53,5%, токарів — 74,6%, фрезерувальників — 76,7%⁹. Таку ж освіту в 1939 р. мали 3,1% колгоспників республіки, а в 1959 р.— 24,4%¹⁰, зокрема доярки і свинарки — 26,5%, трактористи — 39,9%, комбайнери — 47,7%¹¹.

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу і колгоспного селянства, підвищення матеріального добробуту, скорочення робочого дня і робочого тижня, неухильний розвиток соціалістичної демократії — це ті фактори, що небачено посилили прагнення широких

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 419.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1964, стор. 35.

⁶ Там же, стор. 315.

⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 89.

⁸ Ітоги Всесоюзної переписи населення 1959 года, М., 1963, стор. 86.

⁹ Народне господарство Української РСР в 1960 році, К., 1961, стор. 15, 16.

¹⁰ Ітоги Всесоюзної переписи населення 1959 года, стор. 86.

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1960 році, стор. 15, 16.

верств трудящих до оволодіння багатствами духовної культури людства. Про це свідчить збільшення кількості учнів у школах робітничої і сільської молоді, робітників і колгоспників, які навчаються без відриву від виробництва у вузах і середніх спеціальних закладах. Доказом цього є також цифри, що характеризують відвідування кінотеатрів, музеїв, художніх виставок тощо. Потяг трудящих до знань, до надбань науки і культури знайшов своє виявлення у виникненні такої нової форми культурно-освітньої роботи, як народні університети.

Активне сприймання досягнень культури, процес користування духовними багатствами не є новими, хоч і активізуються, прискорюються на сучасному етапі переходу від соціалізму до комунізму. Це відбувається і в період боротьби за здійснення культурної революції в країні. Для сучасного етапу комуністичного будівництва характерна активізація ролі робітничого класу і колгоспного селянства не тільки в оволодінні багатствами культури, але і в безпосередньому її творенні. У період розгортання комуністичного будівництва робітники і колгоспники все більше й активніше виступають як виробники духовних цінностей суспільства, хоч примат у цій справі, і це необхідно підкреслити, належить інтелігенції, професіоналам. Піднесення творчої ролі виробників матеріальних цінностей в духовному житті радянського суспільства — результат зростання чисельності робітничого класу і колгоспного селянства, піднесення їх культурно-технічного рівня й естетичних критеріїв, бо, як підкреслював В. І. Ленін, «...піднесення загального культурного рівня мас створює ту тверду, здорову почву, з якої зростатимуть величезні невичерпні сили для розвитку мистецтва, науки і техніки»¹².

Досвід Української РСР свідчить про те, що форми участі робітничого класу і колгоспного селянства в розвитку духовної культури радянського суспільства дуже різноманітні. Характерно, що посилюється їх участь в управлінні культурним будівництвом.

На сучасному етапі виникають нові форми участі робітників у дальшому вдосконаленні системи народної освіти в республіці. Трудящі взяли активну участь в обговоренні Закону про народну освіту. З цієї нагоди повсюдно — в робітничих колективах, серед батьків, учителів проводилися збори й активи, на яких у нашій республіці були присутні понад 10 млн. чоловік. У роки семирічки за ініціативою трудівників луганського заводу ім. Жовтневої революції та Донецького металургійного заводу розгортається змагання за кращу допомогу школам в організації трудового виховання учнів. Колективи підприємств допомагають педагогам у зміцненні учбово-матеріальної бази шкіл, у запровадженні політехнізації навчання, в ідейно-виховній роботі серед учнів. Протягом останніх років на Україні посилюється рух за зміцнення творчої співдружності передових робітників з школами. Відомі новатори виробництва О. А. Кольчик, В. Й. Гургаль, О. В. Гіталов, В. К. Семинський, Г. М. Ладані, Є. О. Долинюк, М. Х. Савченко, Ю. Ю. Пітра, Г. Я. Царик та багато інших активно допомагають учителям виховувати гідних будівників комунізму. Робітники та колгоспники беруть безпосередню участь у роботі створених на громадських засадах комісіях і радах сприяння школам, у роботі депутатських постів та комісій при міських та сільських Радах депутатів трудящих. Так, велику, різноманітну за своїми формами роботу по вихованню молоді провела рада сприяння школі при київському заводі «Арсенал»¹³.

Яскравим свідченням дальшого зростання ролі трудящих в керів-

¹² К. Цеткин. Воспоминання о В. И. Ленине, М., 1955, стор. 69.

¹³ Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання (шоста сесія), К., 1966, стор. 23.

ництві культурним будівництвом у країні є той факт, що колективи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів республіки беруть участь у комплектуванні контингенту студентів вузів та учнів технікумів. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 18 вересня 1959 р. «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів в комплектуванні вузів і технікумів та в підготовці спеціалістів для своїх підприємств» промисловим підприємствам, радгоспам, колгоспам з метою підготовки потрібних для них кадрів спеціалістів надано право рекомендувати вузам і технікумам найбільш підготовлених і здібних працівників, які виявили сумнінність у роботі. Вже на початку 1965 р. у вузах і технікумах УРСР навчалось 26,5 тис. студентів і учнів, які прийшли вчитися за путівками виробничих колективів¹⁴. Підприємства, як правило, підтримують зі своїми посланцями тісний зв'язок, контролюють їх, нерідко заслуховують їх звіти на загальних зборах.

Творча ініціатива трудящих, спрямована на дальше поліпшення системи народної освіти в країні, всіляко підтримується й розвивається Комуністичною партією, яка виходить при цьому з ленінської вказівки про те, що «...пролетаріат, як в особі свого авангарду, комуністичної партії, так і в особі всієї маси всякого роду пролетарських організацій взагалі, повинен брати найактивнішу і найголовнішу участь в усій справі народної освіти»¹⁵.

Радянський лад створив тип трудівника, який успішно поєднує фізичну працю з розумовою. Значний вклад у розвиток духовної культури радянського суспільства вносять робітники і колгоспники, які беруть участь у зрослому за останні роки русі раціоналізаторів та винахідників. До їх складу входять понад 535 тис. трудівників України. З року в рік збільшується їх кількість, підноситься наукова цінність й економічний ефект їх творчості. Тільки протягом 1965 р. в республіці було впроваджено у виробництво 515,7 тис. винаходів і пропозицій, що дало державі економію на суму 415,8 млн. крб.¹⁶ Тільки завдяки застосуванню корінних удосконалень сталевари дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського К. Сівко, І. Мироненко, М. Лісовий і Г. Меденик у 1962 р. зварили 1200 швидкісних плавок, виконавши вже того року завдання семирічки¹⁷.

У 1960 р. було введено звання «Заслужений раціоналізатор УРСР» та «Заслужений винахідник УРСР». Одним з перших звання заслуженого винахідника УРСР одержав токар-новатор київського заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський, нагороджений за доблесну працю орденом Леніна.

Для радянського суспільства характерним є те, що технічною творчістю займається дедалі більше селян. Якщо в 1961 р. колгоспними раціоналізаторами було подано 7 100 пропозицій, то в 1965 р. — майже 13 тис. Економічний ефект від пропозицій колгоспників становив за ці роки відповідно 1740,2 тис. крб. і 5686 тис. крб. У 1965 р. від колгоспників Дніпропетровської області поступило 774 винаходи й раціоналізаторські пропозиції, Запорізької — 765, Кіровоградської — 694. Завдяки пропозиціям трудівників села Одеської області заощаджено 1219 тис. крб.¹⁸.

У колгоспі «Прогрес» Ставищенського району на Київщині 64 кол-

¹⁴ Г. П. Прошарук. Підготовка робітничих кадрів для промисловості, К., 1965, стор. 37.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 278.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 році, К., 1966, стор. 31.

¹⁷ Газ. «Зоря» (Дніпропетровськ), 4 грудня 1962 р.

¹⁸ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Відділ винахідництва і раціоналізації, спр. 1.

госпники є членами Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. На полях тут можна побачити оригінальний розкидач мінеральних добрив, що замінив працю десяти колгоспників. Цю машину сконструював керівник тракторної бригади В. С. Хоменко. У цьому колгоспі працюють й інші конструктори-самоуки. На їх рахунок багато технічних знахідок, завдяки яким значно полегшено працю хліборобів. Загалом у колгоспах Київської області вдосконалюють техніку близько 500 раціоналізаторів. Річна економія від впровадження їх пропозицій перевищила 0,5 млн. крб.¹⁹ Херсонський завод сільськогосподарських машин випускає комбайн, сконструйований досвідченим колгоспним механізатором, двічі Героєм Соціалістичної Праці Г. І. Байдою. В села для надання кваліфікованих порад тепер часто приїзять столичні конструктори й інженери²⁰.

Чимало працюють колгоспники також по вдосконаленню агротехніки, успішно виводять нові сорти високоврожайних зернових та інших культур, допомагають створювати кращі породи худоби. Так, і за межами республіки відомий одеський селекціонер, двічі Герой Соціалістичної Праці Є. В. Блажевський, який протягом багатьох років працює над удосконаленням південних сортів кукурудзи²¹. Колгоспний садівник О. К. Ліферович з артілі «Зоря комунізму» Чернівецької області поліпшує сорти фруктових дерев²².

Цікавим, новим є питання про внесок робітників та колгоспників у наукові дослідження в галузі суспільних наук. Масовим проявом цього є написання на громадських засадах багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Майже в усіх районних комісіях, сільських редакційних колегіях по створенню цього монументального видання активними учасниками є робітники і колгоспники, зокрема пенсіонери. Добра половина авторів, які взяли участь у написанні близько 2,5 тис. нарисів про міста і села України,— колгоспники. Багато з них приїздили в архіви, відбирали цінні наукові матеріали і разом з викладачами шкіл та вузів аналізували й узагальнювали їх. Наприклад, колгоспник М. В. Рябий (с. Кукавка на Вінниччині) не тільки написав історію свого села, а й доповів про результати своїх досліджень на наукових конференціях у Вінниці, Одесі, Києві та опублікував десятки цінних статей у журналах і газетах²³. Одним з перших у республіці за власною ініціативою написав про село і рідний колгосп ім. Кірова на Хмельниччині сільський комуніст Г. У. Павлик²⁴. Аналогічних прикладів багато, що свідчить про дедалі зростаючу культуру колгоспного селянства, активну участь його в духовному житті суспільства.

Чимало колгоспників, які здобули вищу освіту, займаються науково-дослідною роботою, особливо в галузі економіки та організації сільського господарства. Це голови колгоспів Герої Соціалістичної Праці В. М. Кавун з Вінниччини, М. І. Коваленко з Черкащини, В. З. Тур з Одеської області, П. С. Переверзев з Криму та ін. Нещодавно голова передової артілі «Росія» Немирівського району П. М. Кривоніс на Вчній раді Української ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Економічна ефективність застосування добрив у колгоспах лісо-

¹⁹ Газ. «Молода гвардія», 2 березня 1967 р.

²⁰ Газ. «Сельская жизнь», 5 січня 1963 р.

²¹ Е. В. Блажевський. Всемерно развивать колхозное опытничество, журн. «Колхозное производство», 1961, № 2, стор. 17.

²² Газ. «Правда Украины», 20 жовтня 1963 р.

²³ «Літературна газета», 17 липня 1964 р.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 16 грудня 1965 р.

ступу Української РСР. (На прикладі колгоспів Вінницької області)»²⁵.

Таким чином, активна участь безпосередніх виробників матеріальних благ у розвитку наукових знань яскраво свідчить про втілення в життя проголошеного В. І. Леніним одного з принципів культурної революції — «союзу науки і робітників», а також передбачення вождя пролетарської революції про те, що наука повинна увійти в плоть і кров народу, перетворитися в складовий елемент побуту²⁶.

З особливою силою роль представників робітничого класу і колгоспного селянства виявляється в дальшому піднесенні художньої народної творчості. Самодіяльні літератори і митці вносять значний вклад у культурну скарбницю українського народу. Літературна творчість робітничих і колгоспних поетів Христини Литвиненко, Фросини Карпенко, Параски Амбросій, Прокопа Канавського, Степана Шуплика, Василя Спасіченка та багатьох інших відома далеко за межами республіки. Багато їхніх творів перекладено на мови братніх народів СРСР. Вірші М. Т. Артеменка, рядового хлібороба артілі ім. Леніна Сімферопольського району Кримської області, постійно друкуються в обласній та республіканській періодиці. Нещодавно у видавництві «Крим» вийшла його книга «Колосковий гомін». Поезії, вміщені в ній, відзначаються високою художньою майстерністю і мають значний виховний вплив на читача²⁷. Керівник колгоспного хору с. Кирдани на Житомирщині О. Ф. Добахова — автор слів і музики кількох популярних пісень²⁸.

Безпосередня праця на заводі чи в полі надає творам таких авторів тематичну спрямованість і художню неповторність, допомагає розкривати романтику робочих буднів. Самодіяльні митці підмічають й оспівують такі деталі, почуття і думи, які може побачити, відчути й відобразити тільки безпосередній учасник подій. А це незмірно збагачує творчу палітру радянської культури, робить її багатогранною і оригінальною.

Небаченого розквіту набув талант народних кобзарів-імпровізаторів: Ігора Мовчана, Григорія Ільченка, Володимира Перепелюка, Івана Іванченка, Павла Носача та багатьох інших, яким створені якнайсприятливіші умови для творчості. У республіці, зокрема на Закарпатті, творчо працюють казкарі. Полюбилися читачам, наприклад, книги казок, написані столяром із с. Горінчове А. С. Калініним.

З кожним роком у духовному житті радянського суспільства дедалі відчутнішою стає роль трудящих — учасників художньої самодіяльності. Кількість самодіяльних митців у республіці становить нині майже 2,5 млн. чоловік. Художня самодіяльність сприяє переборенню народженого експлуаторським ладом розриву між народною і «вченою» творчістю, усуненню здрібнення самої народної творчості, розрізненості її проявів за національними ознаками. Вміння відчувати й розуміти естетичне впливає на піднесення продуктивності праці людини, облагороджує її відпочинок. Це тим більш важливо, що завдяки піклуванню партії і держави у трудящих нашої країни збільшується вільний від виробничої праці час, що також сприяє розвитку самодіяльного мистецтва.

Художня самодіяльність на сучасному етапі комуністичного будівництва, як ніколи досі, наближена до життя, до виробництва. Активну участь у самодіяльності беруть передовики виробництва. Шістдесят юнаків і дівчат — кращих виробничників Запорізького алюмінієвого заводу створили молодіжний ансамбль бандуристів при Палаці культу-

²⁵ Газ. «Сельская жизнь», 9 лютого 1967 р.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

²⁷ Газ. «Радянська Україна», 25 лютого 1967 р.

²⁸ Газ. «Колгоспне село», 19 грудня 1964 р.

ри ім. Кірова і здобули призове місце на обласному огляді художньої самодіяльності. Передова доярка колгоспу «Червоний Жовтень» Конопського району Сумської області С. Д. Браженко майже 20 років керує сільським драматичним колективом і сама виступає на сцені. Вона зіграла понад двісті головних ролей в аматорських спектаклях²⁹. Постійну участь у художній самодіяльності бере протягом багатьох років один з кращих комбайнерів Херсонщини Герой Соціалістичної Праці І. П. Фальковський (колгосп ім. Кірова Чаплинського району). Разом з товаришами по праці він багато зробив для пошвавлення культурної роботи в своєму селі³⁰. Заслуженою популярністю користується хор с. Івашківці Шаргородського району на Вінниччині. Серед 14 його співачок вісім Героїв Соціалістичної Праці, решта мають ордени й медалі, одержані за доблесну працю на полях колгоспу ім. І. Франка³¹.

Яскравим свідченням розвитку самодіяльної художньої творчості є створення народних театрів, капел, хорів, ансамблів і оркестрів — колективів, що мають сталий склад виконавців і проводять свою роботу на високому ідейно-художньому рівні. Цього року в республіці творчо працюють 105 колективів, які носять почесне звання самодіяльного народного театру. В репертуарі театру Палацу культури заводу «Азовсталь» (Донецька область) такі складні для постановки п'єси, як «Кремлівські куранти» М. Ф. Погодіна, «Пізня любов» О. М. Островського, «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка та ін. Сільські аматори сцени колгоспу «Іскра» Запорізької області з успіхом ставлять п'єси: «За другим фронтом» В. М. Собка, «Юність батьків» Б. Л. Горбатова, «Куховарка замужем» А. В. Софронова та чимало інших. Головні ролі в них виконують доярки Н. Черепанова і Л. Балабанова, тесляр С. Ніколаєв, тваринник В. Ситник, шофер А. Бинчев³². На сцені оперної студії Палацу культури працівників легкої промисловості в Чернівцях йдуть опери «Євгеній Онегін» і «Черевички» П. І. Чайковського, «Царева наречена» М. А. Римського-Корсакова. У виконанні аматорки цієї студії диспетчера Н. Нечипоренко вперше на сцені прозвучала нині дуже популярна пісня В. Михайлюка «Черемшина».

Високу майстерність, прагнення до самотнього осмислення образів виявляють самодіяльні колективи в останні роки. Концерти народних ансамблів і хорів систематично відбуваються навіть у невеликих селах. Справжньої масовості набули конкурси-огляди, які організуються в масштабі республіки, області, району. В конкурсі, що проходив у 1964 р. в Києві, взяли участь 12 тис. самодіяльних колективів Української РСР³³. Концерти художньої самодіяльності нашої республіки в Москві і Ленінграді радували найвимогливіших глядачів. За значні досягнення в розвитку художньої самодіяльності, за популяризацію народного мистецтва та успішний виступ у Республіканському огляді-конкурсі 1965 року великій групі колективів України присвоєно високе звання народних. Серед них хор Тульчинського районного Палацу культури (Вінницька область), естрадний оркестр Ізяславського районного Будинку культури (Хмельницька область), танцювальний колектив колгоспу ім. Калініна Амвросіївського району Донецької області та ін.³⁴.

Зрозуміло, самодіяльне мистецтво не могло б розвиватися без активної допомоги професіоналів. Нині немає такого театру на Україні, який би не шефствував над кількома самодіяльними колективами. Так,

²⁹ Газ. «Сільські вісті», 13 липня 1965 р.

³⁰ Журн. «Соціалістична культура», 1967, № 1, стор. 17.

³¹ Газ. «Культура і життя», 2 березня 1967 р.

³² Газ. «Радянська Україна», 10 травня 1966 р.

³³ Газ. «Правда України», 12 листопада 1964 р.

³⁴ Газ. «Радянська культура», 11 лютого 1965 р.

у м. Бериславі Херсонської області працює самодіяльний театр, яким керує колишній робітник машинобудівного заводу А. М. Пономаренко. Протягом останнього року театр відвідали понад 20 тис. чоловік. У репертуарі його — «Загибель ескадри» і «Платон Кречет» О. Є. Корнійчука, «Майська ніч» М. П. Старицького, «На дні» О. М. Горького, «Любов Ярова» К. А. Треньова. З комедією О. Ф. Коломійця «Фараони» аматори виступали на столичній сцені й одержали високу оцінку глядачів. Велика заслуга в підвищенні ідейно-художнього рівня цього колективу належить акторам та головному режисерові Херсонського обласного музично-драматичного театру заслуженому артистові УРСР М. П. Равицькому³⁵. Систематично допомагають учасникам художньої самодіяльності артисти театрів Києва, Одеси, Львова, Харкова та багатьох інших міст.

Значним є внесок самодіяльних митців, зокрема тих, які безпосередньо працюють на виробництві, і в розвиток українського музичного мистецтва. Успіхи їх справді захоплюючі, хоч, як відомо, цей вид творчості потребує великої підготовки. З кожним роком у республіці збільшується кількість аматорів, творців музики й активних учасників музичних ансамблів найрізноманітніших жанрів — від капел бандуристів до оркестрів тірольських духових інструментів.

Творцями музикальних творів дедалі частіше стають безпосередні виробники матеріальних цінностей суспільства. Із середовища робітників і колгоспників вийшло чимало чудових самодіяльних композиторів і талановитих виконавців. Далеко за межами республіки відома творчість автора пісні «Верховино, мати моя» М. В. Машкіна, колишнього колгоспника, а потім — робітника. Ще кілька років тому він не знав нот, а тепер є досвідченим композитором. Заслужений діяч мистецтв УРСР, він живе і працює серед лісорубів Закарпаття, хором яких керує. Або інший непрофесіональний композитор — С. К. Остафійчук, колгоспник с. Черче Хмельницької області. Музика його «Вінка молодим» використовується під час сучасного весільного ритуалу³⁶. Решетилівські вишивальниці з Полтавщини відомі не лише вміло вишитими скатертями, сорочками чи блузками, а й своєю музичною майстерністю, своїм виконанням пісень. Крім того, вони написали слова й музику до «Пісні вишивальниць». Хор трактористів Гощанського району Ровенської області створив пісні «Гей, заводьте, хлопці, мотори», «Пісню про комбайнера» та інші й майстерно їх виконує.

Яскравим свідченням зрослої музичної культури широких мас трудящих республіки є створення самодіяльних симфонічних оркестрів. Характерний для нашої радянської дійсності такий факт. Всі виконавці симфонічного оркестру с. Бобрка Львівської області — колгоспники, кожний другий — самодіяльний композитор. Оркестр вийшов на союзну сцену і майже щорічно одержує призові медалі Виставки досягнень в народному господарстві СРСР³⁷. Високого ідейно-художнього рівня досяг самодіяльний симфонічний оркестр в с. Мала Зубівщина на Житомирщині та ін.

Розвиткові музичної творчості серед робітників і колгоспників сприяє розширення в містах і селах мережі неповних середніх і середніх музичних навчальних закладів, а також народних консерваторій на громадських засадах. Чимало з них підтримують тісні контакти з професіоналами. Наприклад, багато років уже функціонує народна консерваторія в м. Горлівці, де навчаються кількасот робітників. Опанувати

³⁵ Газ. «Сільські вісті», 21 березня 1967 р.

³⁶ Газ. «Радянська Україна», 23 травня 1964 р.

³⁷ Газ. «Колгоспне село», 21 травня 1964 р.

музичне мистецтво їм активно допомагають місцеві музичні сили, а також народний артист РРФСР Д. Б. Кабалевський і народна артистка СРСР Л. П. Орлова. Добра слава йде про музичні школи, що працюють у сс. Заліщани (Тернопільська область), Шабо (Одеська область), про народну консерваторію в с. Велика Новосілка (Донецька область).

Не менш значні досягнення талановитих представників робітничого класу і колгоспного селянства у розвитку всіх жанрів образотворчого мистецтва. В скарбницю української радянської культури вже ввійшли багато самобутніх за художнім трактуванням праць трудівників, які віддають улюбленій справі свій вільний від основної роботи час. З року в рік зростають ряди самодіяльних художників, скульпторів, графіків, майстрів декоративно-прикладного мистецтва, урізноманітнюється тематика їх творчості, підвищується її ідейний зміст. Понад 15 років на шахті управління «Холодна Балка» тресту «Макиїввугілля» Донецької області працює комуніст В. П. Атаманов. Нині він очолює передову бригаду гірників. Шахтар є аматором-художником, який створив чимало цікавих картин³⁸. Широко відомі в республіці трудові успіхи робітників радгоспу «Малоріченський» Кримської області, які вирощують виноград, фрукти, тютюн. Заслуга в цьому і керуючого відділом радгоспу С. Т. Родіонова, який водночас захоплюється образотворчим мистецтвом. Картини митця експонуються в Києві, Харкові, Донецьку і навіть у Дрездені. Нещодавно молодий робітник закінчив два вузи — Кримський сільськогосподарський і Всесоюзний інститут народної творчості по класу професора А. Ф. Гоцука. Земляки самодіяльного художника влаштували у с. Малоріченському виставку його творів³⁹.

Все більше стає в республіці видатних майстрів різних жанрів народного декоративного мистецтва. Недавно тисячі глядачів милувалися художніми шедеврами на виставці в с. Петриківці Царичанського району Дніпропетровської області. Тут було показано близько 200 творів таких відомих митців, як Тетяна Пата, Василь Соколенко, Марія Шишацька та ін. Цінність їхніх творів насамперед у тому, що вони стали невід'ємною складовою частиною українського національного художнього оформлення. Саме петриківська школа сформувала промисел підлакового розпису, склала народну декоративну станкову графіку⁴⁰; Картини оптимізму, симфонія красок, майстерність візерунку — у рушниках народної художниці А. І. Верес із с. Обуховичі на Київщині. Такою ж самобутністю відзначається праця вишивальниць Т. С. Наливайко з Дніпропетровщини, П. А. Березовської з Вінниччини, Г. Є. Герасимович з Івано-Франківської області. Як і багато інших народних художників, вони удостоєні почесного звання заслуженого майстра народної творчості УРСР⁴¹.

Плідно працюють також самодіяльні скульптори. На площах багатьох міст і сіл можна побачити їх твори. Так, у с. Великі Борки Тернопільської області споруджено скульптуру В. І. Леніну, автором якої є колгоспник місцевої артлі «Перемога» В. І. Панчишин⁴². Л. Х. Ільченко (с. Диканька Полтавської області) виготовив скульптури до пам'ятників В. І. Леніну, а також великим художникам слова М. В. Гоголю і Т. Г. Шевченку, за що одержав урядову нагороду — медаль «За трудову доблесть»⁴³.

³⁸ Газ. «Правда України», 24 лютого 1967 р.

³⁹ Газ. «Сільські вісті», 24 лютого 1967 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Україна», 24 березня 1967 р.

⁴¹ Газ. «Радянська культура», 7 листопада 1964 р.

⁴² Газ. «Радянська Україна», 15 листопада 1965 р.

⁴³ Газ. «Зоря Полтавщини», 1 травня 1966 р.

Далеко йде відгомін про майстерність українських різьбярів Юрія та Семена Корпанюків з с. Яворів Івано-Франківської області, Степана Чайки з с. Бродки Львівської області, Василя Кваші з м. Миргорода Полтавської області⁴⁴. У Сторожинецькому районному Будинку культури (Чернівецька область) на виставці гуцульського прикладного мистецтва було представлено сотні першокласних робіт Ганни Биндас із с. Верхні Петрівці, Степанії Георгійчук з с. Бобівці та Сільви Костенко із с. Стара Жадова. Розвитку народних талантів сприяють відкриті в багатьох містах і селах образотворчі студії, де на громадських засадах працюють провідні художники-професіонали. Серед них такі уславлені майстри пензля і різця, як В. І. Касіян, Й. Й. Бокшай, М. Г. Дерегус, М. Г. Лисенко, Г. Л. Петрашевич та ін.

Активними популяризаторами самодіяльного мистецтва є народні художні музеї і картинні галереї, організовані майже в кожному районі республіки. Кращі твори самодіяльних митців експонуються в історико-краєзнавчих музеях, кімнатах бойової слави. Багато їх розміщено в селах України. Ці зібрання, які відвідують чимало трудящих, мають великий виховний вплив. Екскурсорами і лекторами народних музеїв все частіше стають самі робітники й колгоспники.

Як бачимо, безперервний процес збагачення духовного життя радянського народу проходить не лише навколо великих адміністративних центрів, де зосереджені вузи, театри, музеї й картинні галереї. Люди незалежно від того, де живуть, мають органічну потребу підвищувати свій культурний рівень. Інакше кажучи, в Радянській країні дуже розширилася географія культури. І в цьому, безумовно, величезна заслуга самодіяльних митців — робітників і селян. Отже, виробники матеріальних цінностей суспільства, як свідчить досвід нашої республіки, дедалі активнішу участь беруть у розвитку культури не тільки опосередкованим шляхом, створюючи матеріальну базу для розвитку культури і висуваючи з своїх рядів професіоналів — науковців, літераторів, митців, — а й своїм творчим доробком. Зростання ролі робітничого класу і колгоспного селянства в дальшому творенні духовної культури в наш час стає закономірністю розвитку радянського суспільства

⁴⁴ Газ. «Культура і життя», 11 листопада 1966 р.

Л. І. НОСОВ

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО КЕРІВНИЦТВА МИСТЕЦЬКИМИ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІМИ УСТАНОВАМИ УРСР (1917—1967 рр.)

Система державного керівництва мистецькими і культосвітніми установами в період культурної революції складалася в інтересах максимального задоволення культурних запитів трудящих і зазнавала тих або інших змін і вдосконалень залежно від економічних і політичних перетворень. Питання про керівництво цією ділянкою тісно пов'язане з провідною роллю партії і держави в усій роботі в галузі культури.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції поряд із завданням політично-економічної перебудови країни перед партійними і державними органами молодій Республіки Рад постали проблеми культурного будівництва. «...Зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, що створені на основі експлуатації їх праці і що перебували досі у виключному розпорядженні експлуататорів»,— ухвалив VIII з'їзд Комуністичної партії (березень 1919 р.)¹. Як і в усіх питаннях, у цій справі вже в перші місяці після перемоги Жовтня велику допомогу Радянській Україні подавав уряд Росії. До складу Ради Народних Комісарів РРФСР було введено представника від України — народного секретаря (наркома) освіти В. П. Затонського². В період 1917—1921 рр. в галузі культурного будівництва на Україні діяли постанови й декрети РНК РРФСР³.

Організаційну структуру керівництва культурно-освітньою роботою в республіці в перші роки існування Радянської влади обумовила боротьба проти контрреволюційних буржуазно-націоналістичних «урядів», денікінщини та інтервентів. Масову культосвітню й політико-агітаційну діяльність у той період здійснювали Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), Народний комісаріат освіти (НКО), Політуправління революційної армії Радянської Республіки (ПУРА), Південне бюро Всеросійської Центральної Ради Професійних Спілок (Південне бюро ВЦРПС), Південне бюро політуправління наркомату шляхів сполучення (Південполітшляхи), Спілка демократичної молоді (пізніше КСМУ), кооперативні організації. У складі Робітничо-селянського уряду України було утворено Народний комісаріат радянської пропаганди⁴. На нього зокрема покладалася організація мітингів, що звичайно закінчувалися художньою частиною і, залежно від змісту цієї частини, мали назву концертів-мітингів або спектаклів-мітингів.

У буремні роки громадянської війни величезну агітаційну роль як на фронті, так і в тилу відіграло мистецтво. Про це свідчать історичні

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, 1960, стор. 39.

² І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920), К., 1961, стор. 19.

³ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. V.

⁴ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (далі — 33), 1919, № 17, стор. 193.

⁵ 5 травня 1919 р. Наркомат радянської пропаганди реорганізували на Відділ агітації і пропаганди при ВУЦВК. Згодом він був ліквідований, а всі питання керівництва агітацією та пропагандою вирішувалися Центральним Комітетом партії через апарат Наркомосвіти та його місцеві органи (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1, арк. 35).

факти. Так, влітку 1919 р., коли основним завданням Радянської влади стала боротьба проти Денікіна, відділ пропаганди й агітації КП(б)У для піднесення бойової активності трудящих запропонував у числі інших заходів якнайповніше використовувати клуби, театри, кінематографи, літературні й концертні вечори, «доручаючи організаторам оголошувати найважливіші телеграми про воєнні події, мобілізації тощо». Рекомендувалося широко застосовувати плакати, листівки, грамофонні пластинки з промовами радянських вождів, революційними піснями, закликами⁵.

Пропаганда музичного мистецтва в частинах Червоної Армії була лише однією стороною культурного будівництва в республіці. Зростаючий потяг до мистецтва серед трудящих сприяв його дальшому розвитку, зокрема поширенню музичної культури. Керівництво цим процесом очолив Всеукраїнський музичний комітет, створений на початку 1919 р. при Всеукраїнському відділі мистецтв Народного комісаріату освіти. Комітет мав секції: хорову, педагогічну, інструментальну, етнографічну, історико-теоретичну й інструментального виробництва. Масову культурно-освітню роботу здійснювали через підлеглі їм секції художньої пропаганди позашкільних відділів інспектори художньої освіти при губернських відділах народної освіти. Головою Всеукраїнського музичного комітету певний час був видатний російський радянський співак Л. В. Собінов. Секції очолювали такі відомі українські композитори і музичні діячі, як М. Д. Леонтович, Я. С. Степовий (Якименко), активно працювали за завданням Комітету композитор К. Г. Стеценко, музичні етнографи-фольклористи П. Д. Демуцький, К. В. Квітка, композитор-хормейстер Я. М. Яциневич⁶.

У виконанні великих завдань будівництва української радянської культури брала активну участь мистецька громадськість. Наприкінці червня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд діячів мистецтв, де обговорювалося також питання про перспективи розвитку української радянської музики. Незабаром у Києві було організовано Хорове товариство, яке мало поширювати музичну культуру серед народних мас⁷. 1920 року при господарсько-культурному товаристві «Дніпросоюз», де педагогічною секцією музичного відділу завідував композитор К. Г. Стеценко, було створено за його ініціативою мандрівну хорову капелу «Думка»⁸. Культурно-освітня діяльність розгортається і в кооперативних організаціях. У звіті кооперативу «Об'єднання» (Харків) згадується про створення шкіл сценічного мистецтва, оркестру, хору, сольного співу⁹. При профспілках, робітничих кооперативах, промислових підприємствах, спілках молоді за ініціативою Харківської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів виникають центри позашкільної освіти. У статуті про заснування цих центрів записано, що вони організуються «для розвитку естетичних і художніх запитів мас, літературно-художніх і музичних зібрань, секцій, клубів тощо»¹⁰.

З метою наблизити мистецтво безпосередньо до народу відділ мистецтв НКО влаштовує театральні і концертні виступи в клубах робітничих районів, на площах і вулицях. У зв'язку з цим було порушене питання про збільшення до 90 чоловік складу республіканського симфо-

⁵ Газ. «Вісті ВУЦВК», 26 червня 1919 р.

⁶ В. Д. Довженко. Нариси з історії української радянської музики, К., 1957, стор. 11.

⁷ Журн. «Театральная жизнь», 1918, № 21—22, стор. 7.

⁸ М. М. Михайлов. Творчий шлях «Думки», К., 1957.

⁹ «Думка» — аббревіатура від назви: Державна українська мандрівна капела.

¹⁰ Газ. «Донецкий пролетарий», 20 березня 1918 р.

¹¹ Газ. «Донецкий пролетарий», 30 березня 1918 р.

нічного оркестру ім. М. В. Лисенка, організованого за ініціативою і проектом композитора Я. С. Степового¹¹.

Розгромом Денікіна і Колчака, ліквідацією фронтів у Туркестані Радянська держава завоювала тимчасову передишку. Але імперіалісти готували новий похід на Країну Рад, висуваючи як головну антирадянську силу буржуазно-поміщицьку Польщу. Боротьба з польськими інтервентами, з контрреволюційними бандами вимагала об'єднати всі зусилля органів освіти для агітації і пропаганди серед широких народних мас ідей боротьби за Радянську владу. Активізувалася агітаційна діяльність позашкільних відділів, спрямована на зміцнення тилу. В розпорядження цих відділів було передано театри, кіно та інші мистецькі організації. Для проведення агітаційно-політичної і культурно-освітньої роботи серед військових частин позашкільні відділи у прифронтовій смузі підпорядковувалися військовим агітосвітам¹².

Наркомосвіти запропонував усім губнаросвітам сформувати в повітах і містах агітаційно-лекторські пункти, які мали роз'яснювати завдання захисту республіки від контрреволюційного польсько-петлюрівського наступу, знайомити із станом народного господарства та земельною політикою. При цьому передбачалося широко використовувати всі засоби мистецької пропаганди — театр, кіно, музику і т. ін.¹³. Виконуючи цю постанову, позашкільний відділ Наркомосвіти прийняв під своє відання всі відповідні установи. При губернських позашкільних підвідділах було організовано секції художньої пропаганди, керівний апарат яких складався із завідуючого і двох інструкторів. У повітах діяла колегія інструкторів по художній пропаганді — по одному з кожного мистецького фаху. У зв'язку з великими завданнями, що постали перед мистецтвом, усі культурно-освітні ресурси республіки, зокрема театральне майно, були взяті на облік. Заборонялися приватні вистави й концерти, замість яких організовувалися циклові концерти та вистави-мітинги. Було оголошено реєстрацію всіх робітничо-селянських гуртків художньої самодіяльності. В місцевих органах художньої пропаганди вівся облік усіх культосвітніх працівників¹⁴.

Розгром основних сил інтервентів наприкінці 1920 р. і перехід країни до відбудови народного господарства викликав потребу мобілізувати всі матеріальні і духовні ресурси республіки на ліквідацію розрухи. В цих умовах необхідно було посилити культурно-освітню роботу, підняти рівень політичної свідомості широких мас трудящих. Виникла потреба централізувати всю політосвітню діяльність, якою керували різні відомства, установи й організації. Для цього декретом Раднаркому УРСР у листопаді 1920 р. при Народному комісаріаті освіти засновується Головний політико-освітній комітет республіки (Головполітосвіта). При місцевих відділах наркомату створюються губернські й повітові органи — губ- і повітполітосвіти¹⁵. Організаційними центрами в цій галузі залишилися: для міст — клуби, для сіл — селянські будинки. При Головполітосвіті був створений Сектор мистецтв і художньої пропаганди, до складу якого входили комітети: ТЕО (театральний), ІЗО (обра-

¹¹ Газ. «Коммунист», 21 березня 1919 р.

¹² Газ. «Вісті ВУЦВК», 30 травня 1920 р.

¹³ Газ. «Вісті ВУЦВК», 20 червня 1920 р.

¹⁴ Газ. «Вісті ВУЦВК», 1 липня 1920 р.

¹⁵ Декрет РНК УРСР від 14 грудня 1920 р., Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 81, 82.

Культурно-освітню роботу кооперативних організацій було підпорядковано Наркомосвіті раніше (див. 33, 1920, № 21, ст. 420). Політосвітні органи й установи Укртрудармії передано за постановою РНК УРСР у вересні 1921 р. у відання Головполітосвіти (див. газ. «Вісті ВУЦВК», 4 вересня 1921 р.).

зотворчий), МУЗО (музичний) КІНО, ФОТО, ЛІТО (в літературних справах). При МУЗО існував дорадчий орган — Вищий музичний комітет (ВМК), з 1924 р. очолений композитором П. О. Козицьким.

Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) визначив велику роль Головополітосвіти в справі масової комуністичної пропаганди й агітації, підкресливши, що для успішного виконання цього завдання «Головополітосвіта повинна набути гнучкості партійного апарату, чуйності до запитів мас, рухливості, поєднуючи ці якості з систематичністю, точністю, швидкістю, роботою за певним планом»¹⁶. Згідно з Кодексом законів про народну освіту (постанова ВУЦВК від 22 листопада 1922 р.), Наркомосвіти мав таку структуру: Головний Комітет професійної і спеціальної наукової освіти (Головпрофос), Головний Комітет соціального виховання дітей (Головсоцвих) і Головний політико-освітній Комітет (Головополітосвіта). Останній через створені при ньому відділи агітації і пропаганди мав керувати всією державною агітаційно-пропагандистською і політико-виховною роботою серед дорослого населення. У Головополітосвіті був також сектор мистецтв і художньої пропаганди. Кодекс визначив найближчі завдання Головополітосвіти по пропаганді мистецтва серед трудящих, наближенню його до виробництва і побуту народу. Передбачалося здійснювати театральну й музичну освіту та художнє виховання радянських людей шляхом організації самодіяльних театрів, хорів, оркестрів, студій і т. д.¹⁷. Це був перший документ, що регламентував державне централізоване керівництво процесом розвитку художньої самодіяльності в республіці.

Постановою РНК УРСР від 10 січня 1924 р. при губернських відділах політосвіти було введено штатну посаду інспектора мистецтва, який здійснював завдання Головополітосвіти по керівництву професійним і самодіяльним мистецтвом у масштабах губернії¹⁸. При затвердженні нової структури і штатів Наркомосвіти республіки, за постановою РНК УРСР від 20 серпня 1924 р., при секторі мистецтв Головополітосвіти вводилися штатні посади завідуючого відділом мистецтва і трьох інспекторів у галузі театрального, музичного, образотворчого мистецтва. Згодом (постанова від 27 червня 1925 р.) була встановлена також посада інспектора по художній самодіяльності на селі і в місті¹⁹.

З метою максимальної єдності в керівництві народною освітою у республіці постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 1 квітня 1925 р. «Про реорганізацію Народного комісаріату освіти УРСР» скасовувались головні комітети (Головпрофос, Головсоцвих, Головополітосвіта), а керівництво цими ділянками роботи зосереджувалось у відповідних управліннях²⁰.

В результаті наступної реорганізації Народного комісаріату освіти постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 13 серпня 1930 р. було затверджено таку структуру секторів НКО: методичний, плановий, науково-дослідної роботи, кадрів, соціального виховання, масової комуністичної освіти, мистецтва, літературного контролю, обслуговування²¹.

Успіхи соціалістичної індустріалізації країни, здійснення партією політики масової колективізації сільського господарства, боротьба за виконання першої п'ятирічки — все це викликало потребу в нових організаційних формах і методах масової мистецької роботи й мобілізації

¹⁶ Пропаганда й агітація в рішеннях та документах ВКП(б), К., 1950, стор. 109.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 183.

¹⁸ 33, 1924, № 2, ст. 14.

¹⁹ Там же, № 28, ст. 218; 1925, № 42, ст. 285.

²⁰ Там же, 1925, № 20, ст. 142.

²¹ Там же, 1930, № 19, ст. 183.

усіх творчих сил республіки на розв'язання державних завдань. Для цього у вересні 1930 р. при секторі масової комосвіти НКО було організовано «Центральний штаб художнього обслуговування масових кампаній» з філіалами в містах і районних центрах республіки. Штаб керував усіма художніми заходами під час проведення посівної кампанії, збирання врожаю, хлібозаготівлі, дня колективізації, визначних календарних свят, мобілізував трудящих на боротьбу за виконання рішень партії та уряду²². З цією метою Центральний штаб розробляв і розсилав на місця репертуарні й методичні матеріали, відряджав на периферію художньо-інструктивні бригади для методичної і практичної допомоги художній самодіяльності й організації концертно-естрадных колективів²³.

Внаслідок успішного виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства, піднесення матеріального добробуту робітників і колгоспників, розширення кола їх мистецьких інтересів дедалі більше поширювалася художня самодіяльність в місті і селі. Центральний штаб по обслуговуванню масових кампаній став неспроможним повною мірою забезпечити методичну і творчу допомогу учасникам самодіяльності. Для цього у вересні 1931 р. при секторі мистецтв Наркомосвіти створюється Центральна інструктивно-методична станція самодіяльного мистецтва (ЦІМССМ) з штатом інспекторів з музичного, театрального й образотворчого мистецтва. Першим директором Станції був драматург Г. М. Мізюн. Незабаром були створені обласні методичні бази, підпорядковані Станції. Для подання методичної допомоги керівникам і учасникам художньої самодіяльності при секторі мистецтв НКО відкривається підлеглий Станції Центральний методичний кабінет самодіяльного мистецтва. За Станцією зберігалися лише організаційно-інструкторські функції. На кабінет покладалися методичне керівництво всіма галузями мистецької самодіяльності, концентрація та вивчення досвіду її організаційних і творчих форм, організація експериментальної й дослідної роботи в галузі самодіяльного мистецтва²⁴.

Для централізації керівництва всім процесом розвитку мистецтва республіки за постановою ВУЦВК і РНК від 8 лютого 1936 р. утворюється Управління в справах мистецтв при РНК УРСР. На нього покладалося керівництво театральньо-видовищними установами, кіноорганізаціями, мистецькими учбовими закладами, художньою самодіяльністю. У зв'язку з цим у вересні 1936 р. Центральну станцію самодіяльного мистецтва було передано у відання цього Управління, а обласні бази — до обласних управлінь мистецтв.

Дальший розвиток художньої самодіяльності набирає форм масового народного руху. На Україні відбулося кілька республіканських оглядів (олімпіад), художні колективи з великим успіхом виступали в Москві на всесоюзних оглядах. Враховуючи потребу забезпечити художню самодіяльність спеціальним, більш кваліфікованим керівництвом, уряд України на початку 1939 р. реорганізував Центральну станцію самодіяльного мистецтва в Центральний будинок народної творчості, підпорядкований Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР, обласні бази — на обласні будинки народної творчості при відділах в справах мистецтв облвиконкомів²⁵. У районах керівні функції в цій галузі залишилися у віданні районних відділів освіти.

Така система керівництва мистецтвом існувала до Великої Вітчиз-

²² Журн. «Музика масам», 1930, № 7—8, стор. 1, 2.

²³ Журн. «Сільський театр», 1930, № 10, стор. 2, 3.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 7, спр. 470, арк. 37.

²⁵ 33, 1939, № 1, ст. 8.

няної війни і в перший період після визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1945 р. Управління в справах мистецтв було перетворено на Комітет у справах мистецтв при РНК УРСР²⁶. В обласних центрах керівними органами залишаються підпорядковані Комітету відділи мистецтв при облвиконкомах. До Комітету входили такі управління: театрів, музичних установ, установ образотворчого мистецтва, а також Управління по контролю за репертуаром, Управління учбових закладів і Відділ художньої самодіяльності.

На Комітет у справах мистецтв покладалися: розгляд репертуарів театрів II, III і IV груп (затвердження репертуарних планів I групи здійснювалося Головним управлінням театрів Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР); організація художніх виставок, конкурсів, олімпіад з різних галузей професійного й самодіяльного мистецтва; загальне методичне керівництво і координування роботи всіх відомств профспілкових та громадських організацій в галузі художньої самодіяльності; контроль за діяльністю спілок письменників, композиторів, художників, театрального та літературного товариств. Відділи мистецтв при облвиконкомах мали спрямовувати й контролювати репертуар та діяльність художньо-видовищних закладів місцевого підпорядкування, керувати самодіяльним мистецтвом. У райвиконкомах було введено посаду інспектора мистецтв²⁷.

Посилення ідеологічної роботи серед населення в післявоєнний період, підвищення ролі культурно-освітніх закладів викликали необхідність зосередити керівництво всією культосвітньою роботою у республіці в спеціальній установі. Указом Президії Верховної Ради УРСР створюється при РНК України Комітет у справах культурно-освітніх установ, а в обласних центрах — відповідні відділи при облвиконкомах Рад депутатів трудящих²⁸. Для керівництва цією ділянкою освіти на селі при виконкомах районних Рад депутатів трудящих вводиться посада районного інспектора по культосвітній роботі²⁹. В червні 1946 р. ці інспектури перетворено на відділи при районних Радах депутатів трудящих.

При Комітеті у справах культурно-освітніх установ було засновано Управління художньої самодіяльності з відділами: театральним, музично-хоровим, хореографічним, образотворчого мистецтва й організаційно-інструкторським. Управління опрацьовувало систему організації художньої самодіяльності та керівництва нею, сприяло використанню кращих зразків народної творчості в роботі самодіяльних колективів, організовувало складання підручників, посібників і методичних матеріалів з відповідних питань, постачало гуртки художньої самодіяльності літературою та культінвентарем, керувало діяльністю будинків народної творчості³⁰.

Будинки народної творчості були передані: Центральний — Управлінню художньої самодіяльності, а обласні — місцевим відділам у справах культосвітньої роботи. Районні будинки культури залишилися у віданні відповідних районних культосвітніх установ.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р. було створено Міністерство культури Української РСР, до складу якого ввійшли колишнє Міністерство кінематографії УРСР, Управління в спра-

²⁶ Газ. «Радянська Україна», 19 січня 1945 р.

²⁷ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 2, оп. 22, спр. 11, арк. 2—8.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 10 лютого 1945 р.

²⁹ 33, 1946, № 11—12, ст. 84.

³⁰ 33, 1945, № 4—5, ст. 37.

вах вищої школи, Комітет у справах мистецтв, Комітет у справах культурно-освітніх установ, Комітет радіоінформації, Управління в справах поліграфічної промисловості і книжкової торгівлі³¹. На базі колишнього Комітету у справах культурно-освітніх установ у системі Міністерства культури було засновано Головне управління в справах культурно-освітніх установ, якому підпорядковувався Центральний будинок народної творчості УРСР. Обласні будинки стали підвідомчими управлінням культури, утвореним при облвиконкомах, а районні будинки культури — спеціальним районним відділам при Радах депутатів трудящих. Система методичного й організаційного керівництва художньою самодіяльністю в республіці забезпечує постійний творчий зв'язок будинків культури з учасниками художньої самодіяльності.

Вже при створенні Комітету у справах культурно-освітніх установ партія та уряд визначили лінію спеціального керівництва художньою самодіяльністю, яка відрізняється від мистецтва професійного, хоча вони розв'язують спільне завдання — ідейне виховання трудящих засобами мистецтва і прищеплення їм естетичних смаків. У Міністерстві культури також зберігається цей принцип: професійним мистецтвом керує через відповідні ланки Головне управління театрів і музичних установ, а художньою самодіяльністю республіки через Центральний будинок народної творчості — Головне управління в справах культосвітніх установ.

У зв'язку з перебудовою радянських органів у 1963 р. в 19 областях України було створено обласні управління культури окремо в галузі промисловості і сільського господарства. Управлінням культури по промисловості підпорядковувалися театри, філармонії, культосвітні установи, що перебували у віданні обласних промислових Рад депутатів трудящих. Обласним управлінням культури по сільському господарству були підвідомчі культосвітні установи, розташовані у сфері діяльності обласних сільських Рад депутатів трудящих.

За постановою листопадового (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових партійних організацій і радянських органів» поділ управлінь культури на промислові і сільські було скасовано і відновлено єдине керівництво за територіально-виробничою ознакою.

Нині існує така структура органів по керівництву культосвітньою та мистецькою роботою: при Міністерстві культури УРСР діють відповідні управління. На периферії цими ділянками роботи керують обласні управління культури і районні відділи культури. По лінії організаційного і методичного керівництва художньою самодіяльністю існує така система: Центральний (республіканський) будинок народної творчості, що підлягає Головному управлінню в справах культосвітніх установ, обласні будинки народної творчості, підлеглі обласним управлінням культури, районні будинки культури, підвідомчі районним відділам культури.

Безустанне піклування партії про розвиток літератури, мистецтва, культури, дальше могутнє піднесення матеріальної бази культури і добробуту народу, скорочення робочого часу, перехід на п'ятиденний робочий тиждень — все це в період будівництва комуністичного суспільства сприяє виникненню нових форм мистецької практики і вдосконаленню системи керівництва мистецтвом з метою максимального задоволення духовних запитів трудящих.

³¹ Газ. «Радянська Україна», 11 квітня 1953 р.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА КНИГА ЗА 50 РОКІВ

Радянська книга за півсторіччя свого існування стала могутньою силою у формуванні суспільної свідомості і розвитку радянської культури. Для нової книги характерні марксистсько-ленінська ідейність, партійність, науковість, масовість. Все це визначило її видатну роль в житті радянської країни, у комуністичному вихованні будівників нового суспільства. За даними ЮНЕСКО четверта частина всієї книжкової продукції світу випускається в СРСР. Зараз щоденно друкується 3,5 млн. примірників книжкових видань, а щорічно — понад один мільярд. Це означає, що за радянський час в нашій країні видано книг і брошур в 4,5 рази більше, ніж за 350 попередніх років існування друкарства в Росії. Зараз СРСР є найбільшим видавцем світу.

Марксистсько-ленінською теорією оволодівають мільйони трудящих нашої країни. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса випускалися в СРСР 2351 раз загальним тиражем близько 85 млн. прим. 76 мовами. Твори В. І. Леніна видавалися 914 раз 115 мовами радянських народів та зарубіжних країн. Вони надзвичайно популярні за кордоном — тільки за 1949—1965 рр. виходили 1318 раз.

Про величезний розвиток книговидавничої справи в СРСР свідчить також та обставина, що зараз книги друкуються в Білорусії, Молдавії, Киргизії, Таджикистані, Туркменії і в більшості автономних республік, де за царизму рідною мовою не випускалися. Чимало книжок друкується мовами народів, які раніше не мали своєї писемності.

Визначні успіхи здобуло книгодрукування в Українській РСР. Українська радянська преса має славетну історію. Вона бере свій початок від перших агітаційно-масових листівок, газет, брошур. Більшовицька преса відіграла величезну роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні і встановлення Радянської влади.

Книги і брошури часів громадянської війни вперше в історії українського народу відкрили перед ним шляхи до пізнання всепермагаючих ідей марксизму-ленінізму, виховували почуття майбутнього в активній боротьбі і праці по перетворенню відсталого царської колонії в одну з передових радянських республік.

У період відбудови народного господарства і розгортання культурного будівництва посилилась роль друкованого слова в ідейно-політичному вихованні трудящих. Тому збільшився випуск літератури з усіх галузей знань, зросла кількість видань українською мовою. Провідна роль належала Державному видавництву України, видавництвам «Червоний шлях», «Книгоспілка», «Український робітник». Вперше на Україні у видавництві «Пролетарий» 1923 р. вийшло два томи «Капітала» К. Маркса російською мовою. Значна частина літературної спадщини В. І. Леніна була видрукована у 1924—1925 рр. Значно зросли кількість назв, тираж і обсяг книжок. Література з суспільних наук, технічна і сільськогосподарська, художня і учбова стала звичайним явищем в житті трудящих республіки.

У період реконструкції народного господарства і побудови соціалізму продовжувала зростати роль книги. Посилилося її значення у про-

паганді ленінського плану будівництва соціалістичного суспільства, в ідейно-політичній і культурно-масовій роботі, у викритті антипартійних угруповань і проявів буржуазної ідеології.

В роки першої п'ятирічки під керівництвом Комуністичної партії відбулася перебудова книговидавничої справи, яка мала на меті наблизити радянську книгу до пропаганди і розв'язання завдань індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, здійснення культурної революції. З цією метою в 1930 р. створюється Державне видавниче об'єднання (ДВОУ), яке забезпечувало випуск основної книжкової продукції в республіці. Згодом у зв'язку з особливим значенням суспільно-політичної, технічної та сільськогосподарської літератури із складу ДВОУ були виведені і стали самостійними Партійне видавництво, Об'єднання науково-технічних видавництв України та Державне сільськогосподарське видавництво. Процес перебудови і спеціалізації видавництв продовжувався і в наступні роки, що позитивно позначилося на кількісному і якісному зростанні книжкової продукції УРСР. Якщо у 1926 р. в республіці видано 29,5 млн. примірників книг, то в 1937 р.— 73 млн. Це означає, що до 20-річчя Радянської влади виходило літератури у 7 разів більше ніж до революції і у 2,5 раза більше порівняно з першими роками існування нашої країни. Зросла кількість українських видань, що свідчило про перемогу ленінської національної політики. Якщо в 1926 р. було видано 2325 назв українських книг тиражем 17,5 млн. примірників, то в 1937 р.— 2566 назв тиражем 65354 тис. примірників. У передвоєнні роки книговидавнича справа успішно стала розвиватися і на західноукраїнських землях і Буковині, які воз'єдналися в єдиній Українській Радянській державі. Це пояснюється величезною роботою по перетворенню відсталого країни в передову індустріально-колгоспну державу, успішним проведенням культурної революції — ліквідацією неписьменності, збільшенням учбових закладів, культурно-освітніх установ, розвитком науки і художньої літератури.

Під час Великої Вітчизняної війни друковане слово служило зброєю українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Партизанська і підпільна преса, а також 400 млн. книг, брошур, листівок, звернень, що були доставлені на літаках на окуповану територію, сприяли організації народних месників, підносили бойовий настрій, розповідали про успіхи Радянської Армії.

Після війни при допомозі братніх республік було відбудовано народне господарство УРСР, а разом з ним відновлено і видавничу справу. Радянська книга знову стала одним з провідних факторів розвитку науки, культури і освіти та ідейного виховання трудящих.

За роки Радянської влади в УРСР вийшло 233,7 тис. назв загальним тиражем 3 млрд. 161 млн. примірників. Скарбниця української радянської культури поповнилась книгами рідною для трудящих України мовою — їх випущено 2 млрд. 403,6 млн. прим., тобто 76% книжкових видань.

У 1965 році — завершальному році семирічки видано 7251 назву книг загальним тиражем 111 млн. примірників. З них: суспільно-політичної літератури — 958 назв тиражем 14,5 млн.; природничої — 670 назв тиражем 17,3 млн., технічної — 1815 назв тиражем 5,7 млн., сільськогосподарської 680 назв тиражем 3,8 млн., охорони здоров'я і медичної — 431 назва тиражем 4,7 млн., художньої літератури — 794 назви тиражем 31,5 млн. примірників.

Суспільно-політичній літературі належить провідна роль у комуністичному вихованні трудящих. Це визначає її велику питому вагу в

книжковій продукції УРСР. Чільне місце посідають видання праць основоположників наукового комунізму. За роки Радянської влади вони друкувались близько 1300 разів загальним тиражем 32,4 млн. примірників. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса вийшли тиражем 4,1 млн. прим. У 1958 р. розпочато 30-томне видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою, яке завершується найближчим часом.

Твори В. І. Леніна мають видатне історичне та наукове значення, відіграють величезну практичну і політичну роль, сприяючи розв'язанню завдань побудови комуністичного суспільства. За роки Радянської влади вони стали настільними книгами мільйонів трудящих. На Україні вперше у 30-х роках Партвидав ЦК КП(б)У випустив 29 томів творів В. І. Леніна. Одночасно масового поширення дістали «Вибрані твори» В. І. Леніна в шести томах також українською мовою та окремі видання ленінських праць і тематичних збірників. Зараз вийшло у світ 40 томів четвертого видання творів В. І. Леніна українською мовою. Випущено окремі ленінські праці, біографію і спогади сучасників про великого вождя.

Важливим завданням радянської книги є пропаганда політики Комуністичної партії як керівної сили нашого суспільства. Тому серед суспільно-політичних видань УРСР помітне місце займають «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», «Статут Комуністичної партії Радянського Союзу», документи партійних з'їздів, конференцій і пленумів. Книги з узагальненням досвіду партійної роботи видаються сотнями тисяч примірників. Тільки з метою пропаганди матеріалів березневого і вересневого Пленумів ЦК КПРС 1965 р. на Україні було випущено 2 млн. примірників книг і брошур.

Виховання на славних традиціях боротьби за перемогу Великого Жовтня і побудову комуністичного суспільства також становить важливе завдання радянської книги. Серед численних видань на цю тему згадаємо такі праці, як «Нариси з історії Комуністичної партії України» та багатотомна «Історія КПРС».

З року в рік збільшується випуск літератури з питань теорії та практики будівництва комуністичного суспільства. Партійні, державні, громадські діячі, науковці і викладачі вузів створюють праці, в яких підсумовується досвід комуністичного будівництва у різних галузях народного господарства і виховання людини-творця нового суспільства.

Видатною подією слід вважати видання 17-томної Української Радянської Енциклопедії. Це перша енциклопедія українського народу, в якій дано історію і сучасний стан України, матеріали про братнє єднання українців з усіма народами СРСР, про розвиток науки і культури радянської країни і зарубіжних держав. В УРЕ вміщено понад 50 тис. статей, 16 тис. ілюстрацій, 850 карт. Обсяг видання — 634 друкованих аркуші, тираж кожного тома — 80 тис. примірників. Авторський колектив налічує 5 тис. фахівців.

З філософських праць, виданих в УРСР, слід назвати «Нарис історії філософії на Україні», в якому дається систематизований виклад історії філософії від Київської Русі до наших днів, збірник «Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в ХІХ ст.», двотомник «Григорій Сковорода». Розроблені важливі проблеми діалектичного та історичного матеріалізму у монографіях П. В. Копніна «Введение в марксистскую гносеологию», Л. В. Сохань «Духовный прогресс личности и коммунизм», М. В. Гончаренко «Мистецтво і естетичне виховання», в наукових збірниках «Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии», «Философские вопросы современной физики», «Логіка і методологія науки», «Проблеми фор-

мування базису комуністичного суспільства». Питанням ідейно-виховної роботи і боротьбі з ворожою ідеологією присвячені збірники «Інтернаціональне виховання трудящих», «Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання», праця В. Ю. Євдокименка «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму».

У книгах про п'ятирічний план розвитку народного господарства республіки на 1966—1970 рр. розкривається зміст завдань, що стоять перед промисловістю і сільським господарством УРСР, узагальнюється досвід економічної реформи, яка здійснюється в нашій країні. Чимало праць присвячено проблемам конкретної економіки соціалістичного господарства. Зросла кількість видань з питань створення матеріально-технічної бази комунізму, про розвиток виробничих сил, прискорення технічного прогресу, піднесення ефективності суспільного виробництва. Це, зокрема, монографії М. С. Калити «Развитие топливно-энергетической базы и эффективность использования топлива в черной металлургии», Й. А. Вишневецького «Соціалістична власність в СРСР» та колективні монографії і збірники «Себестоимость продукции и резервы ее снижения в промышленности УССР», «Экономическая реформа и эффективность производства», «Національний дохід УРСР в період розгорнутого будівництва комунізму», «Економічна ефективність капітальних вкладень і впровадження нової техніки у промисловості», «Перспективи розвитку мінерально-сировинної бази промисловості УССР», «Нариси розвитку народного господарства УРСР» тощо.

Науковий доробок українських істориків — значний внесок у книжкову продукцію УРСР. Це насамперед збірники важливих історичних документів: «Воссоединение Украины с Россией» в 3-х томах, «Історія колективізації сільського господарства УРСР» в 2-х томах. Серед монографічних досліджень — праці К. К. Дубини «Ленінська теорія соціалістичної революції і її всесвітньо-історичне значення», «В годы тяжелых испытаний», В. І. Клокова «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн», І. О. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.», В. А. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVІІ — початку ХVІІІ ст.», Г. М. Шевчука «Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр.», Ф. П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст.» та ряд інших. Серед колективних праць — «Історія Української РСР», «Історія Києва», «Харківська область» (з серії історії міст і сіл УРСР).

В галузі археологічної науки в післявоєнні роки видано 20 тематичних збірників «Археологія», в яких висвітлюються питання стародавньої України від кам'яного віку до епохи середньовіччя, та монографії В. Й. Довженка «Землеробство древньої Русі», І. Г. Шовкопляса «Мезинская стоянка», А. І. Тереножкіна «Предкифский период на Днепровском Правобережье», С. А. Висоцького «Древнерусские надписи Софии Киевской», В. К. Гончарова «Райковецкое городище», вийшла колективна праця «Древньоруське місто Воїнь».

Дослідження науковців у галузі держави і права висвітлені в монографіях Б. М. Бабія «Українська радянська держава в період відбудови народного господарства», В. М. Терлецького «Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.)», І. М. Разнатовського «Господарсько-організаційна діяльність Української Радянської держави», А. П. Таранова «Історія Конституції УРСР», Е. Ф. Мельник «Здійснення і охорона авторських прав на винахід», З. К. Симорота «Профспілки і трудові правовідносини».

Останнім часом вийшли фундаментальні праці українських радян-

ських мовознавців: 6-томний «Українсько-російський словник», в якому зафіксовано понад 120 тис. слів, тобто майже весь лексичний склад сучасної української літературної мови, 18 термінологічних словників, праці І. К. Білодіда «Розвиток мов соціалістичних націй», «Питання розвитку української радянської художньої прози», «Поетична мова Максима Рильського», М. А. Жовтобрюха «Мова української преси»; колективні монографії — «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення».

Значний науковий доробок становлять праці літературознавців: Є. С. Шабліовського «Гуманізм Шевченка і наша сучасність», Е. П. Кирилюка «Тарас Шевченко. Життя і творчість», М. З. Шамоти «Література і життя народу», Б. М. Мінчина «Сатира на службі комунізму», І. О. Дзеверіна «Естетика ленінізму і питання літератури», колективна праця «Історія української радянської літератури» під редакцією С. А. Крижанівського.

Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М. Рильського підготовлені 4-томна «Мистецька спадщина» Т. Г. Шевченка, збірники праць М. Т. Рильського «Про людину, для людини», «Про мистецтво». Інститут проводить велику роботу по збиранню і публікації усної народної творчості, зокрема, випускає багатомне видання «Українська народна поетична творчість», підготував збірки «Українські народні думи та історичні пісні», «Українські радянські народні пісні». Дослідження В. Т. Зінича «Соціалістичні перетворення, паростки нового в культурі і побуті робітників Радянської України», Б. С. Бутник-Сіверського «Українське радянське народне мистецтво»; збірники та колективні монографії «Нариси з історії української музики», «Комунізм і побут», «Українська музика на сучасному етапі», «Мистецтво екрана», «Український драматичний театр», «Український радянський балет» та інші свідчать про зростання наукової діяльності в цих важливих галузях творчості.

У книжковій продукції УРСР значна питома вага припадає на літературу з техніки, промисловості, транспорту, зв'язку, будівельної справи, енергетики, металургії, машинобудування, хімічної промисловості. Провідну роль відіграють книги з питань прискорення технічного прогресу і підвищення продуктивності праці. В першу чергу, це наукові видання, багато яких має надзвичайно важливе значення в науково-технічній революції, яка відбувається в наш час. Особливим визнанням не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами, користуються праці Інституту електрозварювання АН УРСР ім. О. Є. Патона, в яких викладено творчі досягнення науковців. Серед них такі видання: «Електрошлаковий переплав», «Електрошлакове зварювання» та ще ряд інших видатних праць, які удостоєні Ленінських премій. Цикл наукових праць з теорії цифрових автоматів «Теорія алгоритмів», «Керуючі машини автоматичного виробництва», «Синтез цифрових автоматів» В. М. Глушкова також відзначений Ленінською премією.

У видавництві «Наукова думка» вийшли зібрання творів видатних українських вчених О. І. Білецького, М. М. Боголюбова, О. О. Богомольця, К. Г. Воблого, В. М. Глушкова, Д. К. Заболотного, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, М. В. Птухи, Н. Д. Стражеско, В. П. Філатова та інших.

У видавництвах технічної літератури «Техніка» і «Будівельник» щорічно випускають сотні назв книг і брошур про новітні досягнення науки і техніки, з актуальних питань промислового виробництва і будівництва. В центрі уваги авторів — проблеми планування, економіки, механізації та автоматизації народного господарства.

Масовими тиражами друкуються книги передовиків виробництва, в яких новатори діляться досвідом своєї роботи. Токар В. Семінський з Києва є автором 22 книг про швидкісне різання металу, львівський токар В. Гургаль — восьми, а гірник М. Мамай з Донбасу — п'яти книг.

З посиленням уваги до проблем піднесення сільського господарства зростає кількість видань з передової агротехніки, рослинництва, тваринництва, лісівництва, механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва, передового досвіду новаторів. Перевидаються твори діячів сільськогосподарської науки минулого. Популяризуються досягнення радянської та зарубіжної сільськогосподарської теорії та практики.

Велика увага надається підготовці підручників і методичної літератури для вчителів. Випускає цю літературу в республіці видавництво «Радянська школа». Про масштаби його діяльності свідчить той факт, що у 1965 р. було випущено 52,4 млн. підручників й інших книг, тобто майже 50% книжкових видань республіки.

Художній літературі, як одному з могутніх засобів ідейного і культурного виховання трудящих, в УРСР приділяється особлива увага. Щороку десятки мільйонів творів художньої літератури — радянської і зарубіжної стають надбанням читачів.

За роки Радянської влади в республіці видано близько тридцяти тисяч назв художньої літератури загальним тиражем понад півмільярда примірників. Великим успіхом користуються книги сучасних українських радянських письменників. Твори М. Рильського виходили понад 80 разів тиражем мільйон примірників. Ленінськими преміями відзначені збірки поезій М. Рильського «Троянда і виноград», «Далекі небосхили», трилогія М. Стельмаха «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» та «Велика рідня», роман О. Гончара «Тронка», «Поема про море» О. Довженка; Державними преміями — художні твори П. Тичини, О. Корнійчука, М. Рильського, В. Василевської, М. Бажана, Л. Первомайського, Ю. Яновського, І. Рябокляча, В. Попова, В. Добровольського, Н. Рибачка, С. Олійника, М. Стельмаха, В. Собка, П. Воронька, Я. Галана, І. Муратова, В. Беляєва, М. Нагнибіди.

Кращі твори письменників щорічно відзначаються Шевченківською премією. За видатні досягнення в розкритті молодіжної тематики присуджуються премії імені М. Островського, а в галузі журналістики і публіцистики — імені Я. Галана.

У 1967 р. за видатні заслуги в розвитку радянської культури, за художні твори соціалістичного реалізму, які активно сприяють комуністичному вихованню трудящих, за плідну громадську діяльність звання Героїв Соціалістичної Праці присуджено П. Тичині і О. Корнійчуку.

Кращі книги українських радянських письменників та зразки української класичної літератури здобули велику популярність у братніх республіках, про що свідчать переклади і перевидання їх мовами народів СРСР, а також проведення Декад української літератури в національних республіках.

Широкою популярністю в СРСР користуються твори Т. Г. Шевченка. Якщо у дореволюційні часи (1840—1916) тираж книг великого поета в Росії та за її межами становив дещо більше 800 тис. примірників, то за 1918—1966 рр. в СРСР вони виходили 308 разів і тираж їх досяг 9,3 млн. примірників. «Кобзар», зокрема, виходив 53 рази майже двохмільйонним тиражем. Російською мовою твори Шевченка за цей час видано 94 рази. Тисячними тиражами друкувались вони в перекладах білоруською, грузинською, туркменською, казахською та іншими мовами. Твори великого сина українського народу перекладені також на багато іноземних мов. Присвятили свої наукові дослідження Кобзареві

вчені Є. С. Шаблювський, Є. П. Кирилюк, І. Д. Назаренко, М. І. Нови-ков, Ф. Я. Прийма. Їх праці відзначені Ленінськими преміями. Українська книга здобула визнання й за кордоном. На іноземні мови перекладені твори багатьох письменників Радянської України.

Однією з форм інтернаціонального єднання братніх народів СРСР і народів світу є постійні літературні контакти. За роки Радянської влади перекладницька справа на Україні набула особливого розвитку. Українською мовою видано твори М. Горького (200 разів, тиражем 6 млн. примірників), зібрання Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, твори М. Шолохова, поезії О. С. Пушкіна, а також доробок письменників багатонаціонального Радянського Союзу. Перекладено книги літераторів соціалістичних країн та прогресивних письменників усього світу. Українською мовою зазвучали твори лауреатів Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» А. Цвейга «Виховання під Верденом», Ю. Фучіка «Репортаж із зашморгом на шиї», П. Неруди «Поєми та вірші», А. Зегерс «Сьомий хрест», Л. Кручковського «Кордіан і Хам» та інших.

Трудящі України зараз читають у перекладі на рідну мову перлини корифеїв світової класики — В. Шекспіра, Д. Байрона, А. Міцкевича, В. Гете, Г. Гейне, Ф. Шіллера, Дж. Бокаччо, А. Данте, Т. Драйзера, Х. Ботева, Ш. Петефі, Я. Гашека, Рабіндраната Тагора.

У книжковій продукції УРСР почесне місце займає література для дітей як один з найбільш впливових засобів комуністичного виховання молоді.

Скарбниця української соціалістичної культури поповнюється ювілейними виданнями, що їх українські діячі науки і культури присвячують 50-річчю Великого Жовтня. У цих працях представлена широка картина економічного, політичного і культурного розвитку УРСР за 50 років. Політвидав України випустив «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса та збірку праць В. І. Леніна «Про Велику Жовтневу соціалістичну революцію», готує наступні томи «Історії КПРС». Виходять у світ популярні нариси «Історія Української РСР» та «Слово про Україну», монографії «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» та «Торжество ленінської національної політики на Україні». Видаються тритомники — «Українська РСР в період громадянської війни» та «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», «Незабутні роки» — збірник спогадів учасників Жовтневої революції та громадянської війни на Україні. Водночас видавництво випускає серію біографічних нарисів про видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави — «Борці за велику справу», бібліотечку «Жовтневі сторінки» з п'яти брошур («Напередодні великого штурму», «Революція звершилася», «У боях відстояли свою владу», «Розповідають борці революції», «Минуло 50 років»); серію «Міста-герої», довідник «Україна в цифрах». Вийшов з друку путівник «Про край наш рідний».

Головна редакція УРЕ готує до свят російський переклад книги «Українська Радянська Соціалістична Республіка», шеститомну «Історію українського мистецтва», двотомну «Історію Академії наук УРСР», книги багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» тощо.

П'ятитомна праця «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму», підготовлена Академією наук УРСР, відображає боротьбу трудящих республіки за побудову комунізму. Інститут історії АН УРСР опрацював такі двотомні видання: «Історія Української РСР» (друге видання), «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія селянства Української РСР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної

революції на Україні», колективну монографію «Розвиток української культури за роки Радянської влади».

Вийдуть у світ також двотомні праці «Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967 рр.)» та «Історія держави і права Української РСР (1917—1966 рр.)».

Досягненням у різних галузях народного господарства Радянської України присвячено ряд монографій, популярних ілюстрованих видань: «Робітнича гвардія України» (видавництво «Техніка»), «Україна будівнича» (видавництво «Будівельник»), «Село крокує в комунізм» (видавництво «Урожай»).

Цікавою буде збірка художньо-публіцистичних нарисів «Україна», що вийде у видавництві «Дніпро».

У республіці випускаються у вигляді бібліотечок кращі твори художньої літератури, написані за 50 років Радянської влади: «Бібліотека української радянської прози», «Бібліотека поета», «Бібліотека драматурга і кінодраматурга». В ювілейному році побачать світ збірки «Світ славить Ілліча», комплект з трьох збірок «Чуття єдиної родини» (видавництво «Дніпро»); «Найдорожчий друг», «Рідна Вітчизна» («Веселка»); «Героїчна юність», «В буремні роки» («Радянська школа»); «Гори, піонерський вогник» («Молодь») та чимало інших тематичних видань.

У ювілейному році у видавництвах «Мистецтво» та «Молодь» вийдуть і видання-добірки образотворчого мистецтва: фотоальбоми «Юність України» та «Познайомтесь: Україна», «Київ», календар «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві», фотобуклети з серії «Обласні міста Радянської України» та ін.

Видавництво «Музична Україна», яке щойно виникло, готує до ювілею Великого Жовтня збірки пісень: «Хай славиться наша держава», «Пісні боротьби та волі», «Великому Жовтню слава», «Революційні пісні», «Українські народні пісні», «Українські сучасні пісні» та ін. Цим видавництвом випущено цікаве видання «Солов'їна Україна».

Про світове значення української книги свідчить попит на неї за кордоном. Зараз республіка експортує свою книжкову продукцію у 80 країн. Щорічно понад мільйон українських видань йде в соціалістичні країни та найбільші капіталістичні держави. У 1965—1966 рр. УРСР експонувала книги на виставках у Чехословацькій Соціалістичній Республіці, Польській Народній Республіці, Німецькій Демократичній Республіці, Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії, у 1967 р. — на Міжнародній виставці книги в Москві. В привітанні ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР учасникам виставки підкреслюється, що в країнах соціалізму книга стала вірним порадином і вихователем трудящих. Вона несе в маси великі ідеї марксизму-ленінізму, правду про комунізм, закликає пригноблені народи на боротьбу проти імперіалізму і колоніалізму, за свободу і національну незалежність. Книговидання в соціалістичних державах розвивається в інтересах народів, в ім'я зростання революційної свідомості мільйонних мас, прилучає їх до скарбниці вітчизняної та світової культури.

Завдяки партійному і державному керівництву у республіці в післявоєнні роки швидко було налагоджено випуск періодичної преси. Зараз в УРСР виходить 2608 газет і журналів, з них 2200 — українською мовою, решта — російською, угорською, молдавською. Провідними є 15 республіканських газет, зокрема «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Молодь України», «Радянська освіта», «Літературна Україна» та ін. Поряд з цим випускаються 44 обласних, 74 міських, 348 районних газет, багатотиражки на промислових підприємствах, у колгоспах, установах тощо.

В. У. ПАВЕЛКО

**РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У КУЛЬТУРНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
(1945—1966 рр.)**

З виникненням світової соціалістичної системи створилися широкі можливості для братнього співробітництва народів країн соціалізму в економічній, політичній і культурній галузях. Спілкування трудящих вийшло за межі офіціальних міждержавних стосунків. Окремі підприємства, установи, громадські організації (спілки дружби, творчі спілки тощо) одних соціалістичних країн стали ініціаторами безпосередніх зв'язків із спорідненими організаціями інших держав соціалізму.

Яскравим прикладом зокрема розвитку культурного співробітництва Радянської України й Чехословаччини є діяльність їх масових громадських організацій — Українського Товариства дружби й культурного зв'язку із закордоном в УРСР (УТДКЗ) * з численними галузевими секціями, в яких працюють відомі діячі науки, літератури, мистецтва, передовики фабрик, заводів, шахт і соціалістичних ланів, та Спілки чехословацько-радянської дружби ЧССР (СЧРД). Вони спрямовують зусилля братніх народів на розвиток культурного співробітництва, на виховання у трудящих обох країн соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму, згуртовують їх на боротьбу за збереження й зміцнення миру в усьому світі.

Розширення контактів із зарубіжними країнами й особливо з соціалістичними, народи яких прагнуть до якнайтіснішого економічного, політичного й культурного співробітництва з СРСР, настійно вимагало створення Товариств дружби й культурного зв'язку з кожною з них. 21 січня 1958 р. було зокрема утворено Товариство радянсько-чехословацької дружби і в рамках його 4 листопада 1958 р. з ініціативи широких кіл громадськості УРСР — Українське відділення цього Товариства (УВ ТРЧД), що значно пожвавило роботу УТДКЗ. Головою його Правління було обрано заступника голови Президії Верховної Ради УРСР, Двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Спілка чехословацько-радянської дружби, її голова З. Неєдли та генеральний секретар О. Гомола тепло привітали новоутворену організацію. Обласний комітет цієї Спілки м. Готвальдова, вітаючи створення УВ ТРЧД, запросив його делегацію відвідати їх місто. В листі зокрема говорилося: «Особливо ми зраділи, що головою... обрано нам добре відомого друга народів Чехословаччини легендарного партизанського полководця, Двічі Героя Радянського Союзу Сидора Ковпака»¹.

До складу Правління Українського відділення було обрано 45 членів, серед яких — відомі громадські діячі, діячі науки й мистецтва, передові працівники соціалістичних підприємств та колгоспних ланів Радянської України — Двічі Герой Соціалістичної Праці голова колгоспу «Радянська Україна» Г. Є. Буркацька, Герой Радянського Союзу гене-

* В березні 1959 р. Українське Товариство культурного зв'язку із закордоном (УТКЗ) було перейменоване в УТДКЗ, яке проводило значну роботу в рамках Спілки радянських Товариств дружби й культурного зв'язку із закордоном.

¹ Архів УТДКЗ, справа УВ ТРЧД за 1958 р.

рал-полковник П. Ф. Жмаченко, заслужений діяч науки УРСР М. С. Коломійченко та ін. Нині до галузевих секцій та підсекцій УЕ ТРЧД входять понад 250 активістів Товариства. Його колективними членами стали численні підприємства, колгоспи, радгоспи, наукові, навчальні та культурні заклади. Вже на час свого створення (листопад 1958 р.) УВ ТРЧД налічувало 120 колективних членів². Крім того створювалися обласні та міські відділення Товариства й зокрема 23 березня 1959 р.— Закарпатське, 29 травня 1959 р.— Харківське, 29 березня 1961 р.— Львівське, в 1966 р.— Житомирське та Чернігівське. В 1959 р. кількість колективних членів його становила 175³, в 1960 р.— 200⁴, у 1961 р.— близько 230⁵, у 1966 р.— понад 500⁶.

За роки своєї діяльності Українське відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби перетворилося в масову організацію авторитет якої дедалі більше зростає серед широких кіл громадськості УРСР.

Утворення Українського відділення сприяло зокрема значному розширенню взаємного обміну делегаціями й туристськими групами братніх країн. У 1959 р. на Україну приїжджало з Чехословаччини 3,5 тис. чоловік у 12 «поїздах дружби»⁷, в 1960 р.— 5,5 тис. членів Спілки чехословацько-радянської дружби в 16 «поїздах дружби й миру», а з УРСР до ЧССР цього ж року — 330 чоловік. У 1961 р. Україну відвідали 30 груп старих членів Комуністичної партії Чехословаччини (1 тис. чоловік) та 2 «поїзди дружби» — 330 членів СЧРД⁸. Члени КПЧ зустрічалися з старими більшовиками, з робітниками київських заводів «Червоний гумовик», «Арсенал», з науковцями Інституту історії АН УРСР та ін. У 1962 р. 23 групи спеціалістів сільського господарства ЧССР (700 чоловік) відвідали Київ, Полтаву й Харків. Того ж року 22 туристські групи з Української РСР побували в Чехословаччині⁹. В 1964 р. з ЧССР в УРСР приїжджало близько 4 тис. гостей¹⁰, у 1965 р.— 8 делегацій членів СЧРД та 200 туристських груп (близько 6 тис. чоловік). Тільки Ізмайльське міське відділення Товариства прийняло в 1965 р. до 3,5 тис. гостей з Чехословаччини¹¹. Таким чином, з часу створення Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби УРСР відвідало понад 25 тис. трудящих з ЧССР, що свідчить про ефективність форми обміну делегаціями для ознайомлення з життям і культурою братніх народів.

Важливе місце в діяльності УВ ТРЧД займає ознайомлення чехословацьких трудящих з рішеннями з'їздів і Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України, з досягненнями українського народу в усіх галузях народного господарства й культури. Крім того, Українське відділення є ініціатором й активним учасником проведення урочистих вечорів, зустрічей, вечорів дружби, присвячених визначним подіям у житті чехословацького народу. Відділення проводить систематичний обмін соціально-економічною, художньою, музичною та іншою літературою з Спілкою чехословацько-радянської дружби та її Словацьким комітетом, з Культурною спілкою українських трудящих Східної Словаччини (КСУТ), з

² Архів УТДКЗ, довідка про УВ ТРЧД за 1958 р.

³ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1959 р., арк. 2.

⁴ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1960 р., арк. 2.

⁵ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1961 р., арк. 13.

⁶ Там же, із звітів за 1958—1966 рр. (крім звіту УВ ТРЧД за 1963 р.).

⁷ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1959 р., арк. 13.

⁸ Там же, 1961 р., спр. 2, арк. 78, 2—3.

⁹ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1962 р., арк. 4, 25.

¹⁰ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1964 р., арк. 5.

¹¹ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1965 р., арк. 23.

десятками редакцій газет і журналів та видавництв ЧССР¹². Велику кількість літератури УВ ТРЧД відправляє до Чехословаччини через членів делегацій, туристських груп і т. д.¹³ Українському відділенню в його діяльності допомагають й інші громадські організації та установи УРСР. Так, під час святкування в 1965 р. 20-ї річниці визволення Чехословаччини Радянською Армією відділення працювало в тісному контакті з Міністерством культури, Комітетами при Раді Міністрів УРСР по радіомовленню й телебаченню, по кінематографії, пресі, з товариством «Знання» й творчими спілками Радянської України. Під час «днів чехословацької культури» в УРСР у 1965 р. відбулося 10 радіопередач «Мостами дружби», які завершилися радіоконцертами Київ — Прага, Прага — Київ¹⁴.

У здійсненні безпосередніх контактів між обома країнами велику роль відіграють обласні та міські відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Значну роботу проводить зокрема Харківське обласне відділення, яке в 1960 р. налічувало 28 колективних членів (100 тис. чоловік). У тому ж році воно прийняло понад 900 туристів і 10 делегацій з Чехословаччини¹⁵, у 1964 р. — 21 туристську групу та 12 делегацій¹⁶. Тільки в травні 1966 р. відділення прийняло 6 груп туристів з ЧССР¹⁷. У 1960 р. 473 туристи та 34 спеціалісти харківських підприємств з його ініціативи відвідали Чехословаччину¹⁸. Харківське відділення широко організувало відзначення в 1960 р. 15-ї річниці та в 1965 р. 20-ї річниці ЧССР. На заводах — колективних членах Товариства — на честь цих дат відбувалися бесіди й вечори дружби з участю делегацій з Чехословаччини, експонувалися виставки про успіхи ЧССР у будівництві соціалізму¹⁹.

З кінця 50-х років Українське відділення Товариства чехословацько-радянської дружби почало комплектувати туристські групи й делегації за виробничим й професіональним принципом, що сприяє зміцненню спілкування споріднених підприємств, установ і організацій братніх народів. Діяльність республіканського та обласних відділень Товариства особливо поживалася в зв'язку з встановленням безпосередніх дружніх контактів між окремими організаціями, листуванням та обміном досвідом з Спілкою чехословацько-радянської дружби. В березні 1965 р. делегація Харківського обласного відділення відвідала ЧССР і встановила дружні зв'язки з Пльзенським відділенням СЧРД. 8 організацій Харківської та Пльзенської областей підтримують дружні стосунки і співробітництво між собою²⁰.

Велике значення для зміцнення дружніх зв'язків між обома країнами має така форма спілкування, як листування окремих промислових підприємств УРСР і ЧССР, сільськогосподарських кооперативів, творчих організацій і т. д. Основний зміст цієї форми зв'язків полягає в обміні різноманітним досвідом, що сприяє успішному виконанню господарських планів, розвитку культури, інтернаціональному вихованню трудящих. Важливість такої форми спілкування особливо підкреслювалася на V з'їзді Спілки чехословацько-радянської дружби (Прага, грудень 1961 р.)²¹.

¹² Архів УТДКЗ, із звіту УВ ТРЧД за 1959 р., арк. 14.

¹³ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1964 р., арк. 1.

¹⁴ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1965 р., арк. 18.

¹⁵ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1960 р., арк. 31.

¹⁶ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1964 р., арк. 30.

¹⁷ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1966 р., арк. 4.

¹⁸ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1960 р., арк. 15.

¹⁹ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1960 і 1965 рр.

²⁰ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1965 р., арк. 5.

²¹ «Информационный бюллетень СЧСД», Прага, січень 1962, стор. 9.

Справжнє братерське співробітництво існує, наприклад, між трудящими Закарпаття й Східнославацької області ЧССР. Закарпатське відділення Товариства налагоджує й удосконалює форми співробітництва між обома областями. Складаються плани, які передбачають взаємні відвідування делегацій працівників партійних і державних установ, спеціалістів і передовиків промисловості та сільського господарства, працівників науки й культури, вчителів, студентів, учнів, а також спортивних і молодіжних делегацій. У 1959 р. 17 делегацій (288 чоловік) з Чехословаччини відвідали Радянське Закарпаття, а 19 делегацій (398 чоловік) закарпатців — Пряшівську область ЧССР²². Трудящі обох прикордонних областей широко відзначають видатні події в житті народів-сусідів. Тільки в 1959 р. закарпатці святкували 40-річчя проголошення в Пряшіві Словацької соціалістичної республіки, 40-річчя створення Братіславського університету, 125-річчя з дня народження видатного чеського письменника Яна Неруди, 85-річчя з дня народження видатного словацького письменника Янка Єсенського, 16-річчя з дня смерті Юліуса Фучіка, 175-річчя з дня народження видатного художника-пейзажиста Антоніна Манеса й т. ін.²³ Зв'язки між обома областями знаходять свій вияв у розширенні листування, обміні літературою й матеріалами для преси та радіо, виставками тощо. Вони стали однією з важливих і діючих форм спілкування трудящих братніх народів.

Діяльність Українського Товариства дружби й культурного зв'язку із закордоном, а також Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби здійснюється в безпосередньому зв'язку з діяльністю Спілки чехословацько-радянської дружби. Вона утворилася в результаті об'єднання Товариства культурного й економічного зв'язку з СРСР та Спілки друзів СРСР у тривожні лютневі дні 1948 р., коли внутрішня реакція, покладаючись на підтримку зовні, зробила спробу звернути Чехословацьку народно-демократичну республіку з соціалістичного шляху розвитку, відірвати її від СРСР та країн, що почали будувати соціалізм. К. Готвальд у листі до СЧРД та її філіалів у 1950 р. писав: «Було символічним, що Спілка (чехословацько-радянської дружби.— В. П.) народилася саме в час лютневих подій»²⁴. На першому об'єднаному з'їзді (22 лютого 1948 р.) Спілка чехословацько-радянської дружби налічувала 260 168 членів²⁵. Головою її був обраний З. Неєдли. Вона ввійшла до Національного фронту чехів і словаків поряд з найбільшою громадською організацією — Революційним профспілковим рухом. З року в рік вона зміцнює свої ряди та вдосконалює форми й методи роботи. Для зміцнення керівними кадрами її місцевих відділень були організовані спеціальні школи й курси, що дало змогу зміцнити відділення СЧРД на заводах, фабриках, шахтах і на селі. Зміст та напрям діяльності Спілки чехословацько-радянської дружби визначається основним завданням — зміцненням співробітництва між Радянським Союзом і Чехословаччиною, поширенням знань про СРСР і союзні республіки, її активною участю у будівництві соціалістичного суспільства в Чехословаччині та боротьбі за справу миру. На III з'їзді СЧРД (19—21 грудня 1954 р.) А. Запотоцький підкреслював, що її завдання полягає в ознайомленні трудящих з досвідом радянського будівництва. А тому в своїй діяльності вона повинна виходити з того, що «процес будівництва соціалізму в Чехословаччині є безперечно подібний до будівництва соціалізму в Радянському Союзі», однак має й

²² Газ. «Закарпатська правда», 8 жовтня 1964 р.; архів УТДКЗ, із звіту УТДКЗ за 1959 р., арк. 60.

²³ Архів УТДКЗ, із звіту УВ ТРЧД за 1959 р., арк. 2.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 467, арк. 19.

²⁵ Архів УТДКЗ, 1951 р., спр. 18, арк. 50, із звіту СЧРД за 1950 р.

свої власні проблеми. А. Запотоцький підкреслював велике значення діяльності Спілки в справі зміцнення дружби й співробітництва трудящих ЧССР з народами Радянського Союзу, а також у справі побудови соціалістичного суспільства в Чехословаччині²⁶.

Спілка чехословацько-радянської дружби повсякчасно удосконалює свою багатогранну діяльність, чим дедалі зміцнює авторитет серед широких верств чехословацького народу. Зокрема на селі СЧРД успішно поєднує популяризацію успіхів Радянського Союзу в економічному й культурному житті з пропагандою переваг соціалістичного колективного господарювання, що було особливо важливим під час здійснення соціалістичної реконструкції сільського господарства в ЧССР²⁷. На фабриках, заводах та шахтах Чехословаччини Спілка широко пропагує передовий досвід споріднених підприємств СРСР, сприяє кращому ознайомленню з ним й впровадженню у виробництво²⁸. При ній працюють Народні курси російської мови, які перекладають на чеську й словацьку мови велику кількість технічної, художньої та іншої літератури. Під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини СЧРД удосконалює форми роботи, залучаючи до неї всі масові громадські організації — профспілки, Спілку Чехословацької молоді, учителів, студентів, що корисне не тільки для справи зміцнення чехословацько-радянської дружби, а й дальшого зміцнення самого Національного фронту²⁹. Керуючись постановою січневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПЧ про роботу громадських організацій ЧССР та їх завдання³⁰, Спілка чехословацько-радянської дружби уклала угоду з Товариством для поширення політичних і наукових знань, згідно з якою обидві організації домовилися про координацію планів своєї роботи, організацію семінарів, циклів лекцій, відрядження до СРСР своїх працівників та ін. У 1965 р. Спілка була другою за кількістю членів громадською організацією Чехословаччини (після Революційного профспілкового руху) й налічувала в своїх рядах близько 2,5 млн. чоловік, які працювали в 22 200 первинних організаціях³¹. Вона є частиною Національного фронту, в своїй діяльності виходить з його політики й керується вказівками провідної сили країни — Комуністичної партії. На V з'їзді СЧРД відзначалося, що «заходи, організовані відділеннями Спілки, відвідують дедалі більше трудящих, які не є її членами»³². Для ефективнішої діяльності СЧРД серед широких верств населення з 1965 р. її філіали перенесли свою роботу із заводів і фабрик за місцем проживання трудящих. У 1966 р. у Соціалістичній Чехословаччині вже близько 12 тис. організацій Спілки працювали за місцем їх проживання³³.

Успішній діяльності СЧРД сприяє її широка видавнича база з численними щомісячними й щотижневими журналами, блокнотами, бюлетенями чеською й словацькою мовами. За значний внесок у справу зміцнення чехословацько-радянської дружби й будівництва соціалізму в республіці орган Спілки — журнал «Свет Совету» було нагороджено орденом Праці. Велику увагу СЧРД приділяє перекладам з радянської лі-

²⁶ III-й з'їзд Спілки чехословацько-радянської дружби 19—21 грудня 1954 р., вид-во Словацького комітету Спілки чехословацько-радянської дружби в Братиславі, 1955, стор. 7.

²⁷ «Информационный бюллетень», Чехословацьке Телеграфне агентство (далі — ЧТА), Прага, 3 червня 1963 р., стор. 27.

²⁸ Архів УТДКЗ, 1953 р., спр. 9, арк. 33—34.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 460, арк. 4.

³⁰ Газ. «Руде право», 21 червня 1965 р.

³¹ «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 26 квітня 1965 р., матеріали VI з'їзду СЧРД, стор. 3.

³² «Информационный бюллетень СЧСД», Прага, січень 1962, стор. 6.

³³ «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 6 грудня 1965 р., стор. 35.

тератури на чеську й словацьку мови, які здійснює її видавництво «Свет Совету». Тільки за 10 років (1949—1959 рр.) було видано 660 творів, у тому числі 100 — українських авторів, тиражем понад 9 млн. примірників³⁴. У з'їзд Спілки чехословацько-радянської дружби зобов'язав видавництво здійснювати переклад книжок, які б допомагали комуністичному вихованню трудящих і які «відображають не тільки життєві проблеми, але і творчий пафос радянських людей, актуальні й кращі твори радянської літератури»³⁵.

В планах роботи Спілки щорічно передбачається проведення різноманітних заходів. Це насамперед річниці з дня народження великого Леніна. Мільйони трудящих ЧССР беруть участь у багатотисячних вечорах, присвячених пам'яті великого вождя трудящих. Ці вечори супроводжуються виставками праць Леніна, показом документальних та художніх фільмів про його життя й діяльність. На V з'їзді СЧРД (грудень 1961 р.) відзначалося, що за 1957—1961 рр. було проведено 23 тис. таких вечорів, на яких були присутні понад 1,5 млн. громадян. Бесіди й лекції в ленінські дні присвячувалися висвітленню значення першого декрету Радянської влади — декрету про мир, ленінській теорії мирного співіснування двох суспільних систем і т. д.³⁶ Урочисто відзначаються трудящими ЧССР також річниці визволення країни Радянською Армією від німецько-фашистських загарбників.

Починаючи з 1949 р. у дні роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції відбуваються місячники чехословацько-радянської дружби, фестивалі кінофільмів, а з 1957 р. — місячники радянської книги. Місячники дружби Спілка організує разом з КПЧ, профспілками, ЧСМ, Комітетом Чехословацьких жінок та іншими організаціями країни. На святкування запрошуються делегації Товариства радянсько-чехословацької дружби, діячів культури й мистецтва СРСР, спортивні делегації тощо. В цей же час починається навчальний рік на Народних курсах російської мови (НКРМ)³⁷. Дні роковин Жовтня стали національним святом чехословацького народу. Як зазначав у своєму виступі на пленумі Спілки секретар ЦК СЧРД В. Бенда, під час цих святкувань чехословацький народ особливо переконливо доводить свою «вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму, єдності світового комуністичного руху, мирного співіснування всіх народів... вірність... другові й союзнику... визволителю — Радянському Союзу»³⁸.

Виявом міцного єднання й братерства між обома країнами є традиційні естафети «миру й дружби» в дні місячника. Мотоциклісти проїжджають з цією естафетою сотні й тисячі населених пунктів СРСР і ЧССР. Разом з нею трудящі передають подарунки, пам'ятні листи та рапорти про трудові успіхи на заводах, фабриках, шахтах та в сільськогосподарських кооперативах. У 1957 р. близько 400 знамен обласних і районних комітетів Спілки чехословацько-радянської дружби, заводів та кооперативів мотогошки ЧССР привезли естафетою до кордону разом з ширими вітаннями чехословацького народу з 40-річчям Союзу РСР. В естафеті 1960 р., у 15-у річницю народної Чехословаччини, взяли участь понад 5 млн. учасників. Уперше з Москви до Праги естафета почалася пробігом за маршрутом: Москва — Тула — Орел —

³⁴ Газ. «Радянська культура», 20 жовтня 1959 р.

³⁵ «Информационный бюллетень СЧСД», Прага, січень 1962, стор. 25.

³⁶ Там же, стор. 21.

³⁷ На НКРМ щороку навчається 150—200 тис. чоловік («Информационный бюллетень СЧСД», Прага, січень, 1962, стор. 10). З 1949 по 1959 рр. 155 тис. гуртків НКРМ закінчило 2,3 млн. чоловік (там же). Постанова V з'їзду СЧРД передбачає навчити через НКРМ російської мови переважну більшість трудящих ЧССР (там же, стор. 16).

³⁸ «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 26 жовтня 1964 р., стор. 25.

Курськ — Белгород — Харків — Полтава — Київ — Житомир — Ровно — Львів — Ужгород. На їх шляху відбувалися багатолюдні мітинги дружби. Вручаючи на кордоні братнє послання радянській делегації в 1965 р., глава чехословацької делегації член Президії Національних Зборів, голова Словацького комітету Спілки чехословацько-радянської дружби Й. Вало відзначав: «Послання чехословацького народу — це вияв любові й вдячності всім радянським людям, Радянському урядові й славній КПРС, матерям і батькам, які виховали мужніх синів і дочок, дружинам і сиротам тих, хто загинув у боях Великої Вітчизняної війни і спить вічним сном у нашій землі»³⁹.

СЧРД знайомить чехословацьких трудящих з успіхами комуністичного будівництва в республіках СРСР шляхом проведення «тижнів культури» або «років вивчення» однієї з них*. Ці заходи здійснюються в тісному співробітництві з республіканськими Товариствами дружби та культурного зв'язку із закордоном Радянського Союзу**. Спілка чехословацько-радянської дружби, Українське Товариство дружби й культурного зв'язку із закордоном та УВ ТРЧД завжди консультуються під час складання планів та програм своєї роботи.

В дні відзначення 90-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка (в 1951 р.) СЧРД не тільки знайомила широку громадськість з творчістю великого українського поета, а й провела ряд заходів до висвітлення сучасного стану культури братньої УРСР⁴⁰. Спілка провела зокрема «тиждень української культури». В складанні його програми, а також і своїми матеріалами допомогло Українське Товариство культурного зв'язку із закордоном⁴¹. В ці дні в Празі відкрилась виставка «Тарас Шевченко», яку відвідало близько 5 тис. чоловік. У чеських областях було проведено 536 ювілейних вечорів, на яких були присутні 38 тис. чоловік; у Словаччині у філіалах СЧРД і школах — до 3 тис. вечорів і бесід, якими охоплено близько 200 тис. чоловік. Зокрема у Пряшівській області, населення якої переважно українське, Спілка разом з Українською Народною Радою Пряшівщини (УНРП) провела понад 1 тис. вечорів, бесід, лекцій і т. п. для 70 тис. трудящих. На екранах кінотеатрів в ці дні демонструвався фільм «Тарас Шевченко». Була також влаштована виставка «Радянська Україна», яку відвідало близько 60 тис. трудящих⁴².

З ініціативи СЧРД у Чехословаччині відзначалася знаменна дата в житті українського народу — 300-річчя возз'єднання України з Росією. Центральний Комітет Спілки прийняв спеціальну постанову про відзначення ювілею. В ці дні трудящі широко знайомилися з життям, наукою й культурою Радянської України⁴³. В Празькому музеї національної літератури була відкрита виставка «Вічна дружба»⁴⁴. Для трудящих читалися численні лекції, бесіди, театри ставили такі спектаклі, як «Запорожець за Дунаєм», «Платон Кречет», «Калиновий гай» та ін.⁴⁵, у кінотеатрах демонструвалися фільми «Богдан Хмельницький», «Навіки з російським народом», «Квітуха Україна», «Співа Україна»,

³⁹ Газ. «Закарпатська правда», 8 листопада 1965 р.

* СЧРД організувала роки вивчення республік Середньої Азії, Сибіру, прибалтійських республік, а в 1967 р. — «рік вивчення РРФСР».

** СЧРД підтримує зв'язки з 15-ма республіканськими Товариствами дружби й культурного зв'язку із закордоном СРСР.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 467, арк. 42; архів УТДКЗ, 1951 р., зв. 3, оп. 11, спр. 51, арк. 8.

⁴¹ Архів УТДКЗ, 1950 р., спр. 33, арк. 185; там же, 1951 р., зв. 3, оп. 11, спр. 51, арк. 8.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 484, арк. 16, із звіту СЧРД за 1951 р.

⁴³ Журн. «Priatel SSSR», Bratislava, № 1, 1954, стор. 13, 14.

⁴⁴ Журн. «Славяне», 1954, № 7, стор. 64.

⁴⁵ Журн. «Priatel SSSR», № 1, 1954, стор. 14; Архів УТДКЗ, 1955 р., із звіту СЧРД за 1954 р., арк. 2.

«Спорт України», «Північною Буковиною», «Нафтовики Борислава», «Молода гвардія», «Майська ніч», «Мартин Боруля» та ін.⁴⁶

Широко відзначалося зокрема 300-річчя возз'єднання України з Росією в Словаччині. В цій справі активну роль відіграв Словацький комітет Спілки, який працював у тісному співробітництві з Культурною спілкою українських трудящих. У народному театрі Братіслави відбулися урочисті збори. Після них було влаштовано концерт, на якому успішно виступив спеціально запрошений Український ансамбль пісні й танцю з Східної Словаччини⁴⁷. Урочисті збори відбулися й у Пряшеві, а в Пряшівській області — 120 вечорів. Тут демонструвалися також кінофільми «Богдан Хмельницький», «Квітуча Україна» та інші⁴⁸. Трудящі Чехословаччини в листах і телеграмах сердечно вітали український народ з славним ювілеєм.

Яскравим прикладом творчого спілкування громадських організацій УРСР і ЧССР є проведення Спілкою чехословацько-радянської дружби в 1958 р. «Року Радянської України». 16 квітня 1957 р. СЧРД ознайомила Українське Товариство із своїм планом організації цього заходу⁴⁹ й просила надіслати відповідні матеріали, а також рекомендувати фільми, допомогти організувати виставки, репродукції творів українського мистецтва тощо⁵⁰. Активну діяльність по підготовці проведення «Року Радянської України» розгорнули районні комітети Спілки. Вони безпосередньо зв'язувалися з організаціями Одеси, Ужгорода, Переяслава-Хмельницького для одержання потрібних матеріалів⁵¹. З цією ж метою Спілка надіслала спеціальну делегацію до Радянської України. З 13 липня по 4 серпня 1957 р. делегація у складі Честміра Аморта (історик), Федора Гондора (історик), Августіна Апетауера (економіст, геолог) і Бенчика Еміля (журналіст) побувала в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Харкові, Соколовому, Донецьку, Запоріжжі, Дніпропетровську, Сімферополі, Ялті, Алупці, Одесі, Миколаєві, Львові, Ужгороді та інших містах УРСР. Вона збрала багато матеріалів про суспільно-політичне, економічне та культурне життя Радянської України, ознайомила з історичним минулим українського народу, а також з структурою та діяльністю Академії наук УРСР, відвідала інститути історії та економіки, ряд редакцій журналів республіки. Делегація ознайомила також з життям донецьких шахтарів і відвідала острів Хортицю, Дніпрогес ім. В. І. Леніна та наукові заклади Запоріжжя. Зібрані нею матеріали були широко використані у бесідах, доповідях і лекціях активістів Спілки чехословацько-радянської дружби⁵². Вже з січня 1958 р. близько 5 тис. лекторів почали знайомити трудящих Чехословаччини з досягненнями Радянської України. В 1958 р. було проведено близько 25 тис. лекцій і доповідей, які прослухало понад 1 млн. чоловік. 22 тис. бесід для 1 млн. 200 тис. слухачів провели й туристи ЧССР, які відвідали цього року СРСР⁵³. У 1958 р. влаштовувалися також літературні вечори, на яких виступали самодіяльні колективи та майстри художнього слова, що виконували поетичні й прозові твори українських радянських письменників і поетів. Великим успіхом серед трудящих користувалася фотовиставка «Радянська Україна», яку Українське ТОВА-

⁴⁶ Архів УТДКЗ, 1954 р., спр. 14.

⁴⁷ Там же, 1955 р., із звіту СЧРД за 1954 р., арк. 2; 15 років на службі народу, Пряшів, 1966, стор. 68.

⁴⁸ Архів УТДКЗ, 1955 р., із звіту СЧРД за 1954 р., арк. 2; 15 років на службі народу, стор. 68.

⁴⁹ Архів УТДКЗ, 1958 р., відділ культури, спр. 10, арк. 62.

⁵⁰ Там же, 1957, листування.

⁵¹ Там же, 1957—1958 рр., листування, арк. 69.

⁵² Там же, 1957 р., спр. 9, арк. 228.

⁵³ Там же, звіт СЧРД за 1958 р., арк. 4.

риство культурного зв'язку із закордоном надіслало до Праги та Братіслави⁵⁴. В 1958 р. Українську РСР відвідало багато чехословацьких туристів у «поїздах миру й дружби» та ін.

Особливо широко відзначався «Рік Радянської України» у Словаччині. В Братіславі, Нітрі, Банській Бистриці, Жіліні, Кошицях, Пряшеві було прочитано 8 546 доповідей і лекцій, які прослухали близько 500 тис. чоловік⁵⁵. В Пряшівській області «Рік Радянської України» відзначався два роки. Під час його проведення трудящі знайомилися з життям шахтарів Донбасу й металургів УРСР, відбувалися вечори спогадів учасників партизанських боїв на Україні, демонструвалися фільми «Як гартувалася сталь», «Богдан Хмельницький», «Щорс», документальний фільм про національного героя Чехословаччини й Героя Радянського Союзу капітана Я. Налепку тощо. Журнали «Свет соціалізму» й «Приятель СРСР» надрукували серію статей про життя українського народу, журнали «Шоста частина світу в картинках» та «Свет соціалізму» випустили ілюстрації з життя УРСР⁵⁶, а празький журнал «Чехословенска русистика» присвятив 40-й річниці Української РСР та досягненням республіки у галузі науки й культури за роки Радянської влади спеціальний номер. У 1958 р. Чехословаччину відвідали українські танцювальні та хорові колективи, зокрема ансамбль Київського військового округу, Заслужена капела бандуристів УРСР та Закарпатський народний хор, делегації культосвітніх працівників, туристи. Радіостанції Чехословаччини протягом 1958 р. передавали виступи артистів Українського радіо й телебачення⁵⁷.

Українське Товариство дружби й культурного зв'язку із закордоном систематично посилає Центральному й Словацькому комітетам Співки чехословацько-радянської дружби велику кількість матеріалів для відзначення ювілеїв видатних діячів науки й культури України. В 1964 р. від нього були одержані фотовиставки, бібліотечки, магнітофонні записи та інші матеріали для відзначення ювілеїв Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Грабовського, О. Довженка й О. Вишні⁵⁸.

Форми й методи роботи цих громадських організацій УРСР і ЧССР з часом змінювалися й удосконалювалися. До середини 50-х років кожною з них як на Україні, так і в Чехословаччині складалися щорічні й кварталні плани роботи. Проте між цими організаціями ще не було достатньої координації в їх діяльності. Плани піддавалися терміновим доповненням і змінам. Це іноді відбивалося на проведенні деяких ювілеїв тощо⁵⁹. З кінця 50-х років Українське Товариство та Співка чехословацько-радянської дружби почали координувати свою роботу, систематично обмінюватися планами своєї роботи на наступний рік⁶⁰, що сприяє своєчасному одержанню матеріалів, відповідної літератури, кінофільмів і т. п. для високоякісної організації й проведення запланованих заходів. Особливо поліпшилася робота громадських організацій УРСР та ЧССР після утворення Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Спеціальні комісії з представників УВ ТРЧД і СЧРД зустрічаються для уточнення й обговорення планів роботи. Ці громадські організації творчо розвивають нові

⁵⁴ Архів УТДКЗ, із звіту УТКЗ за 1957 р., арк. 93.

⁵⁵ Там же, 1958 р., відділ закордонних зв'язків, спр. 4, арк. 18.

⁵⁶ Архів Словацького комітету СЧРД за 1958 р., арк. 5.

⁵⁷ В. Бенда. Советская Украина близка нашему сердцу, журн. «Славяне», 1958, № 12, стор. 34.

⁵⁸ Архів УТДКЗ, із звіту УВ ТРЧД за 1964 р., арк. 2.

⁵⁹ Там же, із звіту СЧРД за 1951 р.; журн. «Priatel SSSR», 1953, № 12, стор. 14.

⁶⁰ «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 28 лютого 1964 р., стор. 18 і 12 березня 1965 р., стор. 20.

форми й методи своєї діяльності. 7—17 липня 1961 р. делегація Спілки, яку очолював перший секретар Словацького комітету Йозеф Токар, знайомилася з діяльністю обласних і міських відділень УВ ТРЧД у Києві, Донецьку, Одесі⁶¹. В березні 1962 р. делегація СЧРД у складі генерального секретаря ЦК Спілки чехословацько-радянської дружби Яна Немеца та інших її керівників знайомилася з роботою Українського відділення, з керівництвом Товариства та обговорювала дальші шляхи розширення співробітництва між обома організаціями⁶². В червні-липні 1964 р. керівні працівники Товариств радянсько-чехословацької дружби з Москви, Києва, Тбілісі та Іркутська відвідали численні філіали Спілки в Західночеській, Південночеській, Середньословацькій та Східнославацькій областях ЧССР й обмінялися досвідом роботи.

Для поліпшення діяльності організацій братніх народів в останні роки широко практикуються зустрічі їх активістів. У 1964 р. така зустріч відбулася в Києві, під час якої представники науки й культури ЧССР — активісти Спілки чехословацько-радянської дружби — та УРСР обговорювали питання про роль і місце інтелігенції в соціалістичному суспільстві, успіхи в розвитку української й чехословацької культури, про традиційні дружні зв'язки діячів культури братніх народів, інтернаціональне виховання молоді України й Чехословаччини, а також про відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в обох країнах⁶³. З роботою обласних та районних відділень СЧРД в серпні — вересні 1965 р. знайомилася делегація УВ ТРЧД, яку очолював головний редактор «Комуніста України» член Правління відділення Я. Ю. Пашко⁶⁴. Два тижні делегати вивчали діяльність Празького, Словацького, Середньочеського, Західночеського й Південноморавського обласних, а також міських, районних та місцевих комітетів і форми роботи Будинку чехословацько-радянської дружби в Братиславі. Члени делегації виступали з доповідями про діяльність УВ ТРЧД, його відділень на місцях, про форми й методи роботи колективних членів Товариства. Під час обміну думками були вирішені деякі конкретні питання дальшого розвитку дружніх зв'язків між УРСР і ЧССР, зокрема про створення кімнат дружби при Соколовському музеї радянсько-чехословацької дружби (Харківська обл.) та Пльзенському міському комітеті Спілки, про розширення зв'язків між Зміївським районним відділенням Товариства (Харківська обл.) та Мельниківським районним відділенням Спілки — батьківщиною Героя Радянського Союзу О. Яроша й т. п.⁶⁵

З 6 по 20 червня 1966 р. делегація активістів і членів Правління УВ ТРЧД на чолі з А. П. Плюйком (перший секретар Дарницького РК КП України) зустрічалася в Чехословаччині з членами Спілки з різних районів країни. Делегація ознайомилася з діяльністю її низових організацій. Відбувся також обмін досвідом роботи, обговорювалися недоліки, що мали в ній місце. Були накреслені й шляхи їх усунення. Делегація домовилася про встановлення безпосередніх зв'язків між окремими областями Словащини та України. В 1966 р. під час свого перебування у Києві генеральний секретар Словацького комітету СЧРД К. Шавел при зустрічах з керівниками Українського відділення домовився про розширення дружніх контактів між УВ ТРЧД і Словацьким

⁶¹ Архів УТДКЗ, із звіту УВ ТРЧД за 1961 р., арк. 2.

⁶² Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1962 р., арк. 6.

⁶³ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1964 р., арк. 6.

⁶⁴ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1965 р.; «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 3 вересня 1965 р., стор. 4.

⁶⁵ Там же, із звіту УВ ТРЧД за 1965 р., арк. 4.

комітетом Спілки шляхом збільшення взаємних поїздок делегацій, туристських груп і т. п.⁶⁶

Розширення діяльності громадських організацій УРСР і ЧССР по розвитку культурного співробітництва трудящих братніх народів знайшло своє відображення в плані співробітництва між СЧРД та Товариством радянсько-чехословацької дружби, що його спільно склали представники цих організацій після Другої Всесоюдної конференції Товариства (лютий 1966 р., Москва). В плані передбачаються широкі й всебічні взаємні дружні контакти між областями й містами, науковими та іншими установами, а також школами⁶⁷. Керуючись рішеннями ХХІІІ з'їзду КПРС та ХІІІ з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини, Спілка чехословацько-радянської дружби та УВ ТРЧД вирішили всіляко сприяти розширенню спілкування між молоддю братніх країн, зокрема поїздкам молоді СРСР по ленінських місцях у ЧССР, а чехословацької — по пам'ятних місцях Великої Жовтневої соціалістичної революції для ознайомлення з славними революційними традиціями братніх народів та виховання у неї почуття інтернаціоналізму й соціалістичного патріотизму.

Про величезне значення громадських організацій в справі розвитку співробітництва й дружби між трудящими Радянського Союзу і Чехословаччини, про успішну діяльність Спілки і Товариства у проведенні в життя постанов партій й урядів обох країн свідчить те, що в дні святкування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції уряд ЧССР нагородив Спілку чехословацько-радянської дружби орденом Республіки, а 40 активних її членів — орденами і медалями⁶⁸. Йї великий авторитет серед трудящих країни — яскраве свідчення успішної діяльності Спілки, яка у співробітництві з іншими організаціями Національного фронту зміцнює чехословацько-радянську дружбу, братерство між обома народами.

⁶⁶ Архів УТДКЗ, із звіту УВ ТРЧД за 1966 р., арк. 6, 18.

⁶⁷ З інтерв'ю голови СЧРД З. Ферлінгера співробітникові ЧТА, «Информационный бюллетень», ЧТА, Прага, 1 березня 1966 р., стор. 15.

⁶⁸ Архів УТДКЗ, Інформація про діяльність Спілки чехословацько-радянської дружби в 1957 р., арк. 9, 10.

Повідомлення

С. І. ІСМАІЛОВА

ТВОРЧА СПІВДРУЖНІСТЬ ДІЯЧІВ ЛІТЕРАТУРИ Й МИСТЕЦТВА УЗБЕКИСТАНУ ТА УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В історії назавжди залишиться подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Майбутні покоління з повагою й вдячністю згадуватимуть, як наш народ відстояв завоювання Великого Жовтня і врятував людство від коричневої фашистської чуми. До загальної всенародної справи боротьби за перемогу над жорстоким і підступним ворогом гідний вклад внесли й працівники літератури та мистецтва України й Узбекистану.

Українська інтелігенція, багато письменників, поетів, художників, музикантів, люди науки змушені були тимчасово залишити свою рідну землю. Радянський Узбекистан створив новий вітчій дім для багатьох українців. Не гостями, а повноправними радянськими людьми почували себе сини й дочки України на узбецькій землі. Тут вони здобули всі можливості не переривати своєї творчої праці, цілком присвячувати себе справі боротьби за перемогу над ворогом. Велика Вітчизняна війна, героїка фронту й тилу, дружба й співробітництво народів,— ось тема творчої праці в ті роки.

Коли йшла Велика Вітчизняна війна, понад 25 українських письменників і поетів протягом кількох років жили й працювали в містах Узбекистану, брали активну участь у культурному житті республіки.

Приїзд до Узбекистану російських, українських, білоруських, молдавських та інших літераторів стало великою подією в культурному житті республіки. 17 січня 1942 р. Раднарком УзРСР і ЦК КП Узбекистану схвалили постанову «Про використання прибулих до УзРСР видатних працівників науки, літератури й мистецтва»¹.

Багато чудових творів написали в Узбекистані М. Бажан, М. Терещенко, М. Ушаков, О. Ільченко та ін. У постійному творчому спілкуванні українські та узбецькі літератори й поети, іноді несподівано для себе, виявляли глибину коренів дружби наших народів. У роки війни узбецькі письменники переклали особливо багато творів своїх українських братів. Було видано збірники віршів під назвою «Газаблі України» («Гнівна Україна»). До збірника ввійшли вірші 15 українських поетів: П. Тичини «Думи про Україну», М. Бажана «Клятва», «Заклик», «Наш танк», вірші М. Рильського, А. Малишка, М. Терещенка та ін. Перекладачами були Х. Алімжан, Уйгун, Г. Гулям, Зулфія та ін.²

Того ж року вийшов збірник віршів М. Терещенка під назвою «Сува шон» («Слово і слава»), присвячений дружбі народів Радянського Союзу, Узбекистану і його трудівникам, про боротьбу всіх братніх республік за Україну. М. Терещенко у збірнику віршів «Ташкентський зошит» прекрасно відобразив загальну боротьбу всіх народів СРСР³.

¹ ПА ІП при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 18, од. зб. 9, арк. 160—162.

² Газ. «Совет Узбекистан», 18 і 20 травня 1965 р.

³ Нерушимая дружба, Ташкент, 1954, стор. 85.

Багато віршів поет присвятив життю й творчості класиків узбецької літератури — А. Навої, Мукімі, Фуркату і Хамзі,— вірно визначивши місце кожного з них у розвиткові узбецької літератури.

У період війни вийшов збірник нарисів О. І. Ільченка «Қалб хоти-расі» («Пам'ять серця»), перекладений А. Каххаром у 1943 р.⁴ Поет яскраво передав своєрідність узбецької природи, працю і боротьбу нашого народу, його любов до Батьківщини й ненависть до фашистських загарбників. Письменник разом з узбецькою делегацією їздив на фронт у 1942 р.

Українські письменники Олександр Корнійчук і Ванда Василевська в тяжкі дні Вітчизняної війни написали твори, в яких з великою виразністю висловили те, що хвилювало всіх радянських людей. П'єса «Фронт» і оповідання «Райдуга» в ті роки, в роки боротьби і праці, виконували роль ідейної зброї у справедливій війні радянського народу. Письменник Абдулла Каххар з великою майстерністю переклав на узбецьку мову «Райдугу» В. Василевської.

Ряд своїх творів поети й письменники Узбекистану присвятили братній Україні. Гафур Гулям у вірші «Ти не сирота»⁵ розповідав про те, як узбецька сім'я ласкаво прийняла дитину-українця, який втратив своїх батьків. У віршах «Буде і на нашій вулиці свято», «Гордість узбецького народу»⁶, Г. Гулям упевнено передрік нашу перемогу.

У вірші «Другові, який іде зі сходу на захід» Х. Алімжан розповів про тяжке життя українців під гнітом фашистських загарбників, закликав свого друга-узбека допомогти українському народові в його визволенні. А в баладі «Сльози Роксани»⁷. Х. Алімжан яскраво змалював турботи узбеків про українців, які приїхали до Узбекистану під час війни. Поет хвилююче передав внутрішні переживання Роксани, яка втратила єдину дитину під час евакуації з України, і показав, що війна ще тісніше зблизила узбецький та український народи.

Своє оповідання «Золота зірка» А. Каххар⁸ присвятив участі узбеків за визволення Радянської України. В оповіданні розповідається про безсмертний подвиг Ахмаджана Шукурова у битві за визволення українського села Золотаревки.

Драматург К. Яшен написав п'єсу «Смерть окупантам»⁹ про життя і боротьбу українського народу під час Вітчизняної війни. Соби́р Абдулла створив музикальну драму «Курбан Умаров» (музика Т. Джалілова і Н. Шперлінч), події якої розгортаються то в узбецькому колгоспі, то на українському фронті¹⁰⁻¹¹.

Таким чином, у роки Великої Вітчизняної війни українська й узбецька літератури стали справжньою зброєю в боротьбі радянського народу проти фашистських окупантів, виховували узбецьких трудящих у душі животворного радянського патріотизму, любові до своєї великої Вітчизни, впевненості в перемогу, віри в силу й могутність радянського ладу.

В Узбекистані регулярно організовувались ювілейні вечори, присвячені Т. Г. Шевченку, Лесі Українці, М. Хашевацькому, Алішеру Навої, Льву Толстому та іншим діячам літератури. Тільки в Самарканді проведено 32 ювілейних вечора.

⁴ Газ. «Совет Узбекистани», 20 травня 1965 р.

⁵ Г. Гулям. Избранные произведения, Ташкент, 1953, стор. 164.

⁶ Там же, стор. 165—170.

⁷ Х. Алімжан. Избранное, Ташкент, 1944, стор. 22—24, 98—118.

⁸ А. Каххар. Золотая звезда, Ташкент, 1950.

⁹ К. Яшен. Избранные произведения в 2-х томах, т. 1, Ташкент, 1965, стор. 491—520.

¹⁰⁻¹¹ Газ. «Правда Востока», 3 червня 1965 р.

У липні 1943 р. у Будинку Червоної Армії відбувся вечір пам'яті Лесі Українки, на якому з вступним словом виступив секретар відділення Союзу радянських письменників тов. Саїд Назара, а доповідь про життя і творчість поетеси прочитав тов. Чернець¹².

23 грудня 1943 р. на вечорі пам'яті поета-фронтовика М. Хашевацького із спогадами виступили доктор історичних наук С. Я. Боровой, письменники Ганімов, Маврадич, Штурман¹³.

Палким почуттям радянського патріотизму було пройняте національне за формою, соціалістичне за змістом мистецтво Узбекистану в роки Великої Вітчизняної війни. Літературні й художні твори тих років ще більше зміцнили дружбу узбецького й українського народів. Почуття братерської солідарності викликало посилення інтересу до культури й мистецтва України, на землі якої самовіддано боролись проти фашистських загарбників усі народи Радянського Союзу.

При театрах і концертних організаціях республіки створювались творчі бригади для обслуговування госпіталів, воїнських частин і фронтів Вітчизняної війни. З великим успіхом проходили виступи фронтової бригади узбецької філармонії під художнім керівництвом Г. Рахімової. Після одного з концертів червоноармієць-артилерист тов. Калиниченко сказав: «Я — українець, а рядом зі мною узбек Дураєв. Ми з ним спостерігаємо за ворогом з одного лафета, б'ємо фашистських гадів з однієї гармати, живемо й відпочиваємо в одній землянці. Я клянусь іменем узбецького й українського народів, що ніколи фашистським гадам не поневолити волелюбні народи Радянського Союзу»¹⁴. «Фронтний ансамбль Узбекистану» дав за час війни понад 1200 концертів для воїнів діючої Армії, здебільшого на території України.

Інтенсивності театрального життя Узбекистану сприяв приїзд Київського ордена Леніна академічного театру ім. Івана Франка, Харківських драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка та театру оперети, Дніпропетровського обласного драматичного театру, Артемівського українського драматичного театру, капели «Трембіта», Слов'янського російського драматичного театру, Харківського єврейського драматичного театру, Ворошиловградського обласного драматичного театру, Луганського театру драми ім. В. Маяковського, Київського театру ім. Лесі Українки¹⁵. Загалом тоді діяло 36 місцевих і 14 евакуйованих театрів, з них 12 — з України.

У роки війни на сценах театрів Узбекистану поставлено чимало патріотичних творів. Російський театр ім. Радянської Армії показав твір українського драматурга О. Корнійчука «Фронт». Театр ім. Хамзи показав п'єсу К. Яшена «Смерть окупантам»¹⁶. Широко розгорнув свою творчу діяльність Київський драматичний театр ім. Івана Франка. Тепло зустріли глядачі постановки «Олекса Довбуш» Л. Пермомайського з участю заслуженого артиста Української РСР Гната Юри і «Гайдамаки» Т. Шевченка в постановці К. Кошевського. Цей же театр у Ташкенті підготував спектакль «Правда» О. Корнійчука, в якому роль Володимира Ілліча Леніна виконував чудовий актор української сцени А. М. Бучма¹⁷.

Театр ім. Ів. Франка, Дніпропетровський і Харківський драматичні театри гастролювали по містах Узбекистану, допомогли глядачам Самарканда, Фергани, Ташкента, Намангана, Андіжона та ін. міст озна-

¹² Газ. «Ленин йули», 31 липня 1943 р.

¹³ Газ. «Ленинский путь», 24 грудня 1943 р.

¹⁴ Газ. «Совет Узбекистани», 18 травня 1965 р.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК КП Узбекистану, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 64, арк. 4—5, 15, 29, 30, 97.

¹⁶ Газ. «Совет. Узбекистани», 6 листопада 1943 р.

¹⁷ Газ. «Правда Востока», 6 листопада 1943 р.

Йомитися з мистецтвом видатних майстрів української сцени: Гната Юри, А. М. Бучми, Н. М. Ужвій, М. М. Крушельницького, Мар'яненка, Василько та ін., що, безперечно, відіграло важливу роль у піднесенні культурного рівня і естетичного смаку трудящих республіки.

Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР групі найвидатніших майстрів українського мистецтва і діячам радянської культури присвоєно високе звання Народного артиста СРСР. У числі удостоєних цього почесного звання громадськість Узбекистану з радістю зустріла імена п'яти провідних франківців: Н. М. Ужвій, А. М. Бучми, Ревуцького, Петрицького, Шумського¹⁸.

12 червня 1944 р. бюро ЦК КП Узбекистану і Раднарком УзРСР прийняли постанову «Про нагородження артистів і працівників Київського українського ордена Леніна Академічного театру ім. Івана Франка»¹⁹. Відзначаючи видатні успіхи театру в період перебування в Узбекистані, значну творчу допомогу театрам республіки в створенні ряду нових спектаклів, а також велику роботу по культурному обслуговуванню частин Червоної Армії, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, участь у розвитку художньої самодіяльності на підприємствах і учбових закладах Ташкента, Раднарком УзРСР і ЦК КП Узбекистану оголосили подяку всьому колективу театру.

Цією постановою була оголошена персональна подяка народним артистам Союзу РСР Г. П. Юрі, Н. М. Ужвій, А. М. Бучмі, а також заступникові директора театру Д. С. Вольському. Всі вони були премійовані цінними подарунками²⁰. Артистам А. Юрському, Д. Є. Мотенку присвоєно звання народного артиста Узбецької РСР, а режисеру театру К. П. Кожевському звання — заслужений діяч мистецтва Узбецької РСР. Артисти Є. А. Осмяловська, О. І. Рубчаківна, Т. П. Юрівна, А. С. Шведенко, П. Т. Сергієнко, В. Є. Бжеська, І. В. Кононенко стали заслуженими артистами Узбецької РСР, 27 працівників театру представлені до нагороди Почесними грамотами Президії Верховної Ради Узбецької РСР²¹.

Провідні працівники театру, зокрема Н. Ужвій і А. Бучма, працюючи в Узбекистані, створили ряд хвилюючих образів у кіно²².

У обласному центрі Фергани під час війни гастролював Харківський державний ордена Леніна Академічний український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, творчий колектив якого очолював народний артист УРСР М. М. Крушельницький.

Коли шевченківці прибули в Узбекистан, їх дуже хвилювало, як зрозуміє їхню творчість місцеве населення. Проте справді братерська зустріч узбеків не тільки розвіяла сумніви, але й дала величезну радість, викликала нове творче піднесення. У грудні 1942 р., в день 25-річчя Української РСР, у Ферганській долині відбулася перша зустріч українських і узбецьких майстрів мистецтв. Близькі взаємовідносини склалися між колективами Харківського театру й Ферганського узбецького музично-драматичного театру ім. Максима Горького, і це їм дало можливість спільно поставити не одну п'єсу²³.

РНК УзРСР і ЦК КП Узбекистану в постанові від 29 листопада 1943 р. «Про роботу українського театру ім. Т. Г. Шевченка» зазначав, що колектив театру за час перебування в м. Фергані проводив плідну

¹⁸ Газ. «Правда Востока», 14 липня 1944 р.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 20, од. зб. 71, арк. 29; газ. «Совет Узбекистані», 18 травня 1965 р.

²⁰ ПА ІІП при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 20, од. зб. 71, арк. 29—30.

²¹ ПА ІІП при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 20, од. зб. 71, арк. 30.

²² Історія Києва, т. II, К., 1964, стор. 552.

²³ Харьковский государственный ордена Ленина академический украинской драматический театр им. Т. Г. Шевченко, Харьков, 1951, стор. 16.

роботу по художньому обслуговуванню трудящих Ферганської області, а також подав велику допомогу місцевим театрам²⁴. РНК та ЦК КП Узбекистану оголосили цьому колективу подяку. Президія Верховної Ради УзРСР присвоїла звання народних артистів Узбецької РСР: М. М. Крушельницькому — художньому керівникові театру, народному артистові УРСР; В. Н. Чистяковій — народній артистці УРСР; О. І. Сердюку — народному артистові УРСР. Почесними грамотами Президії Верховної Ради УзРСР було нагороджено: народних артистів УРСР О. І. Мар'яненка, Д. І. Антоновича, В. С. Василька, Л. М. Гаккебуг, заслужених артистів УРСР Є. А. Петрова, Б. В. Крижанівського, С. В. Федорцову, Ф. І. Радчук, В. Н. Сокирка, Л. Ф. Дубовика, головного художника театру, заслуженого діяча мистецтв УРСР, професора В. Г. Міллера²⁵.

Наманганський узбецький театр музичної драми спільно з Дніпропетровським українським драматичним театром ім. Т. Г. Шевченка здійснили 1944 р. постановку опери Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Танцювальна група Дніпропетровського театру вивчила узбецькі танці з допомогою узбецького режисера Т. Садикова. Названі театри організували спільні шефські концерти у колгоспах і на підприємствах області²⁶.

У Самарканді вистави Харківського театру оперети подивилося понад 100 тис. глядачів. Крім того, за два з половиною роки перебування в Самарканді цей театр організував 92 шефські концерти не тільки в Самаркандській, але й у сусідніх Бухарській та Сурхандар'їнській областях, а також подав значну допомогу місцевим театрам та самодіяльним колективам²⁷.

У роки Великої Вітчизняної війни в Ташкент евакуювалися колективи Одеської кіностудії та студії «Київтехфільм», які разом з узбецькими працівниками кіно зняли десятки художніх і науково-популярних фільмів.

В Узбецькій державній консерваторії вів велику педагогічну роботу український композитор Л. М. Ревуцький. На узбецькій землі він створив ряд пісень, обробляв твори узбецького фольклору, написав для театру ім. Хамзи музику до п'єси «Дочка України».

Молодий український композитор І. Коломець, який закінчив під час війни Ташкентську консерваторію, створив на основі народного узбецького наспіву музику для ударного національного інструмента — дойри²⁸.

Композитор Г. П. Таранов закінчив на узбецькій землі патріотичну оперу «Льодове побоїще», постановку якої здійснив у 1943 р. Ташкентський театр опери й балету^{29–30}.

Д. Л. Клебанов — композитор з Харкова — написав музику до фільму «Присяга», знятого в ті роки у Ташкенті³¹.

Під час війни в Узбекистан евакуювалось понад 30 українських художників. 1942 р. 12 з них на чолі з В. І. Касяном та М. Міщенком створили в Самарканді агітбригаду, яка випускала серію плакатів «Помстимося», що закликали воїнів Червоної Армії ще дужче громити ненависного ворога.

Велику педагогічну роботу в Українському відділі Московського

²⁴ ПА ІІП при ЦК КП Узбекистану, ф. 58, оп. 19, од. зб. 84, арк. 37.

²⁵ Там же, арк. 37—38.

²⁶ Неруш'мая дружба, стор. 92.

²⁷ Газ. «Ленинский путь», 20 липня 1943 р.

²⁸ История Киева, стор. 538.

^{29–30} Там же.

³¹ ЦДАЖР Узбекистану, ф. 314, оп. 2, од. зб. 23, арк. 5.

художнього інституту, який під час війни евакуювався в Узбекистан, вели Н. Єлева та А. Сиротенко. Студенти Київського й Харківського художніх інститутів, які навчалися на цьому відділі, створили чимало цікавих праць. Особливо були відзначені талановите полотно Д. Безуглого — «Бій під Каховкою» та скульптура Н. Коваленка — «Народний месник»³².

У відділі «Велика Вітчизняна війна» Самаркандського краєзнавчого музею в 1943 р. було виставлено картини українських художників. Найбільшу увагу привертала роботи В. І. Касіяна «Полонених везуть» і «Зустріч», портрет Героя Радянського Союзу Якова Кольчака, написаний Білоусом, «Оборона Севастополя» і «Проводи узбецьких дивізій» — К. Максимова та ін.³³ У лютому 1944 р. було відкрито виставку 150 творів живопису, графіки й скульптури, створених українськими митцями за час їх перебування в Узбекистані³⁴.

Проводжаючи українських художників додому, секретар Самаркандського відділу Спілки Радянських художників тов. Нікітін говорив: «Ми твердо віримо, що тісний зв'язок між художниками України й Узбекистану, що виник у дні війни, міцнітиме і надалі»³⁵.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду, з допомогою прибулих російських, українських, білоруських учених, письменників і діячів культури узбецький народ, незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, зумів ще більше розвинути свою культуру, національну за формою, соціалістичну за змістом.

Культурні зв'язки узбецького й українського народів міцнішають з кожним роком і по закінченні війни. Чудовою традицією стало проведення декад і тижнів братерських літератур і мистецтв, вечорів і фестивалів музичної культури, тижнів дружби наших народів, днів міст, вечорів інтернаціональних зустрічей, обмін художніми виставками, взаємні гастрольні поїздки театральних і концертних колективів, обмін радіо й телевізійними передачами, спільні випуски номерів газет. Усе це відбувається в обстановці величезного патріотичного піднесення, широчесті й творчого єднання. В основі дружби радянських народів лежать такі фактори, як політична й соціально-економічна спільність, єдність ідеології, глибока взаємна повага й довір'я, братерське співробітництво, справді товариська взаємодопомога й підтримка.

Ленінська дружба радянських народів є непорушною основою наших всесвітньо-історичних перемог. Вона подесятерєє наші сили, допомагає переборювати будь-які труднощі, здобувати нові й нові перемоги в комуністичному будівництві.

³² Історія Києва, т. II, стор. 547.

³³ Газ. «Ленін йулі», 20 жовтня 1943 р.

³⁴ Газ. «Правда Востока», 17 лютого 1944 р.

³⁵ Газ. «Ленінский путь», 9 січня 1944 р.

С. Г. МАКСИМОВ

КОМУНІСТИ ВОЛИНИ — ОРГАНІЗАТОРИ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ПРОТИ ЗАГРОЗИ ВІЙНИ, НА ЗАХИСТ СРСР

(1929 — ВЕРЕСЕНЬ 1939 рр.)

Волинське воєводство, яке було створене в складі буржуазної Польщі на західноукраїнських землях, загарбаних польською буржуазією в 1920 р., на великому протязі мало спільний кордон з СРСР. У зв'язку з антирадянським курсом правлячих кіл Польщі, їх прагненням до загарбницької війни проти Радянського Союзу, Волинь набувала стратегічного значення як плацдарм для нападу на Країну Рад. У даному повідомленні робиться спроба показати боротьбу трудящих Волині під керівництвом Комуністичної партії Західної України проти милітаризму, на захист СРСР, за збереження миру.

Інтервенціоністські тенденції польської буржуазії посилювались роки економічної кризи 1929—1933 рр., яка переросла в кризу політичну, що загрожувала руйнуванням самих основ фашистської диктатури. Правлячі кола Польщі шукали вихід з становища в посиленні фашистського терору проти революційного руху, в підготовці війни проти Радянського Союзу.

Підготовка до війни проти СРСР велась по різних напрямках і зокрема по лінії насадження осадництва в західноукраїнських та західнобілоруських землях з метою «зміцнення польської державності на східних кресах», які перетворювались в плацдарм для нападу на СРСР. Тільки на Волині, починаючи з 1920 р., поселилось понад 7 тис. військових осадників. Особливо густо були заселені ними райони Дубно, Ровно, Кременця, Ковеля¹. Крім військового осадництва, уряд Польщі посилено підтримував цивільних поселенців. Лише на Волинь прибуло 3128 осадницьких сімей з числа заможних селян².

Мілітаризація йшла також у напрямі посилення воєнного будівництва. Споруджувались стратегічні шляхи, мости, аеродроми, полігони, складна система дотів тощо³. Про інтенсивність цього будівництва на Волині свідчить такий факт: якщо в 1934—1939 рр. на воєнні споруди в Помор'ї було витрачено 1 300 тис. злотих, то на Волині за цей же час — 75 млн.⁴

Для розпалювання антирадянських, милітаристських настроїв польський уряд намагався широко використати засоби ідеологічного впливу на маси, зокрема церкву та різні буржуазно-націоналістичні партії і угруповання. На Волині з числа агентури окупаційної влади, петлюрівських елементів, попівства, куркульства і білоемігрантщини в 1931 р. було утворено націоналістичне угруповання «Волинське українське об'єднання» (ВУО). Як відзначав червневий (1931 р.) Пленум ЦК КПЗУ, цей «цивільний» загін окупаційної влади став «політичним чинником і знаряддям польського імперіалізму для боротьби проти революційного руху на Волині і підготовки війни проти СРСР»⁵.

¹ Журн. «Більшовик України», 1931, № 8, стор. 72.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 702, арк. 188.

³ Журн. «Більшовик України», 1931, № 8, стор. 70—72.

⁴ М. Станевич. Сентябрьская катастрофа, М., 1953, стор. 209.

⁵ Журн. «Більшовик України», 1931, № 16, стор. 74—75.

Питання боротьби проти мілітаризації і загрози війни неодноразово обговорювались на засіданнях окружкомів КПЗУ (Луцького, Ковельського, Кременецького) і ряду райкомів (Княгининського, Гошанського, Матвіївського та ін.). Комуністи Волині розглядали антивоєнну роботу як ланку загальнодемократичного руху проти наступу капіталу і фашистської реакції, і тому антивоєнні виступи поєднували з боротьбою проти соціального і національного гноблення. Вони доводили, що одними тільки антивоєнними виступами не можна запобігти готуванням до інтервенції. В одній з антимілітаристських листівок говорилося: «... З небезпекою війни тоді буде справжня боротьба — і такої боротьби боїться фашизм, — коли маси будуть виступати не тільки проти війни, не тільки проти фашистських воєнних готувань, але й проти самого фашизму, проти влади капіталістів і обшарників, за владу робітників і селян, за диктатуру пролетаріату. А коли фашизм війну таки розпочне, — тоді найкращою, найвірнішою боротьбою проти неї буде перетворення війни імперіалістичної в війну громадянську, обернення зброї не проти СРСР, а проти капіталістів і обшарників, проти буржуазії, проти фашизму»⁶.

В цьому напрямі велась вся ідейно-виховна і організаційна робота комуністів серед трудящих. Так, у Дубнівському і Володимир-Волинському повітах в 1932 р. селяни на заклик комуністів піднялись проти осадників. Подібні виступи відбулись також у Ровенському і Кременецькому повітах. Цілі повіти Волині, зокрема Луцький, Ковельський, Дубнівський та інші, вели вперту боротьбу проти оплати податків⁷. Під впливом робітничого руху селяни виганяли ексекуторів, бойкотували сплату податків, відмовлялись від виконання шарварків (шляхова повинність, яку селяни відробляли безплатно) та інших поборів.

Луцький, Ковельський і Кременецький окружками КПЗУ в серпні 1932 р. у зв'язку з Олицьким страйком звернулись до робітників і селян Волині з відозвою, в якій поряд з антивоєнними гаслами містились заклики до посилення боротьби проти соціального і національного гніту. У ній говорилося: «... Ні гроша податку урядові війни, окупації, голоду! Всі до акції солідарності зі страйкуючими Олики! В кожному селі — антиподатковий комітет! Не йдіть на шарварки! ... Боріться проти шарварків! Пам'ятайте, що платячи податки, йдучи на шарварки, ви собі своїми руками, своїм дітям і своїм братам копаєте гроби. Кожен гріш податку, заплаченого окупаційному урядові — це відібрання останнього куска хліба у дитини... Тільки класовою боротьбою позбудетесь злиднів, створите у себе лад, який створили наші брати в Радянському Союзі, на Радянській Україні... Тільки в масовій боротьбі... здобудете землю без викупу, визволитесь з-під ярма польського окупанта. Геть з податками, геть з шарварками»⁸. В багатьох випадках революційні селяни поряд з страйковими комітетами створювали групи самооборони від загонів осадників та поліції. Так, у ході Олицького страйку були сформовані такі групи і налічували у своєму складі 300 чоловік.⁹

Ідея створення страйкових комітетів і груп самооборони дістала широке розповсюдження і практичне втілення в багатьох повітах Волині.¹⁰ Щоб придушити революційно-визвольний рух трудящих краю фашистський уряд вдавався до масових пацифікацій, терору і насильства. У відповідь на ці заходи окупаційних властей селяни Волині покидали насліджені місця і йшли в ліси, організовували партизансько-

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 551, арк. 45.

⁷ Там же, од. зб. 60, арк. 68.

⁸ Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 1801, арк. 144.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 668, арк. 10.

¹⁰ Там же.

повстанську боротьбу проти окупантів. Ця боротьба була проявом елементів громадянської війни широких народних мас проти загарбників. Партизани спочатку ухилялись від відкритих сутичок з ворогом, обмежувались знищенням, підпалами садіб куркулів, донощиків, а пізніше перейшли до ширших дій — конфіскації зерна у поміщиків, монастирів, куркулів і експропріації купців та поміщиків¹¹.

Ковельський, Сарненський і Луцький повіти були охоплені широким партизанським рухом, для ліквідації якого уряд мусив мобілізувати не тільки поліцію сусідніх воеводств, а й залучити військові частини. Про значення цих подій свідчить той факт, що уряд зажадав від воеводських властей тричі на день подавати йому «Ситуаційні звіти» про хід каральної операції.

Але слід відзначити що осередки КПЗУ на Волині в цілому не були достатньо підготовлені, щоб очолити партизанський рух, зробити його масовим, поширити не тільки на всю Волинь, а й на всю територію Західної України і Західної Білорусії. Тому партизанський рух носив локальний характер і охопив тільки північні райони Волині та суміжні райони Холмщини. Незважаючи на те, що він викликав серйозне занепокоєння урядових кіл і потенціально був реальною загрозою для їх влади на окупованих землях, фактичний розмах його виявився недостатнім для зміни існуючого становища.

Комунисти були організаторами виступів селян проти шарварків, що на ділі означало боротьбу проти воєнних готувань. Так, під час будівництва воєнних об'єктів (шляхів, мостів, укріпленої смуги) ця боротьба розгорнулась у Дубнівському, Луцькому, Ковельському повітах. Весною 1935 р. виступ селян проти шарварків очолив Турійський райком КПЗУ. Подібні страйки відбулись в сс. Свинарі, Чернева, Озеряни, Літин, Люковичі та ін.¹²

Найбільш визначною подією весни 1935 р. був великий страйк в с. Козирщина Дубнівського повіту, в якому взяло участь близько 5 тис. селян навколишніх сіл і робітників, що працювали на посадці лісу в маєтку графа Ледоховського. Поряд з економічними — страйкарі висунули і політичні вимоги: «Геть польський уряд капіталістів і поміщиків!», «Хай живе диктатура пролетаріату!», «Хай живе батьківщина трудящих — СРСР!» Виступ був придушений силою зброї. Від поліцейських куль загинули комунисти Андрон Отченаш, Володимир Веремчук, були заарештовані С. Краєвський, М. Яков'юк, А. Джигірей, І. Панасюк, І. Вальчун, О. Корженівський та ін.

Напередодні першотравневих свят Луцький окружком КПЗУ в зв'язку з подіями в с. Козирщина звернувся до всіх трудящих Волині з листівкою, в якій закликав у день 1 Травня вийти на демонстрацію і заявити рішучий протест проти кривавої розправи. Маса гаряче відгукнулись на цей заклик. Багатолюдна демонстрація відбулась в с. Варковичі Дубнівського повіту. Вона проходила під гаслами: «Хай живе СРСР!», «Хай живе злука Західної України з Радянською Україною!»¹³.

Першотравневі виступи в багатьох місцях закінчувались кривавими розправами над їх учасниками. Поліція розстріляла демонстрантів у Колках і Торчині. Під час розгону демонстрації в м. Колки каратели вбили 9 і поранили понад 50 чоловік. Серед загблих були комсомолки Лідія Мусійчук, Надія Тарасюк і Домаха Гордіюк.¹⁴ Реакційний уряд намагався у крові втопити зростаючий антифашистський рух. Тільки в Луцькому повіті під час першотравневих подій 1935 р. було вбито 56

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 165, арк. 126—128.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 186, арк. 32—33.

¹³ Газ. «Червоний прапор», 22 вересня 1954 р.

¹⁴ В. М а л а н ч у к. Бойовий шлях комсомолу Західної України. К., 1959, стор. 72.

чоловік¹⁵. Але жорстокі репресії не залякали трудящих Волині. Вони відповіли на криваві дії фашистського уряду ще тіснішою згуртованістю і рішучістю до дальшої боротьби.

Після травневих подій 1935 р. по всій Волині прокотилась хвиля протестів проти війни, пацифікації і виборчої ординації. Протести приймалися на зборах, вічах, мітингах. Так, в районі Любитів у виступах проти війни і милітаризації взяли участь жителі 10 сіл; у районах: Голуб — 8, Селищі — 12, Олеська — 7, Шацька — 8 сіл і т. д. Майже всі села Ковельщини, Луччини, Дубенщини, Володимирщини були охоплені антивоєнним рухом.

Більшість протестів висловлювалось у письмовій формі.¹⁶ Вони приймалися не тільки в селах, а й в містах. Так, у серпні 1935 р. у Володимир-Волинському відбулось антивоєнне віче, в якому взяло участь понад 150 чоловік.¹⁷

Зусиллями комуністів день 1 серпня 1936 р. на Ковельщині був оголошений народним святом миру. Майже всі селяни повіту цього дня не працювали, виходили на вулиці в святковому вбранні, їх груди прикрашали червоні банти. Вони збирались у людних місцях, демонструючи своє прагнення до миру¹⁸.

Бойовим помічником комуністів в організації мас на боротьбу проти милітаризації, загрози війни, на захист СРСР був комсомол. Під приводом молодіжних гулянь комсомольці проводили широку роз'яснювальну роботу. Вони організовували співи революційних і антивоєнних пісень (с. Буцинь, с. Соловичі та ін.). Влаштування вечорниць молоді з бойовими походами і революційними піснями поширилось в Селещанському районі на Ковельщині¹⁹. Аналогічні форми антивоєнної роботи застосовували комсомольці і молодь Луцького, Ровенського, Дубнівського та інших повітів.

Комуністи були виразниками корінних інтересів трудящих і своєю самовідданою боротьбою за щастя народу завоювали незрозуміле довір'я не тільки серед робітників, але й серед селян Волині. Селяни багатьох сіл (Обиніж, Соловичі, Задиби, Рostів та ін.) заявляли на зборах і вічах, що вони «дуже задоволені компартією, ...що комуністична організація дуже розумна»²⁰. Авторитет організацій КПЗУ неухильно зростав.

Виконуючи рішення IV з'їзду КПЗУ і VII конгресу Комінтерну, партійні організації Волині провели велику роботу по створенню єдиного народного фронту і досягли значних успіхів у поєднанні соціалістичного руху пролетаріату, загальнодемократичних виступів проти фашизму та війни, селянсько-демократичного руху за землю і національно-визвольної боротьби трудящих в єдиний революційний потік, спрямований проти фашизму й загрози війни, проти соціального і національного гніту. Робітники і селяни поступово усвідомлювали, що тільки завдяки єдиному фронтові можна домогтися задоволення своїх вимог.

Тактика згуртування сил сприяла швидкому наростанню революційних подій, які охопили найширші верстви трудящих незалежно від їх національності. Так, на Волині в 1936 р. понад 250 сіл було охоплено страйками, в яких взяло участь близько 300 тис. селян. До них приєднались також трудящі окремих районів Холмщини²¹.

¹⁵ Н. Гурладі. Проти фашизму і війни, за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1959, стор. 34.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 186, арк. 81.

¹⁷ Там же, арк. 66.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 186, арк. 80, 82, 90.

¹⁹ Там же, арк. 66.

²⁰ Там же, од. зб. 165, арк. 78, 79.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 232, арк. 196.

Виконуючи постанови ЦК КПЗУ про поширення впливу на маси і перетворення легальних організацій в опорні пункти діяльності партії, комуністи Волині вступили до 300 різних масових українських організацій і домоглися в них значного зміцнення своїх позицій²². КПЗУ, також використовувала для поширення свого впливу на маси організації, створені буржуазією в мілітаристських цілях. Так, комуністи і комсомольці Луцького, Кременецького і Ковельського повітів оволоділи в 30-х роках організаціями «Пласти», «Луги» і частково «Сокіл»²³, які були знярядям в руках фашистських елементів з числа буржуазно-націоналістичних угруповань, що розпалювали націоналізм, мілітаризм і ненависть до Радянського Союзу. Ряд осередків стали на службу революційного виховання молоді, відриву її від буржуазного впливу, перетворились в одну з форм організації молодих борців під проводом КПЗУ²⁴.

Діяльність комуністів Волині по використанню легальних можливостей цілком узгоджувалась з ленінською настановою про те, що нелегальна партія може і повинна оточити себе сіткою легальних організацій, спрямовувати їх роботу в дусі революційних принципів²⁵.

Рух проти фашизму і загрози війни, на захист СРСР, як і боротьба проти соціального й національного гноблення, носили інтернаціональний характер. В антивоєнних акціях активну участь брали польські трудящі і насамперед пролетарі, які відкрито і без вагань заявили про симпатії до Країни Рад, засудивши імперіалістичну політику «свого» уряду. Виховуючи маси в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, комуністи очолювали рух солідарності з революційною боротьбою польського народу. Так, влітку 1933 р. комуністи Волині організували масовий виступ трудящих на підтримку повстання польських селян Краківського і Львівського воєводств, в той же час КПП виступала проти окупаційного режиму на Західній Україні і боролась за здійснення програмного лозунгу самовизначення націй. Про високі почуття інтернаціоналізму свідчить звернення Луцького окружкому КПЗУ (серпень 1937 р.) до трудящих Волині, яке заклиало до спільної боротьби з польськими братами. В ньому говорилось: «Селяни! Станьте до солідарної боротьби, підтримайте польських селян! Тільки у демократичній Польщі український народ дістане національну волю, демократичну автономію для цілої Західної України»²⁶. Трудящі розуміли, що тільки спільними діями можна успішно розв'язувати завдання, які стояли перед ними у великій битві за соціальне і національне визволення, в боротьбі за збереження першої в світі країни соціалізму — СРСР.

Однією з важливих сторін діяльності комуністів Волині на захист СРСР було завоювання солдатських мас на бік пролетарської революції, на бік активних прихильників країни соціалізму. Армія Польщі за своїм класовим складом була на 90% робітничо-селянською і в ній 40% становили представники національних меншостей²⁷. Отже, перетворення її з опори буржуазної держави у резерв пролетарської революції стало одним з найголовніших завдань партії.

Партійні організації Волині для роботи в армії широко використовували комуністичні видання, що призначались для солдат, і, зокрема, солдатські газети «Касарня» та «Валка жовнерська», а також газету для призовників «Революційний поборовець». Окружні партійні комітети

²² Там же, од. зб. 234, арк. 16.

²³ Там же, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 615, арк. 35.

²⁴ Там же, ф. 233, оп. 1, од. зб. 146, арк. 24—26.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 183.

²⁶ Державний архів Ровенської області, ф. 33, оп. 1, спр. 871/808, арк. 14.

²⁷ Журн. «Більшовик України», 1931, № 8, стор. 81.

Луцька і Ковеля видавали спеціальні листівки, звернені до солдат. Комуністи використовували різні форми і методи роботи в армії. Внаслідок цього їх вплив серед солдат весь час зростав.

В м. Томашеві солдати взяли участь у нараді, де обговорювались рішення VII конгресу Комінтерну, виявивши до них великий інтерес²⁸.

Під час виборчої кампанії в 1935 р. на Володимирщині на масовках, що проводились в багатьох селах також були присутні солдати, причому вони не тільки не перешкоджали проведенню зборів, а навіть по закінченні промов комуністів дякували їх²⁹.

Незважаючи на окремі недоліки в проведенні пропаганди у військах, комуністи домоглися значного впливу на солдатів багатьох частин, що яскраво виявилось під час каральної експедиції проти партизан Волині, коли війська, які діяли в районі м. Повурська, відмовились стріляти в партизан і випустили їх з оточення³⁰. А солдати одного з полків навіть мали перейти на бік повсталих³¹. Були часті випадки ухилення від військової служби, дезертирства з армії, послаблення дисципліни тощо.

Велика робота, проведена комуністами в справі політичного виховання трудящих, сприяла зростанню їх класової свідомості, залученню до революційного табору все нових і нових загонів робітників та селян.

Про високий рівень революційної свідомості трудящих Волині свідчили масові виступи під час першотравневих свят 1938 р. Комуністи були організаторами і керівниками численних демонстрацій. В розповідженнях напередодні свята листівках містились заклики до боротьби проти фашизму і війни: «Геть з війною!», «Хай живе СРСР!» «Хай живе мир!», «Змінити зовнішню політику!», «За працю, за хліб, за мир!», «За пролетарську революцію в Польщі!», «За воз'єднання Західної України з Радянською Україною!», «Союз з демократичними державами!»³².

Трудящі Волині розуміли небезпеку агресії з боку фашистської Німеччини, яка стала ще більш реальною після загарбання Чехословаччини, і вимагали зміни зовнішньо-політичного курсу уряду. Тому гасло «Союз з демократичними державами» мало цілком певний зміст — союз з СРСР.

В ці тривожні дні народні маси Волині з великим ентузіазмом відгукнулись на пропозицію Радянського уряду щодо укладення договору про взаємодопомогу між СРСР і Польщею. Але за згодою Англії і Франції уряд Польщі через свого посла в Москві заявив, що він «не вважає можливим укладення пакту про взаємодопомогу з СРСР»³³. Дальші події переконаливо довели, що зовнішньополітичний курс буржуазної Польщі з дня її утворення до вересня 1939 р. був глибоко антинаціональним, ворожим щодо СРСР і трагічним за своїми наслідками.

Необґрунтований розпуск КПЗУ, який стався у 1938 р., завдав тяжкого удару по революційно-визвольній боротьбі, послабив революційні сили на всій Західній Україні, в тому числі й на Волині. Але і після цього комуністи не припиняли боротьби. Групами і поодинокі в умовах підпілля вони продовжували керувати діями мас. Про велику революційно-партійну роботу на Волині після розпуску КПЗУ, небезпеку, яку вона становила для буржуазного уряду Польщі свідчить той факт, що тільки Ровенський окружний суд провів з 9 січня по 22 липня

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 238, арк. 10.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 233, оп. 1, од. зб. 186, арк. 76.

³⁰ Там же, од. зб. 165, арк. 17.

³¹ Там же, арк. 18.

³² Державний архів Волинської області, ф. 1, оп. 2, спр. 7284, арк. 18--20.

³³ Газ. «Правда», 15 лютого 1948 р.

1939 р. п'ять процесів над комуністами³⁴. А по всій Волині відбулось за цей же період 45 політичних процесів, на яких за революційну діяльність було засуджено 280 чоловік³⁵.

Комуністичні організації Волині — один з бойових загонів КПЗУ — вписали яскраву сторінку в історію героїчної визвольної боротьби західноукраїнських трудящих. Вони висунули з свого середовища стійких революціонерів, таких як тт. С. Бойко, І. Тишик, М. Васюта, Т. Новак, Р. Петронюк, Я. Солов'ян, Ф. Додь, М. Ткачук, М. Олексюк, О. Платонова, Г. Гопанчук, О. Кринько, О. Солімчук, І. Ніколайчук, І. Вальчун, Ф. Пиришко, С. Євчук, С. Краєвський і багато інших. Славні діла їх назавжди збережуться в народній пам'яті як приклад мужності і героїзму.

В літописі самовідданої боротьби трудящих Волині за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною велике місце займає рух проти мілітаризму, загрози війни, на захист СРСР. В Країні Рад трудящі Волині вбачали найнадійнішу і наймогутнішу опору миру і щастя народів. Це свідчило про їх політичну зрілість, що була досягнута завдяки невтомній роботі комуністів серед робітників, селян, інтелігенції. Комуністи Волині поєднували виступи проти мілітаризації та загрози війни з боротьбою проти соціального гніту, проти жорстокого окупаційного режиму. Рух на захист СРСР вони розглядали як частину щоденної боротьби трудящих мас за своє визволення.

Характерною рисою цієї боротьби було те, що вона носила інтернаціональний характер. В ній брали активну участь українці, поляки, євреї, білоруси і представники інших націй. В цій боротьбі закладались основи великої і безкорисливої дружби радянського і польського народів, яка в наші дні є міцною гарантією миру і безпеки народів.

³⁴ М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні, К., 1959, стор. 222.

³⁵ В. Дудикевич. За щастя і волю, В зб.: «Ленінізм торжествує», Львів, 1957, стор. 103—104.

К. К. ДУБИНА, П. С. ДИШЛЕВИЙ

**ПРИСЛУЖНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
НІМЕЦЬКИМ ФАШИСТАМ
В КОЛИШНЬОМУ «ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ»
(1939—1941 рр.)**

Трагічною була доля українців і братнього польського народу на території, окупованій німецькими фашистами. За наказом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. польські території, які включали Помор'я, Велику Польщу і польську Сілезію, частину Лодзінського і Варшавського воеводств, були включені до складу Німеччини. Решта польської території — частина Варшавського, Радомського, Краківського і Люблінського округів (дистриктів) — була виділена в «Генеральне губернаторство окупованих польських територій», яке в липні 1940 р. перейменовано в «Генерал-губернаторство». Назву «Польща» було скасовано, столицю Варшаву перетворено в провінціальне місто, а резиденцією генерал-губернатора Франка став Краків.

Фашисти розглядали ці окуповані території як «першу колоніальну область німецької нації», як «трофей (здобич) німецької держави»¹. Все не німецьке населення «Генерал-губернаторства» було позбавлене будь-яких політичних прав. З 28 жовтня 1939 р. для кожного жителя, який досяг 15 років, були введені «розпізнавальні картки» з відбитками пальців².

Гітлерівці нещадно експлуатували народи і економіку окупованих країн. За так званою конфіскаційною ординацією 24 січня 1940 р. і польські, і українські промислові підприємства та приватне майно підлягали конфіскації. Всі залізниці, пошта, телеграф, фінанси також перейшли до рук окупантів і були використані для військових потреб німецької армії³.

Окупанти прибрали до своїх рук усі запаси і джерела сировини та виробу з дефіцитних матеріалів. Використання заліза, сталі і всіх інших металів, вугілля, хімічних виробів, текстильної сировини і товарів, навіть відходи виробництва і побутовий утиль — все було поставлено під суворий державний контроль. На території «Генерал-губернаторства» фашисти організували валютний грабіж. Майже всі білети Банку Польського, випущені в 1919—1936 рр., вони відібрали з обіцянкою розрахуватися за них у майбутньому, а натомість випустили не забезпечені товарними цінностями окупаційні злоті емісії 1940 р.⁴

Територіям, включеним до «Генерал-губернаторства», відводилась роль житниці для Німеччини. Фашисти нещадно грабували українських і польських селян, забиравала всі продукти їхнього господарства, навіть найнеобхідніші для підтримання існування виробника та його родини, прирікаючи селянство на голод і вимирання. Широкий контроль над селянським господарством було введено в інтересах німецької воєнної економіки.

¹ Нюрнберзький процес, М., 1959, т. 4, стор. 589.

² Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 35, оп. 5, спр. 13, арк. 10, 10 зв.

³ ЛОДА, ф. Р-37, оп. 5, спр. 6, арк. 1 зв. 2,5.

⁴ Там же, арк. 18, 18 зв.

Влітку 1940 р. на території «Генерал-губернаторства» все олійне збіжжя, без будь-яких залишків для власного вжитку, селяни мусили здати в магазини, де їм дозволялось купити тільки невелику кількість олії і макухи. Зернові культури треба було негайно обмолотити і весь урожай, крім мізерної кількості на харчування, посів і фураж, здати державі. Крайсгауптман у кожне село призначав комісію, яка стежила за виконанням встановлених поставок (контингентів). Якщо селянин не давав поставку у встановлений строк, то збіжжя примусово обмолочувалось і конфіскувалось. Тільки ті селяни, які повністю виконали контингент, одержували картки на купівлю деякої кількості гасу, тютюну, тканини і горілки. Було введено спеціальні картки на помел дуже обмеженої кількості зерна у спеціально призначених для цього млинах. Суворо заборонялась і жорстоко каралась спроба молоти на жорнах і домашніх млинах⁵.

Пропагандистська машина Геббельса знущалася над трудовим польським і українським селянством, заявляючи, що метою таких драконівських заходів є «недопущення до прихованої торгівлі збіжжям, до лихварських цін, до голодування населення».

Картина народного лиха була захована від зовнішнього світу. Фашистський уряд спеціальним циркуляром заборонив оголошувати будь-які статистичні дані про економічне становище і господарську діяльність під приводом того, «щоб під час війни ворожа розвідка не зловживала даними про господарське життя краю»⁶. Тому дані про економічну експлуатацію окупованих земель тримались в глибокій таємниці і стали відомі тільки після розгрому фашистської Німеччини.

Правда була на цей раз дуже страшною: після відібрання в населення харчових продуктів для фашистського контингенту, багато місцевостей охопив голод, а гірські округи — голод і висипний тиф.

Особливо тяжким було становище українців гірської Лемківщини, які ніколи раніше не давали в поставку зерна, а тепер фашисти відібрали в них останню грулю (картоплину) і останню мірку вівса. Жакхливе слово «контингент» на Лемківщині було рівнозначне голодній смерті, але окупанти на це не зважали. Село Складисте, яке мало всього 44 хати, повинно було здавати щомісяця понад 5 000 літрів молока, тобто майже 170 літрів щоденно, або по 4—5 літрів молока з однієї хати. У бідноти, яка не в змозі була виконати такий контингент молока відбирали останню корову. У цього бідного гірського населення забрали на контингент і зерно, і картоплю, і свиней. Зерна й картоплі не залишались навіть на посів.

Війт збірної громади в с. Лабовій і пальцем не поворухнув, щоб допомогти голодуючим. Бідняки сподівались, що староство залишить їм частину картоплі з контингенту, але ситі фольксдойчі з с. Новоївки піклувались тільки про себе, а українським селянам не залишили нічого.

Щоб закріпити за окупантами награвані ними багатства, було видано закон: хто посягне на майно німця, той підлягає смертній карі. Судили й виконували вирок польові суди в складі офіцера та двох інших військових або офіцера СС і двох інших есесівців⁷.

Місцеві поміщики швидко призвичаїлись до фашистських порядків і діяли такими ж методами. Графи Стадніцькі, які володіли всіма лісами на Лемківщині, примушували українських селян працювати на себе за саму мізерну платню. Селянам із с. Складистого за денну роботу в лісі з парою волів платили 5 злотих, а то й менше. За такі «заробіт-

⁵ Газ. «Краківські вісті», 2 серпня 1940 р.

⁶ ЛОДА, ф. Р-74, оп. 2, спр. 97, арк. 35 зв.

⁷ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 97, 97 зв.; оп. 5, спр. 13, арк. 12.

ки» селянин не міг прохарчуватися з родиною. Всякий невихід на роботу розцінювався як саботаж. Форштуци (наглядачі) знущалися над непокірними селянами, застосовували жахливі тілесні розправи і накладали величезні грошові штрафи — від 40 до 60 злотих⁸.

Селяни чинили всілякий опір фашистським економічним заходам. Найбільш дійовим з них був саботаж. Фашистські посіпаки з жалем зазначали, що селян просто неможливо змусити працювати на полях німецьких поміщиків, тому навіть наприкінці літа 1940 р. за Тарновом велика частина зернових ще стояла на пні, росла і догнивала, пририта дощем.

Окупанти відмічали «більшовицький дух» серед більшості селян с. Шляхтова повіту Новий Торг. Вони загрожували відібрати землю в тих, хто не виконує фашистських контингентів.

Селяни-українці Люблінської області, які не змогли своєчасно здати непомірно високі контингенти, зазнали в 1940 р. і каральних експедицій, і «таборів праці», і грошових контрибуцій. В Холмському повіті головною формою розправи з українськими селянами за нездачу контингенту окупанти обрали масове вигнання з села.

Хоч фашистська «контингентова акція» 1940/1941 року тривала до нового врожаю 1941 р. українські селяни однак виконали тільки 80% накладеного контингенту⁹.

Завойовані народи, як відмічалось на Нюрнберзькому процесі, повинні були добровільно або з примусу сприяти перемозі Німеччини як своїми матеріальними ресурсами, так і своєю робочою силою¹⁰. Вигнання людей на каторжну працю в Німеччину фашисти розгорнули в таких масштабах, які до того часу не знала історія. Мільйони людей окупованих країн були повернені в рабство і приречені на повільне вимирання в каторжних умовах праці на військових заводах та інших роботах військового характеру.

Біті фашисти, які готуються до ядерного реваншу, змушені визнати, що в «програші війни частково винувата і політика Німеччини по відношенню до народів Східної Європи» і сподіваються, що в свідомості народів зглядатися спогади про злочини гітлерівських душогубів. А поки що вони фальсифікують минуле, намагаються облити один із найстрашніших злочинів проти людства, зухвало заявляючи, що «для людей, які довго були безробітними, відправка в Німеччину означала поліпшення їх матеріального становища»¹¹.

З перших же кроків «натиску на Схід» німецькі фашисти почали використовувати у воєнних цілях рабську працю населення окупованої Польщі, в тому числі й українців. Вони повідомляли, що влітку 1940 р. «на роботі в Німеччині було лише з «Генерал-губернаторства» понад 700 тис. робітників і полонених колишньої польської армії, серед яких значний процент становили українці. До кінця 1940 р. тільки з одного Краківського дистрикту було вивезено в Німеччину для роботи на військових заводах 102 473 робітники¹². Ось який вигляд мало фашистське «трудоулаштування» безробітних.

Під виглядом забезпечення населення працею на тривалий час та «широкої відбудови краю» окупанти розгорнули будівництво шосейних доріг, залізниць та інших об'єктів, зв'язаних з військовими потребами,

⁸ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 97.

⁹ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 120, 154—155.

¹⁰ Нюрнбергский процесс, т. 1, М., 1957, стор. 420.

¹¹ К. Г. Пфеффер. Немцы и другие народы во второй мировой войне («Итоги второй мировой войны»), М., 1957, стор. 515—509.

¹² Газ. «Краківські вісті», 2 і 30 серпня 1940 р.

залучаючи до цього тих, хто залишався проживати в «Генерал-губернаторстві».

Ще не встигли замовкнути останні постріли загарбницької війни проти Польщі, як 26 жовтня 1939 р. німецькі фашисти оголосили закон про загальний обов'язок праці для всіх мешканців «Генерального губернаторства» віком від 18 до 60 років. Губернаторам областей (дистриктів) було надано право на свій розсуд вводити обов'язок праці і для дітей 14—18 років. За невиконання обов'язку праці було встановлено суворі покарання — в'язниця або необмежений грошовий штраф. Тривалість робочого дня не обмежувалась, і керівники підприємств визначали її на свій розсуд. Жодна людина не мала права без дозволу властей змінювати місце роботи.

З 1 грудня 1940 р. було введено так звану «Будівельну службу в Генеральному губернаторстві» («Баудінст») для всіх осіб віком від 18 до 60 років. За порушення цього фашистського закону люди заарештовували й віддавали на 2 роки до карного табору праці¹³.

Огидну роль у здійсненні цих варварських законів відіграли українські буржуазні націоналісти. Вони намагалися підвести ідейну базу під будь-який захід німецьких окупантів.

Ватажки українських націоналістів, бажаючи показати себе в очах фашистів серйозною силою, докладали всіх зусиль, щоб кожна «акція» окупантів впроваджувалась тільки через них. Не встигли німці оголосити мобілізацію молоді до «Служби праці», як націоналістичний «Український Центральний Комітет» (УЦК) у Кракові негайно розпочав пропагандистську роботу серед західноукраїнського населення. Він створив спеціальний орган, який мав своїм завданням допомогти окупантам, і оголосив, що для української молоді будуть організовані окремі українські табори праці — «Українська служба батьківщині» (УСБ), але при умові, коли всі зобов'язані до праці добровільно з'являться і зареєструються в коротші строки, ніж це визначили окупаційні власті.

Верховоди з УЦК грали на національних почуттях українського населення і на тій відчуженості між українцями і поляками, посіяної за панської Польщі і старанно підтримуваної окупантами. Вони залякували українську молодь, що в разі відмови йти до «Української служби праці» добровільно, німці віддадуть їх до польського «Баудінсту». Буржуазні націоналісти — зрадники українського народу в кожному таборі УСБ мали спеціального «зв'язкового» — окупаційного душоприкажчика з «своїх»¹⁴.

26 лютого 1941 р. УЦК випустив спеціальну пропагандистську листівку «Всі до таборів праці», в якій обіцяв українським добровільцям, що вони матимуть харчі, спецодяг, житло, суспільно-громадське виховання, спортивну підготовку і через 7 місяців будуть вдома; що після відбуття «Служби праці» вони в першу чергу одержать паспорти і роботу, а студенти — стипендію для продовження навчання. Націоналісти безсоромно брехали молоді, що «Українські табори праці працюватимуть на рідній землі і розбудовуватимуть рідні села і міста»¹⁵.

Українським робітникам, мобілізованим на роботу в Німеччину, націоналісти обіцяли захист і допомогу з боку відділу УЦК в Берліні, який носив назву «Української установи довір'я в Берліні»¹⁶. Але фашистські господарі не дали своїм лакеям ніяких прав «опікуватись» над українцями, вивезеними до Німеччини після 1 вересня 1939 р. З ними

¹³ Газ. «Краківські вісті», 9 жовтня 1940 р.; ЛОДА, ф. 35, оп. 5, спр. 13, арк. 26. 26 зв., 27 зв., 70 зв., 32, 152.

¹⁴ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 140, 17.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Газ. «Краківські вісті», 14 серпня 1940 р.

поводились так само, як і з військовополоненими, нещадно били їх і всіляко знущалися над ними. Все це документально стверджено в «Звідомленні із службової поїздки» в Берлін одного із стовпів УЦК Василя Колотила¹⁷.

Страшною була доля тих юнаків і дівчат, що були насильно мобілізовані в табори «Української служби батьківщині» і вивезені на німецьку каторгу, як свідчить унікальний документ з фондів «Українського Центрального Комітету» в Кракові. У листі до ватажків УЦК читаємо: «В таборі шаліють тиф і червінка. Денно сотні трупів... У шпиталі таборовому не лікують. Це повільне конання. Практикується також так, що коли забагато хворих, то їм приспішується смерть, а саме троять газом. ...Праця фізична і тяжка. Обмивають нас цілими днями дощі, а ноги мочимо по багнах. Докінчують нас ранні і вечірні апелі (переключки, шиккування.— *Автори*), що часом тривають до 5 год. Стоїмо «на струнко» і або пражити сонце, або мокнемо. ...старайтеся, щоб нас перенесли на осінь і зиму до тюрми...»

На копії цього листа власноручний напис керівника УЦК В. Кубішовича: «Сусп. опіки», тобто передати відділові суспільної опіки УЦК¹⁸. Отже, ватажки УЦК знали про муки українських робітників у таборах «Служби праці», знали про те, що фашисти отруюють їх газами, але й пальцем не поворухнули, щоб захистити життя української молоді. Навпаки, вони всіляко обдурювали українських дітей «німецьким раєм» і погрожували розправами за уникнення фашистських мобілізацій. Тому на совісті українських націоналістичних зрадників, на їх каїнових душах лежить відповідальність за смерть і поневірвання тисяч і тисяч молодих людей — цвіту українського народу.

Націоналісти знали наперед, що мобілізованих українських робітників і селян повезуть у табори «Служби праці» аж до Німеччини, що вони не повернуться, бо їм уже ніколи не побачити рідної землі, на якій будуть поселені німецькі колоністи. Але ж їхній УЦК був органом окупаційної влади. Це визнали самі вожаки цього фашистсько-націоналістичного штабу, прямо заявляючи: «Вищою владою від УЦК є генерал-губернатор»¹⁹. Націоналістичне охвістя, контрольоване німецькою владою, не один раз довело фашистам свою послухність словом і ділом, показало себе ворогами українського народу.

Фашисти, з свого боку, дбали про верхівку українських націоналістів. Для їх «кормачів» у Перемишлі було відкрито спеціально їдальною, а в Криниць у великому триповерховому будинку з усіма зручностями — «відпочинкову оселю» під назвою «Наш Дім». З квітня 1940 р. кошти на утримання санаторію для українських націоналістичних вожаків почала виділяти Німецька держава²⁰. Ця деталь ще раз проливає світло на те, яким протилежним було ставлення фашистів до українського народу і до його зрадників — буржуазних націоналістів.

Керівний принцип роботи всіх інстанцій, що розробляли питання окупаційної політики фашистів, був визначений Гітлером: «...Ці народи (Східної Європи.— *Автори*) мають тільки одне єдине виправдання для свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні»²¹.

Німецькі фашисти, здійснюючи перші кроки своєї економічної політики на території завойованої ними Польщі, враховували місцеві умови. Їм було відомо, що українське населення на території Польщі до

¹⁷ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 207.

¹⁸ Там же, арк. 203.

¹⁹ Там же, арк. 64.

²⁰ Там же, арк. 186, 188.

²¹ «Военно-исторический журнал», 1960, № 1, стор. 84.

1939 р. не мало прав на організаційну діяльність, в тому числі на створення кооперативів. Фашисти вирішили дозволити українським буржуазним націоналістам кооперативну діяльність, але не для економічних вигід і зміцнення української буржуазії, а для перетворення кооперації в ефективний філіал свого окупаційного економічного апарату.

Націоналісти захлинались від радості, що німці доручили їм створити «нову кооперацію, національну за своїм характером, середньо-європейську структурою»²².

Але самі ж фашисти визнали створені націоналістами кооперативи за установи воєнно необхідні²³. Тому за першу половину 1940 р. число «українських» кооперативів на території «Генерал-губернаторства» зросло до 846²⁴. Створені під опікою окупантів кооперативи ні в якій мірі не мали громадського характеру. Окупанти призначили їм іншу роль: бути «головним відборцем, куди слід доставляти збіжжя»²⁵, тобто поклали на них функції збирача контингентів із селян, очищати селянські засіки.

Українські буржуазні націоналісти робили все для постійного розпалювання національної ворожнечі між трудящими українцями і поляками. Господарський відділ УЦК склав і подав до генерал-губернатора спеціальний меморандум, в якому містились «домагання», щоб українська кооперація могла працювати у відособлених формах від польської»²⁶.

Націоналісти польські та українські змагались у своєму вислужуванні та холуйстві перед окупантами і цим лляли воду на той самий млинок, хоч німецькі окупанти по суті і не приховували своєї зневаги до поневолених ними і поляків, і українців. Ось яскравий зразок цього саме із діяльності кооперації: коли в містечку Радимні будувалася кооперативна молочарня і сироварня для забезпечення потреб фашистської солдатні, крайсландвірт Арендт ще в ході будівництва кілька разів нагадував дирекції молочарні «аби не посміла на... будові молочарні умістити якийсь український напис». Представник УЦК К. Ніщенко, який побував там, доповідав В. Кубійовичу: «Внаслідок цього на цілий фронт молочарні уміщено одинокий великий напис «Бецирк-молькерай унд кезерай» і нема жодної ознаки, яка б назовні свідчила, що це українська кооперативна молочарня»²⁷.

Особливого значення надавали націоналісти зміцненню своїх позицій у містах через посилення там «українського приватного підприємничого елемента», тобто української буржуазії. Щоб охопити своїм контролем торгівлю, ремесло і промисловість, добитися ідейного впливу на міське населення і запрягти його в ярмо окупантів, націоналістична верхівка провела цілий ряд організаційних заходів. На місцях при Українських допомоглих комітетах (УДК) і Делегатурах було створено секції, які перейменовують у Об'єднання Праці (ОП) окремих корпорацій — торговельної, ремісничої і промислової на чолі з референтами УДК. Господарський відділ УЦК зосереджував у своїх руках усе керівництво низовими секціями через референтів для окремих об'єднань²⁸. Проте націоналістичним лазутчикам не вдалося обдурити трудящого населення. В документах УЦК нерідко трапляються донесення про те, що в містах «...є багато байдужого елемента до всякої

²² Газ. «Волинь», 6 листопада 1941 р.

²³ ЛОДА, ф. Р-74, оп. 1, спр. 14, арк. 37 зв.

²⁴ Газ. «Краківські вісті», 26 липня 1940 р.

²⁵ Газ. «Краківські вісті», 23 серпня 1940 р.

²⁶ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 169.

²⁷ Там же, арк. 182.

²⁸ Там же, арк. 171.

організації», що серед українського населення панують комунофільські настрої»²⁹.

Завершуючи підготовку до війни проти Радянського Союзу, фашисти були зацікавлені в тому, щоб витягти із завойованої житниці — «Генерал-губернаторства» — все необхідне для забезпечення своєї солдати. І для цього безсоромного грабежу населення окупантам потрібна була допомога з боку «української» кооперації та всіх інших господарських закладів, заснованих націоналістами за їх дозволом. Саме тут було дозволене для них коло діяльності. І націоналісти старались, як могли. В одному тільки Краківському дистрикті через кооперацію вони в 1940 р. за короткий час «замагазинували» 117 млн. яець³⁰.

Та з кожним роком окупаційний прес над трудящими ставав ще тугішим. Виконання накладених на населення контингентів стає головним стрижнем економічної політики німецьких фашистів на поневолених ними землях. Тому які б не були милі серцю української буржуазії її власні плани, продиктовані класовими інтересами, але довелося їй головну увагу в своїй діяльності приділяти реалізації німецьких контингентових справ. Збереглися документи, в яких самі верховоди УЦК стверджують це³¹ і детально розкривають свої методи активної участі в фашистському грабежі трудового населення. Одним з методів самого підлого ідейного посібництва окупантам були так звані «пропагандистські акції» УЦК за здачу контингентів, у ході яких фашистські посіпаки домагалися, за їх власними словами, «щоби селянство свідоме (!) свого обов'язку сповнило свою повинність до держави віддачею контингентів в означеному часі і приписаній кількості».

Можна тільки уявити собі, яким знущанням над пограбованими і голодними українськими селянами звучало кожне слово націоналістів під час цих «освідомлюючих акцій».

Але головною роботою для буржуазних націоналістів фашистські окупанти вважали їх пряму участь у пограбуванні свого народу. В усіх контингентових комісіях були представники від УДК і Делегатури та по два «кооператори», які тримали постійний контакт з німецькою сільськогосподарською адміністрацією³² і діяли так само нещадно, як і окупанти. Навіть документи самих фашистів та їх націоналістичної агентури свідчать про страшну глибочинь страждань і народного горя внаслідок жорстокого насильства і здирства.

У другому році панування гітлерівців на завойованих польських землях становище трудящих селян погіршало. Хоч урожай 1941 р. був на 25% нижчий проти попереднього року, німці збільшили контингенти на 40%³³. При визначенні контингенту не бралися до уваги ніякі причини: ні знищення посівів градобоєм, ні відмінності ґрунтів окремих районів, ні пошкодження посівів розливами рік і дощами, ні зайняття площ для військових потреб фашистської армії. Строки виконання хлібоздачі були настільки короткі, що при ручному обмолоті зерна ніхто не міг вкласти в них. До того ж селян відривали від сільськогосподарських робіт мобілізаціями на роботи військового характеру.

Навіть сам заступник «керманіча» Господарського відділу УЦК О. Котик-Степанович доповідав Кубійовичу, що «населення не в стані виконати належних контингентів; у найліпшому випадку — при тім, що люди не залишать собі на поживу й засів — контингенти будуть виконані на 60—70%».

²⁹ Там же, арк. 55.

³⁰ Газ. «Краківські вісті», 4 жовтня 1940 р.

³¹ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 154.

³² Там же.

³³ Там же, арк. 98, 155, 156.

Але фашисти посилали каральні експедиції в села і разом з націоналістичними запроданцями віднімали останній шмат хліба в селянських дітей. Як кара за невиконання контингенту, безплатно забиралось не тільки все зерно, а навіть і худоба. Однак і загальний грабіж селянських господарств не міг покрити встановлений фашистами розмір контингентів. Тоді було пушено в хід накладання грошових контрибуцій, висилка до «таборів праці» в Німеччину та інші карні санкції. Особливо тяжкі репресії обрушили фашисти на селян Люблінського дистрикту.

Часто каральні експедиції діяли і в тих селах, де всі господарі виконали контингентову повинність. «...Карали без різниці — винних і невинних»³⁴, — признаються перед «проводом» УЦК в своїх гріхах самі ж націоналісти з місцевих організацій. У Білій Підляшській карні експедиції систематично діяли по всіх селах повіту. Селяни здали весь зібраний хліб і навіть насіння ярих культур. Але і це не врятувало їх від самих диких насильств, що їх чинили тут фашисти з допомогою націоналістів³⁵.

В тих місцевостях, де постійно невістачає хліба і населення не могло віддавати 20% зерна за помел, єдиним засобом грубого перемолу зерна були жорна. І ось у 1941 р. уряд фашистського ката Франка видав розпорядження відібрати жорна у сільського населення. Крайсландвірти Лемківщини, Сянїка, Ясло, Нового Санчу та ін. місцевостей негайно виконали це бузувірське розпорядження і позбавили селян навіть вісяного коржа з висівками³⁶.

Створення державних маєтків і поселень німецьких поміщиків в колишніх польських фільварках ще більше погіршувало становище селян. Саме в час жнив і віддачі контингентів їх гнали працювати на поміщиків. Поміщики, підтримувані владою, домоглись того, що норми контингентів на їх двори були низькі, а весь тягар цієї найважчої фашистської повинності перекладався на селянські господарства³⁷. Та навіть серед селян контингенти розкладались несправедливо³⁸.

Селяни, як могли, рятували від смерті голодуючих дітей інших місцевостей. Мешканці с. Сосниця волості Радимно прийняли і прогодували значну кількість дітей з голодуючих околиць. А коли наступного року вони поскаржились на надмірний контингент, то ляндвірт відповів: «що коли село має чим чужих дітей годувати, то значить, що зможе і побільший контингент віддати, а на цей рік дітей не візьме і буде все в порядку»³⁹.

Буржуазні націоналісти не соромились «радити» пограбованим селянам «бережно поводитися з використанням городини та запастися сущениною» і одночасно витискувати з них останню копіюку своїми «збірковими акціями» на УЦК та фашистську солдатню. Але населення нарочно переконувалось у зрадництві націоналістів і не давало себе дури. Ватажки місцевих націоналістичних організацій особливо були стурбовані тим, що навіть інтелігенція, на яку вони покладали надії, стоїть осторонь від їх організацій і що «допомогові комітети» (УДК) в Перемишлі та інших містах безрезультатно намагаються «нав'язати контакт і протягнути його до співпраці»⁴⁰.

Співпраця українського націоналізму з німецьким фашизмом дуже дорого коштувала трудящим українцям і полякам. В результаті її перші кроки фашистського «дранг нах остен» ознаменувались тим, що землі

³⁴ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 157.

³⁵ Там же, арк. 158.

³⁶ Там же, арк. 164.

³⁷ Там же, арк. 181.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же, арк. 182.

колишнього «Генерал-губернаторства» були вкриті кістками, кров'ю і потом українського та польського народів.

У статті наведено значну кількість фактів — незаперечних свідчень того, що німецькі фашисти ще в 1939—1941 рр. на окупованих територіях проводили такі економічні заходи, які суперечили міжнародним конвенціям, законам і звичаям війни (конфіскація торгових і промислових підприємств та іншої власності, стягування окупаційних податків та контрибуцій)⁴¹ і що українські буржуазні націоналісти затаврували себе перед населенням як посібники окупантів.

Українські буржуазні націоналісти, перейшовши на заокеанські хліби, тепер хочуть якось виправдати своє прислужництво перед німецькими окупантами і довести свою придатність до служби новим, американським господарям. Саме з цією метою видано в Нью-Йорку «Енциклопедію українознавства в двох томах», головним редактором якої є В. Кубійович.

Щоб надати цій енциклопедії видимість наукової праці, ватажки націоналістів зізнаються в малому і навмисне приховують усе, що розкриває їх злочини перед народом. «З німецькою армією, що ввійшла на Західну Україну з півдня (у 1939 році.— *Автори*),— говорить тут,— ввійшов також український збройний відділ кількістю близько 600 осіб, створений заходами ОУН почасти з кол. членів Карпатської Січі, які були на еміграції в Німеччині, під командою кол. полк. Січових Стрільців Романа Сушка»⁴². І відразу ж, не переводячи духу, націоналістичні трубадури виправдуються, ніби завданням цих головорізів було «посередництво між місцевим українським населенням і німецькою армією та організація місцевого українського управління»⁴³.

Кубійович і К⁰ визнають, що націоналістичні УЦК і УДК були інспіровані фашистами і що вони «самі опрацювали й видали для них статuti»⁴⁴, але тут же роблять реверанс перед американськими імперіалістами, заявляючи, що німці погодилися на створення УЦК і легалізацію його діяльності «лише в червні 1940 року... під тиском американського і міжнародного Червоного хреста, що почали допомогти акцію на користь населення Генерального губернаторства»⁴⁵. Це явна брехня, яка викривається документами: згоду на об'єднання всього націоналістичного охвістя навколо УЦК генерал-губернатор Франк дав ще в листопаді 1939 р., а в грудні того ж року В. Кубійович став «провідником» його. Широка реклама діяльності цього зрадницького кубла, яку Кубійович називає «легалізацією», була проведена вже в травні 1940 р., тобто до виділення американської «допомоги».

Верховоди колишнього УЦК, авторськими прізвищами яких заповнена вся фальсифікаторська «Енциклопедія українознавства», з шкурки пнуться, щоб довести, що УЦК був «центральною українською життя... у скромній формі допомогової організації»⁴⁶. Весь поданий вище документальний матеріал свідчить, що насправді УЦК був філіалом ОУН для легального співробітництва з гестапо і несе повну відповідальність за злочини, заподіяні українськими буржуазними націоналістами в союзі з німецькими окупантами на землях, що були включені до «Генерал-губернаторства».

⁴⁰ ЛОДА, ф. 35, оп. 13, спр. 257, арк. 182, 181.

⁴¹ Нюрнберзький процес, т. 1, М., 1957, стор. 130—131.

⁴² Енциклопедія українознавства в двох томах, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, стор. 578.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, стор. 581.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства в двох томах, стор. 581.

⁴⁶ Там же.

АНГЕЛ НАКОВ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПЕРЕМОГИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В БОЛГАРІЇ

Під час другої світової війни поневолені народи і народи країн, що з вини фашистських урядів були сателітами гітлерівської Німеччини, вбачали в перемогах Радянської Армії могутній фактор для розгортання боротьби за своє визволення. Успіхи радянської зброї, що зломлювали воєнну й морально-політичну силу фашистського агресора, мобілізували демократичні сили світу на дальший розвиток антифашистської боротьби.

Сила і розмах збройної боротьби болгарського народу проти фашизму і капіталізму, очоленої Болгарською комуністичною партією, також були нерозривно пов'язані з перемогами Радянської Армії. Її стрімкий наступ у другій половині серпня 1944 р., а також вірний політичний курс БКП викликали розширення соціальної бази збройної боротьби болгарського народу, створили сприятливі умови для революційного виходу з кризи і перемоги соціалістичної революції в Болгарії. Початок цієї революції поклато народне збройне повстання 9 вересня 1944 р., коли у всій країні було встановлено народно-демократичну владу.

Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз та її тимчасові успіхи на Східному фронті активізували реакційну шовіністичну й антирадянську політику болгарської фашистської буржуазії. Монархофашистські кола розгорнули у країні нестримну антирадянську кампанію, закликаючи до відкритого вступу Болгарії у війну проти Радянського Союзу. Разом з тим вони намагалися задушити антифашистський рух, розгромити революційні сили в країні, щоб забезпечити собі безперешкодне панування та співробітництво з Гітлером.

Болгарський народ завжди зберігав почуття любові і вдячності до великого російського народу, тому дії віроломного агресора він зустрів з гнівом та обуренням. Гаслами, листами та іншими засобами різні верстви населення таврували німецько-фашистських загарбників і висловлювали впевненість у перемозі Радянської Армії і радянського народу¹. У вирішенні питання про шляхи зовнішньої та внутрішньої політики країни в болгарському суспільстві визначилося кілька тенденцій. Одна, носієм якої була монархо-фашистська буржуазія, підтримувала гітлерівську Німеччину в її війні проти Радянського Союзу, придушуючи й знищуючи всі сили, що протидіяли цьому. Виразником другої тенденції був робітничий клас, більшість трудящого селянства, прогресивна болгарська інтелігенція і деяка частина дрібної та середньої буржуазії, які виступали за збереження національного суверенітету країни, за відновлення демократичних прав і свободи народу, за мир і дружбу з Радянським Союзом. Крім того, були прихильники англо-американської орієнтації в політиці Болгарії.

Необхідність розвивати антифашистський рух, здійснювати інтернаціональний обов'язок, реально допомагаючи Радянському Союзу в його боротьбі проти фашистських окупантів, обумовили те, що Болгар-

¹ Н. Горненски. Въръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристката окупация и монархо-фашистката диктатура (1941—1944), София, 1958, стор. 51—55.

ська комуністична партія влітку 1941 р. взяла курс на збройну боротьбу. Закликаючи болгарських трудящих до визволення батьківщини від ганебного німецько-фашистського іга, БКП одночасно ставила питання про допомогу Радянській Армії. «Болгарський народ, більшість якого зберігає безмежну любов до братерського радянського народу і пов'язує з ним усі свої сподівання на краще майбутнє,— говорилося в заклику ЦК БКП від 22 червня 1941 р.,— не стоятиме осторонь... Перед ним постало величезне завдання: в жодному разі не допустити використання своєї землі і своїх військ для розбійницьких цілей німецького фашизму. Перед ним стоїть завдання допомогти, скільки можливо, радянському народу у його тяжкій боротьбі...»². Отже, розробляючи свою політичну лінію, партія виходила з ленінського принципу єдності національних інтересів країни й інтернаціонального обов'язку болгарського пролетаріату.

Ще наприкінці 1941 р. гітлерівці почали зазнавати серйозних поразок на Східному фронті, що розбило ілюзорне уявлення про «непереможність» гітлерівських військ. Успіхи Радянської Армії стимулювали посилення й розгортання руху Опору болгарського народу. Керуючи ним, БКП невтомно закликала народні маси до рішучої боротьби «за прикладом наших російських братів, які відповідають на криваве фашистське лихо грізною непохитною відсіччю»³. Партія знала, що доля народів, у тому числі й болгарського, вирішується на Східному фронті, де Радянська Армія готувала історичний поворот світової історії. БКП підкреслювала, що віра в торжество Радянського Союзу та його армії зміцнюватиме волю болгарського народу до перемоги над гітлеризмом і фашистською диктатурою в Болгарії.

Інтернаціональне єднання народів у боротьбі проти спільного ворога Болгарська комуністична партія пов'язувала з необхідністю згуртувати антифашистські сили всередині країни. Виходячи з конкретно-історичних умов, БКП творчо розвинула й застосувала на практиці ленінську тактику єдиного Вітчизняного фронту. Центральним питанням програми Вітчизняного фронту, який став політичною формою бойового союзу всіх демократичних і патріотичних сил Болгарії, було забезпечення національного суверенітету країни⁴. А його можна було досягти тільки в разі, коли б Болгарія не брала участі у війні на боці гітлерівської Німеччини, в разі зміцнення дружби з Радянським Союзом та угоди з його союзниками й сусідніми балканськими народами. Така програма передбачала залучення до боротьби проти фашистської диктатури найширших верств населення і поєднання болгарського Вітчизняного фронту з загальним антифашистським рухом, очоленим Радянським Союзом.

Широка діяльність БКП по створенню Вітчизняного фронту співпала з підвищенням політичної активності народних мас. На початку 1943 р. збройна боротьба болгарських трудящих проти німецької окупації і фашистської диктатури вступила в новий, вищий етап свого розвитку. Однією з основних причин цього були видатні перемоги Радянської Армії, особливо розгром гітлерівських загарбників під Сталінградом. Болгарські патріоти з величезною радістю зустрічали звістки про визначні бойові успіхи радянського народу, щиро бажаючи йому дальших перемог. Відомості зі Східного фронту сприяли політичній активізації дедалі ширших верств болгарського суспільства, людей, які доти

² Въръжената борба на българския народ против фашизма 1941—1944, София, 1962, стор. 27.

³ Там же, стор. 42.

⁴ Работническо дело. Избрани статии и материали 1927—1944, София, 1954, стор. 607—610.

вагалися, хоч і були настроєні патріотично. Це дало можливість партії розширити соціальну базу Вітчизняного фронту. Швидко збільшувалася кількість його комітетів, які виникали в населених пунктах і у військових частинах⁵. Новоутворений Національний комітет Вітчизняного фронту розгорнув широку діяльність по мобілізації народних мас на виконання оголошеної програми непримиренної боротьби з фашизмом і непорушної братерської дружби з Радянським Союзом.

Перемоги Радянської Армії мали особливо великий вплив на розвиток партизанського руху. За короткий час у країні значно збільшилась кількість партизанських загонів і груп. Вони утворили Народно-визвольну повстанську армію (НВПА), яка розгорнула бойові дії проти монархо-фашистського уряду й гітлерівських військ. Спираючись на всебічну підтримку народних мас, партизани, керовані Болгарською комуністичною партією, стали ударною силою антифашистського руху. Спроби панівної верхівки ізолювати народні маси від Вітчизняного фронту не дали наслідків. Незважаючи на терор і широкі військові акції проти партизанів, антифашистський рух набував все більш наступального характеру. У країні дедалі більше загострювалася й заглиблювалася політична криза. Таким чином, зміни у співвідношенні класових сил всередині країни на користь революційного руху й історичний перелом подій на Східному фронті підготували умови для визрівання революційної кризи в Болгарії восени 1943 р.

Внаслідок нищівних ударів Радянської Армії на початку 1944 р. було визволено ряд областей Радянської країни. Весною широкий фронт військових дій досяг державних кордонів СРСР. Це ще більш зміцнило позиції й міжнародний авторитет Країни Рад. Кожна нова перемога Радянської Армії луною відбивалася в серцях трудящих усіх країн, які терпіли гітлерівський гніт. Почався новий етап міжнародних подій, для якого була характерна значна перевага сил антифашистської коаліції.

У той час, як усі патріотичні сили в Болгарії вважали, що інтереси народу вимагають негайного скасування зв'язків з фашистами, правлячі кола тягнули країну в безодню, виконуючи роль агентів гітлерівської Німеччини і підтримуючи злочинний союз з нею. Замість того, щоб прислухатися до надісланого СРСР, Великобританією і США у травні 1944 р. попередження держав-сателітів про катастрофічні наслідки прогітлерівської політики⁶, болгарські фашистські уряди Божилова і Багрянова взяли курс на зміцнення «співробітництва» з Німеччиною. Було збільшено кількість німецьких частин у Болгарії.

Внаслідок видатної за своїм стратегічним і воєнно-політичним значенням Ясько-Кишинівської операції Радянська Армія визволила Молдавську РСР і їй відкрився шлях на Угорщину. Румунія капітулювала й оголосила війну Німеччині.

З наближенням Радянської Армії до кордонів Болгарії передсмертний жах охопив пануючу монархо-фашистську буржуазію. З іншого боку, це прискорило процес створення в Болгарії революційної ситуації. Вихід з національної кризи був можливий лише в разі скасування союзу Болгарії з гітлерівською Німеччиною і вигнання фашистів за межі країни, в разі встановлення і зміцнення болгаро-радянської дружби. Проте на такий шлях міг стати лише уряд демократичних сил, об'єднаних у Вітчизняний фронт.

Уряд Багрянова шукав «свого» виходу. Розуміючи, що поява Ра-

⁵ С. Димитров и В. Филипков. Из дейността на Отечественния фронт до 9 септември 1944 г., «Известия на държавните архиви» (София), кн. 5, 1951, стор. 75, 98, 100.

⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, М., 1946, т. II, стор. 132.

дянської Армії перед кордонами Болгарії є питанням днів, і не бажаючи розриву з Німеччиною, він вжив нових, хоч і застарілих маневрів. 26 серпня 1944 р. багрянівці заявили, що «надалі Болгарія дотримуватиметься повного нейтралітету, а отже роззброюватиме всі іноземні війська, які вступлять на болгарську територію»⁷. Ця декларація була спрямована проти Радянської Армії, бо уряд Багрянова розраховував, що СРСР зважить на згадану заяву. Уряд Багрянова сподівався також, що така політика дасть йому можливість виграти час для переговорів з англійцями й американцями, які підпишуть перемир'я, хоч і з важкими та принизливими для болгар умовами, надішлють свої війська до Болгарії і тим самим відвернуть прихід Радянської Армії. Крім того, багрянівці хотіли з допомогою «нейтралітету» надати можливість гітлерівцям безкарно відвестися з Болгарії й перегрупувати свої війська. Нарешті, політика «нейтралітету» мала послужити засобом для завдання нищівного удару по революційному рухові у країні. Радянський уряд розібрався в цій ситуації і своєчасно викрив маневри болгарських правителів⁸. Таким чином, провалилася спроба уряду Багрянова вивести Болгарію з війни з допомогою зовнішніх сил, але без участі Радянського Союзу і тим уникнути революційних наслідків кризи.

Наступний болгарський уряд Муравієва оголосив законною й єдиною ту владу, яка спирається на всі верстви народу. Він оповістив відновлення конституційних прав і свобод народу, повну й безумовну амністію, розпуск усіх профашистських організацій. «Болгарія,— говорилося в його декларації,— йде шляхом конституції, миру й нейтралітету»⁹. Відповідно до цього документа у країні скасовувався фашистський режим і відновлювалося буржуазно-демократичне управління. Формально оголошені заходи в галузі внутрішньої політики являли собою прогрес. Насправді ж у той відповідальний час, коли для врятування країни були необхідні рішучі дії, уряд Муравієва продовжував курс Багрянова на «нейтралітет» і одночасно намагався прискорити переговори по укладенню сепаратного перемир'я з англійцями та американцями. З великим запізненням і не за власною ініціативою, а під тиском подій уряд Муравієва оголосив про скасування союзницьких відносин з гітлерівською Німеччиною. Але на тому етапі це рішення мало декларативний характер.

Як писав В. Коларов, ні уряд Багрянова, ні уряд Муравієва не зробили рішучих кроків до відмовлення від проницької політики і приєднання до антигітлерівської коаліції демократичних держав, чого болгарський народ добивався ціною незліченних жертв¹⁰.

Відповідно до міжнародної обстановки і внутрішніх умов, ЦК БКП видав 26 серпня 1944 р. історичний циркуляр № 4, де поставив перед національними антифашистськими силами країни завдання згуртувати Вітчизняний фронт для безпосередньої підготовки народного збройного повстання. У цьому документі партія визначила рушійні сили повстання — робітничий клас, трудяще селянство, народна інтелігенція, патріотично настроєні військові та всі антифашистські сили, об'єднані Вітчизняним фронтом. На перший план були висунуті загальнодемократичні, антифашистські завдання. Було визначено конкретну тактику у проведенні повстання: демонстрації, мітинги, політичний і загальний страйк, повсюдні бойові операції. У радіограмі від 27 серпня

⁷ Архів Міністерства внутрішніх справ (Софія), ф. «Народен съд», оп. 1, спр. 34, арк. 99.

⁸ Центральний державний історичний архів (Софія), ф. 894, оп. 1, спр. 2, арк. 70; газ. «Правда», 30 серпня 1944 р.

⁹ Газ. «Заря», 5 вересня 1944 р.

¹⁰ В. Коларов. Избрани произведения, София, 1955, т. 3, стор. 174—175.

1944 р. Г. Димитров закликав усі антифашистські сили ще тісніше згуртуватися навколо Національного комітету Вітчизняного фронту, боротися за негайне роззброєння і знешкодження ворога, за створення народного уряду. Г. Димитров підкреслив необхідність паралізувати будь-які воєнні дії проти Радянської Армії, спрямувати всі сили народу на її бік і спільними зусиллями визволити болгарську землю від іноземних і внутрішніх ворогів¹¹.

Рішення та настанови БКП щодо негайного й рішучого знищення фашизму і капіталізму свідчили про марксистсько-ленінську зрілість партії як авангарду мас у боротьбі за соціалізм. Використовуючи багатий досвід революційного минулого, уроки своїх перемог і поразок, партія «...розгорнула всі свої сили, використала свій величезний авторитет, спираючись на вирішальну допомогу славної Радянської Армії, для посилення згуртування Вітчизняного фронту болгарського народу на рішучу збройну боротьбу за знищення найнебезпечнішого, найзлостивішого захисника капіталізму і реакції у нас — монархо-фашистської диктатури»¹².

Озброєні рішеннями БКП, окружні партійні комітети і всі керівні ланки антифашистських сил країни повели маси на рішучий штурм за встановлення влади Вітчизняного фронту. Розпочалася підготовка до масових демонстрацій, мітингів і страйків. Партизанські частини посилили свої бойові дії, скеровуючи їх в основному на найважливіші адміністративні й господарські центри. Відкрита масова боротьба болгарських трудящих проти фашистської диктатури на початку вересня привела до вибуху народного повстання, яке проходило під гаслами дружби з Радянським Союзом та його непереможною армією, що йшла на допомогу болгарському народові.

Партизанські загони, які завойовували політичну владу у містах і селах, поряд з викриттям реакційної політики уряду Муравієва, роз'яснювали масам роль і значення перемог Радянської Армії для незалежності Болгарії. «...Тепер ми не самотні,— говорилося у виданій 6 вересня відозві партизанського загону «Чавдар».— Вірним нашим союзником є Червона Армія. Вона йде нам на допомогу, ...з її підтримкою ми здобудемо жадані всіма нами свободу і мир!..»¹³.

У дні підготовки вирішального удару болгарські партизани одержали нову, неоціненну допомогу Радянської Армії. 4 вересня 75 радянських літаків скинули в партизанському районі в с. Кална автомати, кулемети, гармати і боеприпаси, що значно підвищило боездатність народних месників¹⁴.

Стрімкий наступ Радянської Армії мав величезний вплив на зміцнення патріотичних сил у болгарських військах. Маси військових дедалі більше розуміли, проти кого треба повернути зброю. Ще в перші дні вересня солдати і льотчики деяких частин, розташованих у східних районах країни, перейшли на бік Радянської Армії, заявивши про своє бажання в її рядах боротися проти гітлерівців¹⁵.

Даремно уряд Муравієва намагався зупинити революційну хвилю. Правильна стратегія і тактика БКП, допомога Радянської Армії сприяли успіхам народного повстання. 9 вересня в усій країні було встановлено народно-демократичну владу Вітчизняного фронту.

Необхідно відзначити, що яким би сильним не був збройний опір

¹¹ Г. Димитров. Съчинения, т. 11, София, 1954, стор. 147—148.

¹² Г. Димитров. Съчинения, т. 14, 1955, стор. 269—270.

¹³ Центральний партійний архів БКП, ф. «Спомени», № 801 (спогади А. Гешкова).

¹⁴ С. С. Бирюзов. Съветскит войник на Балканите, София, 1964, стор. 146.

¹⁵ Газ. «Работническо дело», 21 вересня 1964 р.

болгарського народу гітлерівським загарбникам і фашизму, без історичних перемог Радянської Армії та її безпосередньої допомоги процес створення в Болгарії демократичного антифашистського руху з політичною та військовою організацією був би значно довшим і складнішим, а перемога була б набагато труднішою.

Історичний досвід розвитку подій, зокрема в Болгарії, показує, що вирішальну, головну причину перемоги соціалістичної революції треба шукати у співвідношенні класових, внутрішніх сил країни. Проте це зовсім не означає, що на даний процес не можуть діяти і навіть на певному етапі мати для нього вирішальне значення зовнішні моменти. Такими могутніми факторами, що впливали і впливають на світовий революційний процес, є Велика Жовтнева соціалістична революція і визвольна роль Радянського Союзу під час другої світової війни. Жовтень поклав початок новій ері світової історії. З його перемогою почався розпад капіталістичної системи. У створеній під керівництвом В. І. Леніна Радянській державі були ліквідовані всі класи і групи суспільства, зацікавлені у гнобленні й пограбуванні інших народів, у пануванні над іншими націями. Країна Рад стала провідною зіркою для світового пролетаріату і всіх пригноблених народів у їх боротьбі за демократію, національну незалежність і соціалізм.

З особливою силою, розмахом та історичними наслідками виявилася визвольна місія Радянського Союзу під час другої світової війни. Народи ряду високо і слабо розвинутих країн потрапили у фашистське ярмо. Завдяки перемогам Радянської Армії, в результаті яких були розгромлені найагресивніші сили міжнародної реакції — німецький та італійський фашизм і японський мілітаризм, — створилася сприятлива обстановка для розгортання широкої національно-визвольної і соціальної боротьби у світовому масштабі. Специфічні умови, в яких перебували різні народи під час війни, і ступінь розвитку революції в окремих країнах обумовили й різноманітність форм прояву визвольної ролі Радянського Союзу щодо них. Внаслідок перемоги антигітлерівської коаліції, в якій вирішальна роль належала СРСР, були знищені фашистські режими в таких розвинутих капіталістичних країнах, як Франція, Італія, Австрія, Бельгія, Скандинавські країни та ін. Виникли умови для відновлення буржуазно-демократичних свобод і для демократизації всього суспільно-політичного життя в цих країнах. І хоча цьому процесу рішуче протидіяли внутрішня реакція країн і англо-американський імперіалізм, все ж були досягнуті певні позитивні наслідки.

Буржуазні держави, загарбані фашистською Німеччиною та її союзниками, передусім прагнули відновити свою національну незалежність і державний суверенітет. Ще з більшою силою ця проблема виникла перед десятками народів колоніальних і напівколоніальних країн. Залучені в ході другої світової війни в загальну антифашистську боротьбу, народи цих країн розгорнули масовий національно-визвольний рух. Разом з тим ця боротьба мала відкритий антифеодальний, антиімперіалістичний характер, внаслідок чого почався новий етап розпаду колоніальної системи імперіалізму. Отже, тут визвольна роль Радянського Союзу полягала в допомозі великим і малим народам в їх боротьбі за національну незалежність та національне самовизначення, у посиленні процесу розкладу колоніальної системи.

Велике значення мали перемоги Радянського Союзу та його рішуча допомога для розвитку прогресивних, демократичних соціальних рухів у різних народів, для згуртування їх в єдиний антифашистський фронт. У ряді країн цей фронт здобув перемогу, і в наші дні їх досвід є прикладом для інших народів.

В умовах другої світової війни боротьба болгарських трудящих про-

ти німецької окупації, за національну незалежність країни злилася з виступами проти болгарської монархо-фашистської буржуазії, яка, йдучи шляхом тісного співробітництва з гітлерівцями, ігнорувала національні інтереси країни. Гегемонія в цій боротьбі належала робітничому класу та його авангарду — Болгарській комуністичній партії. Таким чином, національно-визвольний рух переріс у боротьбу за соціальне визволення, за перемогу соціалістичної революції. Знищуючи німецько-фашистських окупантів на Балканах, Радянська Армія безпосередньо сприяла національному визволенню Болгарії. Разом з тим вона відіграла вирішальну роль і в справі ліквідації монархо-фашистської диктатури, паралізувавши протидію окремих болгарських військових частин, що зберігали вірність буржуазному урядові. Крім того, допомагаючи болгарському народові знищити фашистську диктатуру, Радянська Армія визволила країну від англо-американської інтервенції, оскільки фашистська буржуазія в останні дні свого існування намагалася сприяти приходу в Болгарію англо-американських військ.

Отже, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз допоміг перемозі болгарської соціалістичної революції, яка завдяки специфічним умовам у Болгарії набула народно-демократичних форм і була «частиною та проявом великого світового переходу від капіталізму до соціалізму»¹⁶. Проте було б цілком неправильно робити висновок, ніби соціалістична революція в ряді держав, зокрема в Болгарії, була результатом «експорту» з Москви або наслідком перебування радянських військ у цих країнах. Адже під час другої світової війни радянські війська не були в Албанії, але там було встановлено народно-демократичну владу. В той же час Радянська Армія перебувала в Австрії, Фінляндії, Норвегії, Ірані, однак капіталістична система там залишилася незмінною. Ліквідація віджилого суспільного ладу є закономірним результатом економічного розвитку суспільства й загострення в ньому класових суперечностей. Отже, суть не у втручанні і не в «експорті революції», а у створенні сприятливих умов, що виникли внаслідок історичних перемог Радянської Армії та допомоги Радянського Союзу в об'єктивному процесі історичного розвитку.

¹⁶ Т. Живков. Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Седмия конгрес на партията, София, 1958, стор. 130—131.

Я. М. ЩА П О В

З ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКВИ X—XII ст.

В історії Східної Європи часів давньоруської держави одним з найбільш цікавих явищ є християнська церква. Поставивши перед собою кілька головних питань відносно її суті й устрою в X—XII ст.— час виникнення, характер зв'язку з попереднім, язичницьким культом, з патріархією в Константинополі, джерела коштів, на які вона існувала, її керівництво, функції (не лише культові), нарешті, її еволюція протягом двох перших століть існування — ми зможемо впевнено відповісти хіба що лише на одне чи два. Тимчасом без чіткої відповіді на ці питання розуміння багатьох сторін історії давньоруського феодального суспільства залишається поверховим і однобічним.

Останнім часом зріс інтерес до історико-політичних аспектів теми, проникнення й зміцнення християнства на Русі, характеру церковно-адміністративних відносин Києва й Константинополя, часу заснування Київської митрополії та порядку призначення її глави.

В гіршому стані перебувають інші, не менш важливі, аспекти економічного, політичного й правового становища церкви в давньоруському суспільстві, її еволюція.

В економіці Русі церква займала значне місце у формі єпископських кафедр і монастирів — великих феодальних володарів в XII—XV ст. З'ясовано питання тісного зв'язку феодальної держави з церквою, її ідеологією, її органами в пізні середньовіччя і в новий час. Цей зв'язок зробив церкву державною, пануючою, а державу — уособленням християнської «божественної справедливості». Нез'ясованим залишається, проте, як сформувалась ця держава і ця церква на початкових стадіях даного процесу в кінці XI—XIII ст., у конкретних умовах давньої Русі.

Дослідники звертали увагу не лише на принципову спільність в становищі християнської церкви на Русі порівняно з Візантією та іншими європейськими країнами в середні віки. Загальною рисою була певна політична слабкість церковної організації й підпорядкованість її князівській владі, про що свідчать зафіксовані літописцями факти «антиканонічного» призначення й усунення єпископів князями в XII—XIII ст. В той же час для давньоруської церковної організації характерні великі судові права, широкий судовий імунітет відносно всього християнізованого населення Русі, що охоплював справи про шлюби, розлучення, про майнові суперечки між подружжям, про нецерковні релігійні культи. Церква здійснювала також юрисдикцію над великою групою населення, куди входили не лише духовенство й люди, позбавлені засобів існування за своїми фізичними вадами, але й деякі категорії безпосередніх виробників, селян.

Відомо, що у візантійській церкві, в константинопольській патріархії, якій юридично була підпорядкована церковна організація на Русі, світська влада в особі імператора мала дуже великі права, в тому числі у вирішенні церковно-адміністративних питань. Підпорядковане становище церкви у Візантії мало певний вплив на позицію церкви на Русі. Проте найважливішою причиною утворення давньоруського типу церковної організації, на нашу думку, була інша обставина, пов'язана з умовами виникнення й формування її в кінці X — першій половині

XI ст. Це залежало значною мірою від того, що церковна організація на Русі була заснована з ініціативи князівської влади, спершу існувала при князі і не мала власних засобів до існування, а забезпечувалась з матеріальних коштів князя.

Виникнення церковної організації на Русі в кінці X ст. мало свою довгу передісторію. У Києві в середині X ст. існувала християнська община, як свідчить згадка про церкву Іллі у договорі з Візантією 944 р. Значного поширення набуло християнство на Русі за Ольги, першої історично відомої княгині-християнки у Києві. М. М. Тихомиров вважає, що поїздка Ольги в Константинополь близько 955 р., як і її посольство до Оттона I, мали на меті домовитися про організацію єпископської кафедри на Русі¹. Проте заснування державної церковної організації у Києві пов'язується не з іменем Ольги, а з її онуком Володимиром.

Час княжіння Володимира залишив після себе досить своєрідну славу. Ми зустрічаємось з цілою серією вчинків князя у різних галузях життя, що складаються нібито з пар протилежних одна одній дій. Так, здавна вражали істориків і їх читачів зміни в характері Володимира, пов'язані з прийняттям ним християнства,— з мужа, переможенного «похотью женською», що мав, крім п'яти жінок, нібито сотні наложниць², в праведного князя, гідного поклоніння й канонізації. Володимиру належить важлива державна реформа язичества, датована літописцем 980 р., яка об'єднала культу різних територій країни і висунула культ Перуна, найближчий класовому суспільству, на перше місце. Цей захід розглядається як певна антихристиянська реакція на політику не лише бабки Ольги, але й безпосереднього попередника Володимира на київському столі брата Ярополка, зв'язаного з християнством (жонатий був на християнці)³. Через кілька років після цієї «реакції» Володимир хреститься сам і робить християнство державною релігією. Після хрещення князь намагався реформувати давньоруське карне право на християнський, візантійський взірць: він замінив грошовий штраф за вбивство — віру на фізичне покарання, проте скоро відмовився від нововведень, повернувшись до «Устроенью отьню і дѣдню», оскільки ця реформа позбавила державний бюджет важливої статті прибутку.

Діяльність же Ігоря, Ольги і Святослава, судячи з коротких відомостей про них, відзначалась значно більшою цілеспрямованістю і одноплановістю вчинків. Проте причиною цих явищ у діяльності Володимира слід вважати не стільки його індивідуальні особливості, скільки переломний характер епохи його правління, чреватого значними змінами в культурній, правовій, державній сферах. Умови для такого перелому були підготовлені попередніми процесами: формуванням класового суспільства на Русі, перетворенням об'єднань племенних союзів у державу, значним поширенням у південній Русі релігії розвиненого класового суспільства — християнства. Для діяльності Володимира характерні пошуки й визначення тих напрямків, які стали пануючими і за його наступників і коли б вони не суперечили новому суспільному ладу, що народжувався,— феодалізму, то збереглись би надовго.

Суперечливі реформи організації культури за Володимира становлять найбільший інтерес. Вони показують, що створення централізованої, державної церковної організації після об'єднання східнослов'янських земель в єдиній державі й зміцнення влади київського князя стало важливим завданням останнього. Централізація культури, безвідносно до

¹ М. N. Tikhomirov. The Origins of Christianity in Russia. «History», 1959, October, vol. 44, № 152, стор. 205.

² Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 56—57.

³ М. N. Tikhomirov. Назв. праця, стор. 205.

⁴ Повесть временных лет, ч. I, стор. 87.

його форми, була завершенням певного етапу в формуванні Київської держави. Проте вже те, що перевага віддавалась одному з божеств — Перуну, є відображенням нового класового змісту тієї влади, яка проводила цю реформу. Невідомо, які зміни в економічних й адміністративних відносинах культу й держави супроводжували централізацію. Можна лише догадуватися, що вона супроводжувалась зміцненням матеріальної бази й ідеологічного впливу культу. Заміна язичеського культу іншим — християнським була з внутрішньополітичної точки зору лише наступним етапом його розвитку й пристосування до потреб нового суспільства.

Важливою обставиною, що обумовила особливий тип взаємовідносин церковної організації з давньоруським суспільством і державою, є рівень розвитку суспільних відносин на Русі, який склався на другу половину X ст., початковий період оформлення церковної організації. Це була одна з ранніх стадій класового суспільства, що виникла в результаті еволюції первіснообщинного ладу на шляху феодального розвитку, яка характеризувалась переважанням общинної власності на землю і данницькою формою експлуатації через місцевих представників центральної влади й розгалужену систему князівських погостів. Економічною основою панування одного центру, Києва, над землями, об'єднаними в Давньоруській державі, був вищий рівень розвитку суспільних відносин у Південній Русі, пов'язаний, очевидно, з виникненням тут феодальної форми експлуатації.

Характер пануючої форми експлуатації, експропріації додаткового продукту у безпосереднього виробника певною мірою позначався і на формі забезпечення церковної організації. На час до останньої чверті XI ст. ми не маємо свідчень про належність церковним організаціям — єпископським кафедрам, монастирям — земельної феодальної власності, умови, що робила б їх феодалами, незалежними від князівської влади.

Як запис про забезпечення Десятинної церкви 992 р.⁵ у «Повісті временних літ», Новгородському Першому літопису⁶, Житті Володимира⁷, Пам'яті й похвалі Іакова Мніха⁸, в ранніх редакціях уставу Володимира⁹, так і повідомлення про забезпечення інших церков у XI ст. у повісті Нестора¹⁰, «Повісті временних літ»¹¹, новгородському уставі Святослава Ольговича¹² вказують на одержання десятини від князівської данини і суду (віра й продаж), а про будь-які власні джерела коштів, в тому числі про церковну земельну власність згадки немає. Лише в літописах кінця XI ст. і уставах XII ст. з'являються відомості про церковну земельну власність, а в XIII ст. вони стають особливо частими. Щодо монастирів у Києві, згаданих у «Повісті временних літ» під 1037 р.¹³, то вони являли собою, очевидно, ті ж князівські церкви¹⁴ з чорним духовенством, що мали особливі функції й існували також, безперечно, на князівські кошти. Лише кінця XI ст. стосуються перші свідчення про приналежність Печерському монастирю сіл, а XII ст. — стародавні грамоти про земельну власність новгородських монастирів.

⁵ Полное собрание русских летописей, т. I, М., 1962, стор. 124.

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950, стор. 165.

⁷ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, М., 1901, стор. 233.

⁸ Там же, стор. 240, 245.

⁹ Памятники древнерусской литературы, вып. 2, Пг., 1916, стор. 19.

¹⁰ Полное собрание русских летописей, т. 2, М., 1962, стор. 198.

¹¹ Памятники русского права, вып. 2, М., 1952, стор. 39.

¹² Русская историческая библиотека, т. 36, вып. I, Пг., 1920, стор. 5.

¹³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 102.

¹⁴ Там же, стор. 109; М. К. Каргер. Древний Киев, т. 2, М.—Л., 1962, стор. 233, 234.

Економічна залежність давньоруських кафедр від князівської влади поряд з активною роллю, яку відіграла остання в заміні державного язичеського культу державним християнським, є тим фактором, що був визначальним на ціле століття у встановленні характеру взаємовідносин князівської й церковної влади на Русі не лише в економічній, але й в політичній та інших галузях життя.

Формування земельної власності церкви, що знайшло відбиття в джерелах кінця XI—XII ст., а також перехід під її юрисдикцію груп виробничого населення — «прощенників», «прикладників», «задушних людей», що мало місце в XII ст., змінювали економічне становище церковних кафедр, перетворювали їх на самостійні господарські одиниці. До другої половини XII ст. належать перші відомості про економічні й політичні конфлікти кафедр з князями. Під 1176 р. повідомляється про конфіскацію Мстиславом і Ярополком Ростиславичами майна церкви «Володимирської богородиці», яке, проте, було їй повернене незабаром після поразки Ростиславичів у князівській міжусобиці. З цим процесом може бути пов'язаний і відомий конфлікт спочатку між Володимиром і Києвом, а потім між єпископом і князем у Володимирі 1160-х років, пов'язаний з призначенням Андрієм Боголюбським Федора ростовським єпископом і спробою відкрити для нього у Володимирі митрополію. Це зростання політичної активності кафедри, хоч і збігалось з інтересами князя, могло бути, очевидно, лише результатом значного економічного посилення місцевого єпископа, в ході якого «пострадаша человеци от него... и селъ изнебывши (втратили.— Я. Ш.) и оружья и конь, друзии же и роботы добыша, заточенья и грабленья (попали в рабство, були ув'язнені й пограбовані.— Я. Ш.)»¹⁵. Політичною активністю єпископи в той же час відзначаються і в інших князівствах Русі, наприклад у Чернігові¹⁶.

У XIII ст. економічна міць кафедр зросла настільки, що представники церкви вже публічно захищають своє право на земельні володіння, юридичні привілеї, виступаючи з казаннями й історико-канонічними трактатами¹⁷.

Економічний зв'язок культу з князівською владою протягом X—XI ст. мав, очевидно, давню основу. Можна простежити існування певної спадкоємності десятинної системи забезпечення культу за язичеської і християнської доби. Хоч немає прямих свідчень про те, на яких принципах засновувалось забезпечення язичеського культу до і після реформи Володимира, деякі дані дозволяють вважати, що десятина від князівських данини і суду, тобто та частина додаткового продукту, що збирався князем, виділялась для потреб культу. У цьому відмінність давньоруської централізованої десятини від способів забезпечення культу, відомих у Візантії, в країнах Південної й Західної Європи, і схожість з давніми польськими (XI ст.) й прибалтійськими (XII ст.) порядками забезпечення культу. Десятина, призначена Володимиром для київської церкви Богородиці, звичайно розглядається як нововведення цього князя, творця церковної організації. На нашу думку давньоруська десятина виникла шляхом пристосування до найдавнішої державної християнської церковної організації тієї системи забезпечення державного язичеського культу, яка склалась у соціально-політичних умовах Русі другої половини I тисячоліття¹⁸.

¹⁵ Полное собрание русских летописей, т. 1, ствп. 355—356; т. 2, ствп. 552.

¹⁶ Там же, т. 1, ствп. 354—355; т. 2, ствп. 404—405, 522—523.

¹⁷ Я. М. Шапов. Правило о церковных людях, кн. «Археографический ежегодник за 1965 г.», М., 1966, стор. 72—81.

¹⁸ Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 315—326.

Дослідники права давньоруських юридичних кодексів — Короткої й Розширеної редакції «Руської Правди», звертали увагу на те, що в судебниках немає норм, які б регулювали досить поширені в більш пізні часи конфлікти сімейного й шлюбного характеру. Справа, природно, не в тому, що у XI—XII ст. на Русі не існувало відповідних норм права та їх регулювання. Просто тут не можна обмежуватися двома редакціями «Руської Правди». З давньоруського права є ряд князівських уставів церкви часів існування єдиної держави за Володимира, Ярослава, а також часів феодальної роздробленості.

Джерелознавче дослідження великої кількості пізніх текстів уставів Володимира та Ярослава дозволяє визначити юридичний зміст цих пам'яток XI—XII ст. В Уставі князя Володимира відображається договір між князівською владою і церквою (митрополитом, єпископом) про розподіл феодальної ренти і виділення частини її — десятини на утримання церкви. Перераховуються детально судові справи, які були в компетенції церкви. Цих справ немає в «Руській Правді». В одному з ранніх текстів Оленінської редакції він має такий вигляд: «Дал есмь (церкві.— Я. Ш.): распусты, смилное, заставаньє, умыканьє, пошибаньє, промежи мужем и женой о животе, или в племени, или в сватовстве поимутся, ведовство, урекание, узлы, зелье, еретичство, зубоядение, иже отца или матерь бьютъ или сын, или дчи бьется, иже истяжутъ о задници»¹⁹.

Устав князя Ярослава — давньоруський судебник, аналогічний «Руській Правді», присвячений спеціально улагодженню конфліктів, що виникали в справах, перелічених вище, і судочинству в них. Це був передусім кодекс сімейного права. Він включав також норми регулювання конфліктів в зв'язку з образою словом, з бійками і побиттям²⁰. Цього немає в «Руській Правді».

Устав був і кодексом відомчого внутріцерковного права, він включав статті про вчинки членів церковного причету і монахів²¹.

Поділ давньоруського права на карне, спадкове, обов'язкове, з одного боку, і сімейне, шлюбне й церковне, з другого, знайшов відбиття не лише в різних кодексах, присвячених цим галузям, — в «Руській Правді» й уставі Ярослава. Найважливішою рисою судово-адміністративного устрою Давньоруської держави і пізніше феодальних князівств було розділення судочинства на два широкі відомства — світське, переважно князівське, і церковне, в основному єпископське. Органи князівського суду керувались здебільшого нормами «Руської Правди», органи єпископського — уставом князя Ярослава.

Привертає увагу великий обсяг юрисдикції церкви на Русі. Практично, за кількістю справ, церковне судове відомство втручалось в життя давньоруського населення не менш, ніж князівське. Через тіуна проходила вся маса побутових конфліктів, пов'язаних з життям сім'ї.

Які причини того, що князівська, світська юрисдикція не була всеосяжною, але включала лише злочини проти особи «мужа», княжих людей, норми, пов'язані з регулюванням становища залежного селянства, майнових відносин, частково спадкоємних?

Чим пояснити, що сімейне й шлюбне право на багато століть виявилось не у світській, а в церковній компетенції, і це певною мірою відбилося не лише на формах відповідних суспільних відносин, але й на їх змісті?

Відповідь на ці питання треба шукати у ряді соціальних явищ істо-

¹⁹ Русская историческая библиотека, т. 36, вып. I, стор. 6, ствл. Бб.

²⁰ Памятники русского права, вып. I, стор. 269, ст. 28—29; стор. 261, ст. 23—24; стор. 269—270; ст. 38, 41—42; стор. 261, ст. 28—30.

²¹ Там же, стор. 268, 270—271, ст. 18, 43, 45, 52, 54; стор. 260—262, ст. 15, 32—35.

рії Русі періоду формування й розвитку феодального ладу, хоч основною обставиною є характер і рівень розвитку суспільного й державного устрою Русі на час створення органів князівської і церковної влади і давньоруського права. Еволюція давньоруських племен VI—IX ст. привела до виникнення класового суспільства й ранньої держави, яка вилася з первісних племінних політичних об'єднань, але повинна була вже виконувати нову соціальну функцію — захисту представників пануючого класу, що народжувався, й системи експлуатації трудового населення. Це привело до появи раннього класового права, що відбилося в договорах Русі з Візантією, «Правді Руській», в повідомленнях про перших князів у «Повісті временних літ»²².

Необхідність захисту класу феодалів, придушення класових виступів проти нового ладу викликало потребу лише в тих державних органах і тих галузях права, без яких не міг існувати новий лад. Ці правові норми й були зафіксовані в найдавнішому світському державному кодексі Русі — «Правді Руській». Це був лише перший етап у формуванні публічного права феодальної держави, обмежений потребами й можливостями порівняно слабкої політично й матеріально бідної князівської влади. Соціальні конфлікти, що не загрожували новому устрою, традиційно залишались підвідомчими органам публічної влади, які виникли в результаті еволюції родового ладу. Це були незалежні від центральної влади обшинні й сімейні організації. Поступово сфера дії традиційного права зменшувалась, поступаючись феодальній князівській і міській владі. Вводились нові класові форми, невідомі докласовому суспільству. Події X—XI ст. значно прискорили цей процес, спрямувавши його по новому шляху.

Християнізація Русі привела до виникнення в цій країні церковної організації. Прийнявши на Русі ряд функцій від попередньої язичницької організації культу, християнська церква принесла з собою багате придане — соціальний і політичний досвід тих розвинутих держав, де вона зародилась і формувалась до X ст. Рівень розвитку публічного права на Русі, як і в ряді сусідніх з нею країн Європи, значно відрізнявся від стадії, досягнутої передовими у цьому відношенні країнами, наприклад, Візантією, де розширенню меж церковної й світської юрисдикції перешкождала сильна традиційна влада місцевих органів імперії.

На Русі церковній організації вдалося знайти й використати ті сфери публічного права, які ще не були конфісковані державою на початок XI ст., оскільки не становили загрози новому суспільному ладу, і за традицією належали суспільним і сімейним організаціям. Давньоруська церква слідом за князівською владою заволоділа великою кількістю громадських інститутів, не зустрівши протидії з боку держави, але об'єктивно допомагаючи їй у зміцненні феодального ладу і зв'язаних з ним нижчих форм суспільних організацій і відносин — моногамії, індивідуальної сім'ї, християнської форми шлюбу. Тим самим нова організація значно сприяла розвитку давньоруського права і наближенню його до рівня розвинутих країн світу.

Про роль церкви в XI—XII ст. у політичному й економічному житті Русі свідчить тісний зв'язок її з феодальною державою. Цей зв'язок був настільки органічним, що перетворив давньоруську церкву в своєрідний орган державної влади.

Влада у Давньоруській державі XI ст. успадкувала традиційні функції докласових органів регулювання життя суспільства в центрі і на місцях, використавши їх в нових, класових інтересах. Далі, вона

²² Древнерусское государство и его международное значение, стор. 131—168.

виконувала нові функції охорони класового панування, феодальної власності, що виникала, придушення опору трудящих мас, які ставали об'єктом експлуатації. Внутрішньою функцією держави було також поширення влади на давньоруські племена, які ще не ввійшли до її складу, включення сусідніх племен і народностей, що не створили своєї державності й не належали іншим країнам²³. Нарешті існувала зовнішньополітична функція, що полягала у встановленні відносин з сусідніми державами.

Церква на Русі, як уже говорилося, не обмежувалась віросповідною діяльністю, але на протязі XI—XII ст. взяла на себе багато з перелічених вище функцій.

Взявши у свої руки суд у сімейних і шлюбних справах, вона стала поряд з тими князівськими органами, яким були підвладні інші сфери судово-правового життя. Так, церква взяла участь у виконанні першої функції державної влади.

Одним з важливих завдань церкви на Русі, як і в інших країнах, було поширення християнства серед всього підвладного державі населення, а також племен, що ще не ввійшли до її складу, та серед сусідніх народів. Ця діяльність церкви йшла паралельно з державною, ранньофеодальною експансією. Включення давньоруських земель до складу держави супроводжувалось не лише появою на місцевих столах представників київської князівської династії, але й відкриттям єпископських кафедр — основної ланки церковної влади.

Нарешті, у зовнішньополітичній галузі давньоруська церква в особі митрополита і його управління також несла певні, хоч і вузькі державні функції. Київська митрополія, як організація управління давньоруським діоцезом константинопольської патріархії, в переважній більшості очолювана ставлеником цієї патріархії — греком за походженням, була основним, хоч і не єдиним органом зв'язку між Києвом і Константинополем.

Що стосується другої державної функції — організації класової експлуатації трудяшого населення, то церква і тут відігравала роль, хоч і досить своєрідну. Безперечно, що з виникненням і розвитком феодальної власності, зміцненням вотчинного імунітету (XII—XIII ст.) церква, як і світські феодалі, несла класові функції і здійснювала державну владу над населенням підвладних земель. Але це завдання вона виконувала й до визрівання феодального ладу.

Церква на Русі, приблизно через 50—100 років після появи, здійснювала в тій чи іншій формі важливі державні функції і стала своєрідним державним органом. Цей зв'язок пануючої церкви з державою, який протягом століть видозмінювався, був ліквідований лише разом з пережитками феодального ладу в Росії внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

²³ Древнерусское государство..., стор. 77—127.

У спільній боротьбі за владу Рад

«Український історичний журнал», починаючи з № 9, публікуватиме матеріали (переважно спогади старих комуністів, активних учасників подій), в яких розповідається про найважливіші і цікаві події, зв'язані з встановленням Радянської влади в братніх національних республіках, про участь в цих подіях представників українського народу, а також про внесок трудящих братніх республік у боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні.

Я. С. БРОВКІН,
член КПРС з 1917 р.

БОЙОВИЙ ШЛЯХ БРОНЕПОЇЗДА № 2

Свій бойовий шлях бронепоезд № 2, побудований робітниками Путиловського заводу (нині Кіровський), під командуванням А. О. Зайцева розпочав з Белгорода і був направлений на Україну на допомогу українським трудящим і селянам, які виступили проти націоналістичної контрреволюційної Центральної ради.

Наприкінці грудня 1917 р. 6 тис. добре озброєних контрреволюціонерів — «ударників» і «батальйонів смерті» вирушили на Дон для з'єднання з каледінцями. Назустріч їм з Харкова виїхав зведений загін червоногвардійців і 30-й полк під командуванням більшовика Миколи Руднева і комісара Глаголева. 24 листопада ми прибули на станцію Белгород. Тут стояли вже бронепоезд «Ленин» і бронепоезд № 2, направлені з революційного Петрограду і в основному сформовані з робітників-пітерівців і матросів Балтійського флоту. Після недового перформування під прикриттям бронепоездів прибулі частини почали наступ на станцію Томаровку, де стояли ешелони противника. Коли підійшли до станції, першими відкрили гарматний вогонь бронепоезди. Кілька снарядів влучило в вагони, станційні будівлі. Розпочалася пожежа, паніка серед ворожих військ. Червоногвардійці, солдати 30-го полку і матроси-балтійці пішли в наступ. З ворожих ешелонів відкрили шалений кулеметний вогонь. Під тиском чисельно переважаючих сил противника, залишивши на полі бою кілька чоловік убитих, ми почали відступати до Белгорода. В цей критичний момент командир 30-го полку Микола Руднев зібрав загін близько 500 чоловік і зосередив всі сили на невеличкій ділянці. Коли противник підійшов на близьку відстань, загін атакував його. Ворог не витримав натиску і почав відступати. Матроси-артилеристи з бронепоездів переслідували відступаючих артилерійським вогнем. На ст. Томаровка корнілівці висадились з ешелонів і рушили пішим порядком. Червоні бійці неослабно переслідували ворога. Сили були нерівні, і всі намагання загону Руднева і червоногвардійців не мали успіху. Через два дні з Севастополя прибув загін матросів чисельністю близько 5 тис. чоловік. На підступах до станції Сажная зав'язався бій. Севастопольці оточили ворога і після дводенного бою розгромили його. Це була одна з запеклих битв. Тут, під Белгородом, пролилася кров російських і українських робітників і селян, які пліч-о-пліч відстоювали завоювання соціалістичної революції.

Бронепоезд № 2 направився в Харків, де брав участь в роззброєнні 29-го есерівського автобронедивізіону і 2-го українського гайдамацького полку, на який українські націоналісти покладали велику надію.

В середині грудня 1917 р. загін гайдамаків зайняв вузлову станцію Лозову, щоб перешкодити просуванню революційних частин в Дон-

бас і на Дон для боротьби з каледінцями. В ці напружені дні боротьби за Радянську владу з Харкова на Лозову направляється зведений загін харківських червоногвардійців і солдат 30-го полку на чолі з Рудневим, а також бронепоезд № 2. Прибувши вночі на роз'їзд Панютино (7 км. від Лозової), ми почали готуватися до бою. На світанку розпочали наступ. Бронепоезд відкрив вогонь по станції, де розмістилися гайдамаки. Почалася паніка, противник кинувся навтіки до Павлограда, а через кілька годин звідти в Лозову був посланий ешелон з гайдамаками. Вони відкрили вогонь з гармат, встановлених на залізничних платформах, і кулеметів по бронепоезду № 2, намагаючись його захопити.

Зав'язався жорстокий бій. За наказом Зайцева, матроси-артилеристи відкрили вогонь по гайдамаках. Слідом за ними пішли в атаку червоногвардійці і бійці 30-го полку. Противник не витримав натиску наших бійців і, тікаючи з Лозової, направився знов до Павлограда. Зведений загін червоногвардійців і солдатів 30-го полку повернувся до Харкова, а я з своїм загonom приєднався до команди бронепоезда № 2 і разом з частиною під командуванням П. В. Єгорова продовжував переслідувати ворога. В Павлограді гайдамаки зайняли оборону, розташувались в приміщенні міської управи і школи, встановили кулемети на церковній дзвіниці. Жорстокою і тривалою була битва. Оточений з усіх сторін, під шквальним вогнем противник довго огризався, але безвихідне становище посіяло в його рядах паніку і частина з них, кинувши зброю, здалася в полон, інші, відстрелюючись, втекли на Синельникове, де наздогнав їх наш бронепоезд.

Після розгрому гайдамаків в Синельниковому бронепоезд поспішає на допомогу повсталим проти Центральної ради катеринославським робітникам. В Катеринославі гайдамаки захопили телеграф, телефон, пошту, оточили приміщення Ради робітничих депутатів, де розмістився загін червоногвардійців. Перед командуванням бронепоезду стояло завдання — знищити ворожі угруповання, допомогти повсталим робітникам та червоним частинам звільнити місто і встановити Радянську владу. Під прикриттям бронепоезду революційні війська ввірвалися в місто, розгромили гайдамацькі гнізда. Наші трофеї — шість гармат, 29 кулеметів.

1918 р. бронепоезд зустрів в дорозі до Олександрівська (нині Запоріжжя), окупованого гайдамаками. На початку січня під шквальним вогнем бронепоезду і натиском революційних сил у місті була встановлена влада Рад.

5 січня 1918 р. за розпорядженням В. О. Антонова-Овсієнка бронепоезд направився до Полтави на допомогу радянським військам, які за наказом Народного Секретаріату України готувалися до наступу на Київ. По шляху слідування бійці бронепоезду очистили від ворожих військ ряд населених пунктів. 8 січня ми прибули до Полтави, визволеної вже червоногвардійськими загонами, прибулими з Харкова, Москви, Петрограда.

Шлях бронепоезду лежав на Київ. Переборюючи труднощі боїв з чисельно переважаючими силами націоналістичної контрреволюції, саботаж адміністрацій залізничних станцій, відбудовуючи зруйновані гайдамаками мости, колії і паровози, ми наближались до Києва. Значну допомогу нам подавали робітники, залізничники, особливо паровозні бригади, чії локомотиви мчали крізь вогонь ворожих кулеметів.

16 січня 1918 р. у Києві почалося збройне повстання робітників, на допомогу їм поспішали радянські війська. Центральна рада, перешкоджаючи просуванню радянських частин, зосередила великі сили на

станціях Гребінка і Крути, готуючись дати генеральний бій. Жорстокі бої розгорілися на підступах до Києва.

В ніч з 13 на 14 січня 1918 р. бронепоезд з станції Лубни направився до Гребінки. Просувалися повільно, за кілометрів 7 до Гребінки бачимо хтось подає червоний сигнал. Вирішили, що це пастка, і Зайцев наказує машиністові збільшити швидкість. І раптом чуємо позаду нас вибух мін, закладених гайдамаками. Ми наблизились до станції. Противник мобілізував всі сили, щоб не допустити нас до Гребінки. На світанку ми вимушені були повернутися на попередню позицію і викликати допомогу з Лубен. Згодом побачили, що до нас наближається якийсь ешелон. Ні сигнали, ні попередження його не зупинили. Він врізався в наш бронепоезд. Почувся скрегіт коліс, вагонів, крики, стогін поранених. Скориставшись, цим, петлюрівці відкрили по бронепоезду вогонь і кинулись в атаку. Ми відстрелювались, а згодом на допомогу підійшло підкріплення від луб'янських червоногвардійців, і спільними зусиллями в жорстокім бою ми відвоювали станцію Гребінка. Переслідуючи ворога, бронепоезд направився до Прилук і Бахмача. З боями просувались радянські бійці по території, захопленій ворогом. 20 січня 1918 р. ми підійшли до Києва, де піднялися на боротьбу проти Центральної ради робітників. Націоналістичній контрреволюції вдалося придушити повстання трудящих і вчинити над ними розправу. Ми поспішали на допомогу. Для цього нам необхідно було переправитись через Дніпро, який весь час обстрілювали петлюрівці.

Бронепоезд стояв біля залізничного моста, обстрілюючи район Лаври і Саперної слобідки, де засіли добірні петлюрівські частини. Скоро замовкли ворожі вогняні точки. Першим переправився по залізничному мосту загін чорноморців під командуванням А. В. Полупанова. Захопивши станцію Київ-Московська, загін вийшов до товарної станції. Слідом за ним на правий берег перейшли частини Червоної гвардії з Москви, Петрограда і солдати 11-ї стрілецької сибірської дивізії. На вулицях міста зав'язались бої. Згодом підійшов до станції Київ-Московська наш бронепоезд і вступив у поєдинок з петлюрівським бронепоездом, який маневрував цей час між товарною станцією і пасажирським вокзалом. Цілий день йшла «дуель» між нами, і лише вночі бронепоезд № 2 відійшов на попередню позицію в Дарницю.

Другого дня розпочалося переслідування ворога. За дорученням командира бронепоезду Зайцева, наші розвідники проникли в тил противника і зруйнували залізничну колію, позбавивши ворожий бронепоезд маневреності. Ми відкрили по ньому вогонь, ворог кинувся на втіки, бійці громили гайдамаків, які розбіглися куди очі бачили. А на вулицях міста чулися вибухи. Київські робітники спільно з радянськими частинами виганяли ворожі війська з міста. 26 січня 1918 р. Київ було визволено, а банди Центральної ради розгромлено.

На Україні перемогла Радянська влада. У цю героїчну боротьбу за завоювання Жовтня значний вклад внесли і бійці бронепоезду — пітерський робітник, командир бронепоезду А. О. Зайцев, його бойові друзі-пітерці Філіпов, Нікітін, Сивцов та інші. Вони вписали славу сторінку в історію боротьби українського народу за владу Рад.

Ш. В. ЦАГАРЕЙШВІЛІ,
член КПРС з 1918 р.

З ІСТОРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ГРУЗІЇ

У 1920 р. Червона Армія, здобувши блискучі перемоги на фронтах громадянської війни, розбила денікінську армію і підійшла до північних кордонів Грузії і Азербайджану. Створились сприятливі умови для розвитку соціалістичної революції на Закавказзі. Грузинський народ вбачав єдиний вихід у поваленні буржуазно-націоналістичного уряду і встановленні Радянської влади. У березні 1920 р. Кавказький крайовий комітет РКП(б) разом з представниками народів Кавказу звернувся до Радянської Росії із закликом подати військову допомогу проти контрреволюційних націоналістичних урядів та іноземних імперіалістів.

Меншовицькі власті Грузії, опинившись у критичному становищі, послалили репресії проти більшовиків. Поряд з комуністами арештовувались і безпартійні робітники. Були переповнені тюрми в Тбілісі (губернська, Метехі), а також у Кутаїсі. Проте репресії не могли відвернути перемоги Радянської влади.

Меншовицький націоналістичний уряд Грузії, почувавши, що ґрунт вислизає з-під його ніг, під тиском народних мас почав переговори з Радянським урядом про укладення мирного договору, який і був підписаний 7 травня 1920 р. Одним з його пунктів передбачалась легалізація більшовицьких організацій. У травні 1920 р. вони оформились в Комуністичну партію (більшовиків) Грузії.

Робота Комуністичної партії Грузії в легальних умовах проходила під знаком боротьби за перемогу Радянської влади, але без збройного повстання, мирним шляхом. Проте така діяльність не влаштовувала меншовиків. Порушивши договірні зобов'язання про легалізацію Комуністичної партії, вони вдалися до репресій проти комуністів, багато з яких було вислано за межі Грузії. В цих умовах Компартії довелось перейти до напівлегальної роботи і, поєднуючи легальну діяльність з підпільною, керувати боротьбою за встановлення Радянської влади.

На початку 1921 р. ця боротьба в Грузії вступила в завершальний етап. Кульмінаційним пунктом було 11 лютого, коли піднялися на повстання селяни Східної Грузії, які згодом були підтримані тбіліським пролетаріатом. Повстання з кожним днем розросталось і поширилось на західні райони.

16 лютого був створений революційний комітет Грузії, який від імені робітників і селян звернувся до В. І. Леніна з проханням подати збройну допомогу, бо меншовики для придушення народного повстання використовували підтримку імперіалістів. На заклик військових трудящих прийшла XI армія. Об'єднані сили повстанців і військових частин, в яких були представники російського, українського, азербайджанського, вірменського і грузинського народів, являли собою бойову співдружність. Я і мої товариші більшовики, вислані меншовиками з Грузії у 1920 р., стали слухачами Бакинських командних курсів XI армії. Серед курсантів також були росіяни, українці, грузини, вірмени, азербайджанці та ін.

Звітку про те, що трудящі Грузії повстали і звернулись до Червоної Армії за допомогою, всі ми сприйняли з великим ентузіазмом. 22 лютого наші курси, об'єднавшись з Східною бригадою курсантів, вийшли з Баку. Пізно ввечері ми прибули до прикордонного з Грузією

району — Казахі, а вранці 23 лютого вирушили в Манглісько-Коджарському напрямку і на кінець дня зайняли бойові позиції під Коджарами.

Кулеметна команда курсів, куди я входив, розосередилась по ротах піхоти. Мій кулемет з ротою бакинських курсантів опинився поруч з батальйоном венгрів. Запеклий бій почався у невідгдних для нас стратегічних умовах, бо противник займав Коджарську висоту і кріпость Корогли, де меншовицьке командування зосередило добірні частини гвардії і юнкерів. Курсанти і венгри бились героїчно, і під шаленим артилерійським вогнем наші частини повільно просувалися до засніженої висоти. В результаті прориву фронту частинами Червоної Армії на правому фланзі опір противника почав зменшуватися. Наші війська зайняли Коджарську висоту. Солдати, не бажаючи битися за інтереси буржуазії і поміщиків, групами переходили на бік Червоної Армії. Меншовицька гвардія і юнкери змушені були тікати. Об 11-й годині ночі наші частини вступили до Тбілісі. На підступах до столиці Грузії нас зустрічало з червоними прапорами населення міста. Трудящі палко вітали воїнів Червоної Армії, як своїх визволителів.

Повстанські загони і частини Червоної Армії згодом очистили від меншовицьких банд Горі, Цхінвалі, Хашурі, Сурамі. Перейшовши через засніжений Сурамський перевал, вони визволили Квірілі, Свірі, Сачхере. На допомогу повсталим абхазцям прийшли війська Червоної Армії з Адлера. З Владикавказа С. М. Кіровим був організований перехід через Гебський перевал загонів осетинських партизан і знаменитий похід 98-ї бригади 33-ї стрілецької дивізії через Мамісонський перевал. Здійснивши героїчний перехід по глибокому снігу, частини бригади вступили в Кутаїсі. Меншовицький уряд в ніч з 17 на 18 березня втік за кордон. Так завершилась боротьба трудящих Грузії за перемогу Радянської влади.

Защитки

ДО ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В НАШІЙ КРАЇНІ

Становище робітничого класу в царській Росії було дуже тяжким. Пролетарі працювали без перерви по 12,5 год., а на текстильних підприємствах — 14—15 год. на добу¹. При цьому вони одержували дуже низьку заробітну плату.

В. І. Ленін відзначав, що заробітків пролетарів у дореволюційній Росії ледь вистачало на задоволення найнеобхідніших життєвих потреб, а про які-небудь збереження на чорний день не могло бути й мови. Він зокрема писав, що «два з чвертю мільйони фабрично-заводських робітників Росії заробляли в 1908 році загалом і в середньому, тобто на круг, всього по двадцять карбованців 50 коп. на місяць! Коли взяти до уваги, що на таку суму доводиться утримувати сім'ю..., то таку плату не можна не назвати злидарською»². Поганим було й харчування робітників. У багатьох сім'ях м'яса не купували зовсім або тільки на свято.

Надриваючись від непосильної праці, робітники передчасно старіли й, не одержуючи медичної допомоги, викидалися капіталістами на вулицю. Через туберкульоз та інші хвороби середня тривалість життя пролетарів не перевищувала 32 років. Жили вони в тісних бараках, землянках і конурах. Саме через це в Донбасі околиці робітничих селищ називали «собачівками». В бараках по кілька сімей робітників жили в одній маленькій кімнаті, а для однаків будувалися дво- або триповерхові нари.

Фабриканти широко застосовували працю жінок і дітей, яка оплачувалася значно нижче, ніж чоловіків. Але і з цих мізерних заробітків підприємці на кожному кроці здирали грабіжницькі штрафи. Відомий революціонер ткач Петро Мойсеєнко, згадуючи про тяжке становище робітників за царизму, писав: «За все штраф. Повз директорські вікна у шапі пройдеши — штраф. В казармі голосно заговориши — штраф. На вулицю з гармошкою вийдеши — штраф. Жінка двійнят народила — штраф. Ну просто хоч лягай та вмирай»³.

Рівень заробітної плати робітників Росії був значно нижчим, ніж пролетарів Англії, США, Франції, Німеччини й ряду інших країн Європи й Америки.

Охорони праці зовсім не існувало, а правила техніки безпеки майже не виконувалися. Тому серед пролетаріату широко розповсюджувалися професійні хвороби. Частими були й випадки виробничого травматизму.

Під тиском страйків царський уряд 1882 р. уперше прийняв закон про обмеження праці підлітків і створення фабричної інспекції, а в 1885 р. — про заборону жіночої й дитячої праці на деяких шкідливих виробництвах.

Під час страйку 1885 р. в Орехово-Зуєві виявилися факти жорсткої експлуатації робітників. Це примусило царський уряд видати закон, відповідно до якого штрафи повинні були йти не на користь підприємців, а в особливий фонд «поліпшення побуту трудящих». Але те, що завойовувалося робітниками в жорсткій боротьбі, капіталісти не виконували.

Страйки пролетарів Петербурга, очоленіх ленінським «Союзом боротьби за вивільнення робітничого класу», змусили царський уряд видати 1896 р. закон про обмеження робочого дня до 11,5 год. та про шоттижневий день відпочинку. Проте різні застереження в цьому законі давали фабрикантам можливість під виглядом понаднормових робіт подовжувати робочий день.

Під тиском керованого більшовицькими організаціями страйкового руху 2 червня 1903 р. уперше в Росії було прийнято закон про соціальне страхування. Відповідно до нього здійснювалося певне матеріальне забезпечення пролетарів, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві. Однак цей закон розповсюджувався тільки на робітників фабрично-заводської, гірничої й гірничо-заводської промисловості, які становили близько 25% пролетаріату країни, або майже 1,7% всього її населення.

¹ П. Москатов, И. Баранов. Славный путь рабочего класса нашей Родины, М., 1953, стор. 10.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 222—223.

³ В помощь слушателям политшкол, М., 1953, стор. 13—14.

Після революції 1905—1907 рр. царський уряд почав розробляти проекти нових законів, які з 1908 р. 4 роки розглядалися в Державній думі. Нарешті, 23 червня 1912 р. було видано закони — про страхування в разі захворювання на виробництві та нещасних випадків.

Ці закони розповсюджувалися на робітників і службовців фабрично-заводської, гірничої й гірничо-заводської промисловості, трамвайних підприємств і пароплавств. Робітники дрібних підприємств (менше 20—30 працюючих) соціальному страхуванню не підлягали.

Страхуванням від хвороб відали больничні каси. Формально вони управлялися загальними зборами своїх членів і правліннями, які обиралися на цих зборах. Фактично ж керували правліннями кас підприємці. Бюджет цих органів згідно з вищезгаданими законами на $\frac{3}{5}$ складався з внесків робітників і на $\frac{2}{5}$ — підприємців.

Страхування в разі інвалідності, загальних захворювань, безробіття й по старості не передбачалося зовсім. Розміри страхового «забезпечення» були мізерними⁴.

З наведених даних видно, що дія законів 1912 р. охоплювала невелику частину пролетарів. Чимало категорій робітників (сільськогосподарські, будівельники, залізничники та ін.) взагалі були позбавлені будь-якої грошової допомоги. Крім того, згадані закони поставили страхові установи під нагляд царських чиновників, поліції й підприємців. «Тільки такий закон,— зазначав В. І. Ленін,— що найгрубіше знущується з найнасущніших інтересів робітників, і міг народитися в теперішній момент шаленої реакції, в період панування контрреволюції, в результаті багаторічних попередніх переговорів і угоди уряду з представниками капіталу. Неодмінною умовою здійснення страхової реформи, яка дійсно відповідала б інтересам пролетаріату, є остаточне повалення царизму...»⁵.

Закони про соціальне страхування 1912 р. збереглися й після повалення самодержавства в лютому 1917 р. Буржуазний Тимчасовий уряд не вніс у них навіть незначних змін.

Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції була створена нова система правового регулювання трудових відносин і соціального страхування. Цій проблемі ще до II з'їзду РСДРП приділяв багато уваги В. І. Ленін. Але розроблені ним основні принципи соціального страхування вперше знайшли чітке відображення в програмі партії, прийнятій на II з'їзді РСДРП у 1903 р. У ній ставилася вимога державного страхування робітників у разі старості і повної або часткової втрати здатності до праці за рахунок спеціального фонду, утвореного шляхом окремого податку на капіталістів⁶.

Після II з'їзду В. І. Ленін продовжував розробляти страхову програму більшовицької партії. Так, 1911 р. в організованій ним партійній школі в Лонжюмо (Франція) він прочитав курс лекцій з питань робітничого законодавства, а 1912 р. у резолюції VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП «Про ставлення до думського законопроекту про державне страхування робітників» більш поширено сформулював основні принципи соціального страхування, які одержали назву ленінської страхової програми.

В цьому документі зокрема говорилося, що «найкращою формою страхування робітників є державне страхування їх, побудоване на таких основах: а) воно повинно забезпечувати робітників у всіх випадках втрати ними працездатності (каліцтво, хвороба, старість, інвалідність; у робітниць, крім того, вагітність і роди; винагородження вдов і сиріт після смерті годувальника) або в разі втрати заробітку через безробіття; б) страхування повинно охоплювати всіх осіб найманої праці та їхні сім'ї; в) всі застраховані повинні винагороджуватися за принципом сплати повного заробітку, причому всі витрати на страхування повинні лягати на підприємців і державу; г) всіма видами страхування повинні відати єдині страхові організації, побудовані за територіальним типом і на началах повного самоврядування застрахованих»⁷.

Ленінська страхова програма почала запроваджуватися в життя у перші ж дні після встановлення Радянської влади, коли було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва й створено нові, соціалістичні виробничі відносини.

14 листопада 1917 р. було опубліковано «Урядове повідомлення про соціальне страхування»⁸, в якому зазначалося, що Радянський уряд сповіщає робітників Росії, а також міську й сільську бідноту, що він негайно приступає до видання декретів про соціальне страхування.

Того ж дня було видано декрет «Про безплатну передачу больничним касах усіх лікувальних установ і підприємств або в разі відсутності таких — про видачу

⁴ Н. А. Вигдорчик. Социальное страхование в общедоступном изложении М., 1927, стор. 151.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 406.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К, 1954, стор. 41.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 405.

⁸ «СУ РСФСР», 1917, № 2, ст. 17.

рошових сум на їх обладнання»⁹, 11 грудня 1917 р.— «Положення ВЦВК і РНК про страхування в разі безробіття»¹⁰ й 22 грудня 1918 р.— «Декрет ВЦВК про страхування в разі хвороби». Ці та інші законодавчі акти регулювали забезпечення застрахованих та організацію роботи страхових органів.

Таким чином, уже в перші дні існування Радянської влади було створено соціальне страхування, яке поширювалося на всіх трудящих Російської республіки, незалежно від їх віку, статі, національності, а також від того, де вони працювали— на державних чи приватних підприємствах, громадських установах або у приватних осіб. Всі застраховані звільнялися від сплати внесків для створення фонду соціального страхування.

Радянська влада, ліквідуючи буржуазно-поміщицький апарат, скасувала й стару фабричну інспекцію по охороні праці. Замість неї було створено нову інспекцію. Їй були надані широкі повноваження в галузі охорони праці й здоров'я грудящих.

У зв'язку з тяжким економічним становищем у країні, викликаним імперіалістичною й громадянською війнами, партія і Радянська держава були змушені вжити ряд заходів до забезпечення перемоги над ворогом. У своїй сукупності вони називалися політикою воєнного комунізму.

В зв'язку з цим декретом від 31 жовтня 1918 р. соціальне страхування, за яким фонди для забезпечення трудящих створювалися за рахунок обов'язкових внесків державних заводів, фабрик, установ та приватних підприємств, було замінено соціальним забезпеченням трудящих (у разі непрацездатності й безробіття) з централізованих державних фондів.

З прийняттям нової економічної політики й переведенням державних підприємств на госпрозрахунок згідно з декретом «Про соціальне страхування осіб, зайнятих наймаю працю» від 15 листопада 1921 р.¹¹ було знову здійснено перехід від системи соціального забезпечення трудящих до державного соціального страхування.

Партія і уряд, проявляючи невтомне піклування про здоров'я й поліпшення рівня життя радянських людей, створили найкращу в світі систему соціального страхування трудящих, яка гарантує їм не тільки матеріальне забезпечення в разі непрацездатності або з настанням старості, а й оздоровлення в санаторіях, профілакторіях, будинках відпочинку тощо.

З метою підвищення ролі державного соціального страхування постановою ЦВК, РНК СРСР і ВЦРПС від 23 червня 1933 р. було ліквідовано Народний комісаріат праці СРСР, створений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., а його функції в галузі охорони праці й соціального страхування передані профспілкам як найбільш масовій організації робітничого класу. Ці заходи сприяли поліпшенню справи соціального страхування, зміцненню трудової дисципліни й підвищенню продуктивності праці на підприємствах.

Нині соціальне страхування в СРСР поширюється на всіх без винятку робітників і службовців, а згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 20 липня 1964 р.— і на голів правління, спеціалістів та механізаторів колгоспів.

Допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання виплачується всім робітникам і службовцям у розмірі 100% заробітку, а в інших випадках (членам профспілки) надається залежно від безперервного стажу роботи— від 50% до 90%. Робітникам і службовцям, які не досягли 18-річного віку, виплачується 60% заробітку незалежно від стажу роботи, інвалідам Вітчизняної війни, які працюють,— 90%¹². Допомога виплачується до повного одужання працівника або до встановлення інвалідності й призначення йому пенсії.

Робітникам і службовцям, які не є членами профспілок, допомога надається в половинному розмірі від вищезазначених норм, але не нижче 30 крб. на місяць у містах та робітничих селищах і 27 крб. у сільській місцевості.

Мінімальний розмір пенсії по старості— 30 крб., максимальний— 120 крб. на місяць. Відповідні розміри пенсій встановлено й для інших їх видів, які надаються з фонду соціального страхування.

За новим законом, прийнятим Верховною Радою СРСР 15 липня 1964 р., з 1 січня 1965 р. встановлено пенсії для членів колгоспів, а для жінок-колгоспниць, крім цього, ще й відпустки та допомога по вагітності й пологах¹³.

Матеріальне забезпечення колгоспників у разі старості чи непрацездатності, а також жінок-колгоспниць у період відпусток по вагітності й пологах провадиться тепер по всій країні на основі єдиних загальносоюзних принципів і норм, а виплати пенсій і допомоги відбуваються за рахунок держави й колгоспів.

⁹ «СУ РСФСР», 1917, № 3, ст. 34.

¹⁰ «СУ РСФСР», 1917, № 8, ст. 111.

¹¹ «СУ РСФСР», 1921, № 76, ст. 627.

¹² Государственное социальное страхование в СССР, Сборник официальных материалов, М., 1957, стор. 34.

¹³ «Ведомости Верховного Совета СССР», 1964, № 29, стор. 340.

У звітній доповіді ЦК КПРС ХХІІІ з'їздові партії відзначалося, що в цьому п'ятиріччі на колгоспників буде поширено умови переведення на пенсію за віком визначені в законі про пенсії для робітників і службовців, тобто встановлюватиметься пенсійний вік для жінок — з 55 років і для чоловіків — з 60 років. Крім того для колгоспників передбачається підвищити мінімальний розмір пенсії по старості й поширити на них порядок обчислення пенсій, встановлений для робітників і службовців.

Через соціальне страхування Радянська держава сприяє зміцненню здоров'я членів суспільства й підтримує трудящих матеріально при втраті ними працездатності. Усе це в кінцевому підсумку сприяє активному залученню їх до будівництва комунізму.

Для зміцнення здоров'я трудящих у СРСР створено велику мережу санаторіїв, курортів, будинків відпочинку, туристських, альпіністських та інших таборів оздоровчих установ, де провадиться лікування й різні профілактичні заходи.

До великої Жовтневої соціалістичної революції ці види лікування та відпочинку були доступними лише представникам пануючих класів, а трудящі не могли про них і мріяти.

Радянський уряд оголосив курорти й санаторії власністю держави. В колишні царських і велико князівських палацах, садибах і дачах капіталістів, у Криму і на Кавказі, в центральних областях і на Далекому Сході — скрізь у мальовничих куточках країни розмістилися санаторії й будинки відпочинку для трудящих. У жодній країні капіталістичного світу мережа санаторіїв і курортів не розвивалася так швидко, як у Радянському Союзі. 1913 р. у Росії було всього 2 тис. санаторних ліжок, а 1964 р. у СРСР функціонувало 4265 санаторно-курортних закладів і будинків відпочинку на 643 тис. місць¹⁴.

У пленумі ВЦРПС, який відбувся в 1964 р., накреслив шляхи дальшого розвитку санаторно-курортного будівництва на найближче п'ятиріччя (1966—1970 рр.).

Кількість місць у санаторіях, будинках відпочинку та пансіонатах зростає за цей час на 130—140 тис. Вживаються заходи до створення умов для відпочинку трудящих у цих установах разом з їх сім'ями. Крім цього, Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про будівництво в 1966—1970 рр. будинків відпочинку й туристських баз на 357 тис. місць, причому 88 тис. їх діятимуть цілий рік. Все це дасть змогу збільшити пропускну здатність санаторно-курортних і оздоровчих закладів для трудящих до 1970 р. на 3 млн. чоловік¹⁵.

Нині в нашій країні щорічно лікується та відпочиває в середньому понад 7 млн. чоловік¹⁶. Тільки по УРСР з 1959 по 1965 рр. у санаторіях лікувалося понад 1357 тис. чоловік. Трудящі одержали 3058,8 тис. путівок до будинків відпочинку, 706,8 тис. чоловік побувало в одноденних будинках відпочинку, 512,6 тис. — оздоровлено в профілакторіях, 72,1 тис. — відпочивало на туристських базах, 11,8 тис. — в альпіністських таборах. Майже 94 тис. студентів провели канікули в студентських таборах¹⁷.

Витрати на соціальне страхування з року в рік зростають. Якщо фонд соціального страхування в 1940 р. становив 862,3 млн. крб., то в 1966 р. — 11 222,1 млн. крб., а на 1967 р. заплановано витрати 12 391,7 млн. крб. Загалом з 1940 р. по 1967 р. цей фонд збільшився майже в 15 разів¹⁸.

Повсякденне піклування держави про здоров'я радянських людей веде до скорочення захворюваності й смертності, до подовження життя трудящих. Якщо до революції середня тривалість життя становила 32 роки, то нині в СРСР — 70 років, у тому числі для чоловіків — 65 і для жінок — 73 роки¹⁹.

У країнах капіталістичного світу становище робітничого класу зовсім інше. Там трудящі ціною жорстокої класової боротьби добилися від урядів запровадження соціального страхування, чому значною мірою сприяла перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР і соціалістичних революцій в інших країнах. За останні роки в 38 країнах капіталістичного світу введено страхування по старості, інвалідності й у разі втрати годувальника, в 74 — в разі нещасного випадку на виробництві, в 20 — страхування по безробіттю²⁰. Але воно має обмежений характер, оскільки не поширюється на всіх робітників і службовців, і низький рівень забезпечення. Трудящих не звільнено від сплати внесків для створення фонду соціального страхування й усунуто від участі в управлінні цим страхуванням. Наприклад, в

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1964 г., Статистический ежегодник, М., 1965, стор. 601.

¹⁵ Газ. «Труд», 15 жовтня 1965 р.

¹⁶ Справочная книга о профсоюзах СССР, М., 1965, стор. 74.

¹⁷ Дані про УРСР підраховано автором за фінансовим звітом Укрпрофради за 1959—1965 рр.

¹⁸ Справочная книга о профсоюзах СССР, стор. 71; газ. «Правда», 10 грудня 1965 р.; «Экономическая газета», 1966, № 51, стор. 3.

¹⁹ Народное хозяйство СССР в 1964 г., Статистический ежегодник, М., 1965, стор. 510.

²⁰ Международное революционное движение рабочего класса, М., 1964, стор. 92.

США страхування в разі хвороби розповсюджується не на всіх, а лише на деякі категорії робітників і службовців, про що спеціально застережено в федеральних законах і законах штатів. Виплата допомоги провадиться головним чином, за рахунок відрахування страхових сум із заробітної плати робітників та з прибутків підприємств. Розмір внесків для робітників і службовців у 1962—1965 рр. визначався федеральним законом у 4,5% від заробітної плати²¹.

Розмір і строк виплати допомоги залежать від багатьох причин: від стажу роботи, рівня одержуваної зарплати, категорії робіт і навіть від ступеню «лояльності» до уряду. Спеціальна стаття законодавства по соціальному страхуванню в США надає право підприємцям позбавляти робітника допомоги по безробіттю. Підприємці часто використовують це як захід покарання учасників страйків. Як правило, 50% робітників з числа безробітних у США позбавляються допомоги за участь у страйковому русі²².

В Японії з 1948 р. соціальне страхування в разі хвороби перебуває у віданні місцевих органів влади. Фонд його утворюється з внесків трудящих у розмірі 3,25% від їх заробітної плати, внесків підприємців у такому ж розмірі від фонду заробітної плати, виплачуваної робітникам, і асигнувань з державного бюджету²³. Аналогічне становище в інших капіталістичних країнах.

В нашій країні згідно із законом від 14 липня 1956 р. право на пенсії мають чоловіки з 60 років і жінки — з 55 років. Пенсія встановлюється в розмірі від 60 до 100% заробітної плати²⁴, в той час як розмір її у трудящих багатьох капіталістичних країн не перевищує 23% заробітку. Наприклад, у США й Італії він становить 20%, Канаді — 16%, Англії — 23%, Франції — 18%²⁵.

В ряді капіталістичних країн робітники й службовці мають право на одержання пенсії по старості, якщо вони досягли віку 65—70 років. Однак багато з них її не одержують, бо через тяжкі умови праці вмирають, не доживши до зазначеного віку. Решта не ризикують припинити роботу навіть у пенсійному віці, бо мала пенсія ставить їх на грань напівголодного існування.

Робітникам капіталістичних країн доводиться вести жорстоку боротьбу, щоб якось забезпечити себе в старості й не залишитися жебраками після втрати працездатності.

Боротьба за соціальне страхування й забезпечення є складовою частиною боротьби трудящих за поліпшення свого становища. Вона ведеться за економічні й соціальні права і спрямована проти всевладдя імперіалістичних монополій — головного ворога трудящих.

Тільки в Радянському Союзі та інших країнах соціалізму система соціального страхування справді стоїть на варті інтересів трудящих, які з тієї чи іншої причини втратили працездатність. Отже, страхова програма більшовицької партії, основні положення якої були розроблені В. І. Леніним, у СРСР перетворена в життя.

А. О. ГРИЩИНСЬКИЙ

²¹ Журн. «Social Security Bulletin-Washington», 1960, № 8, стор. 27.

²² В. Любимова, С. Пронні, О. Сальковський, Експлуатація трудящихся — закономірність капіталізму, М., 1963, стор. 36.

²³ М. М. Колтєв. Положение рабочего класса в капиталистических странах, М., 1965, стор. 56—57.

²⁴ Государственное социальное страхование в СССР, стор. 171.

²⁵ Социальное обеспечение за рубежом, М., 1964, стор. 18.

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ПО АТЕЇСТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ (1921—1925 рр.)

Спираючись на вказівки К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін розробив принципиальні основи марксистської тактики щодо релігії й показав її конкретні зміни на різних історичних етапах. Рішення релігійного питання він пов'язував з загальними завданнями революційної боротьби російського пролетаріату. «Тільки класова боротьба робітничих мас, всебічно втягуючи найширші верстви пролетаріату в свідому і революційну суспільну практику, спроможна на ділі визволити пригноблені маси від гніту релігії»¹, — говорив В. І. Ленін. Володимир Ілліч вказував: «Найбільш важ-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 355.

ливе...— це зуміти зацікавити зовсім ще не розвинені маси свідомим ставленням до релігійних питань і свідомою критикою релігії»².

Розвиткові атеїзму сприяло повне здійснення свободи совісті, що означало не тільки свободу віросповідання, але й свободу атеїзму. Це було закріплено рядом законодавчих актів Радянського уряду.

Питання пропаганди атеїзму знайшли своє відображення в ряді партійних документів. Так, у програмі партії, ухваленій VIII з'їздом 1919 р., говориться, що партія не задовольняється вже декретованим відокремленням церкви від держави і школи від церкви. Вона прагне до повного зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню пропаганду³.

Вимоги партійної програми були конкретизовані в рішеннях з'їздів, у постановках пленумів, директивах ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Наскільки важливим вважала партія пропаганду атеїзму, свідчить те, що за період, який розглядається, ці питання обговорювались на двох з п'яти з'їздів РКП(б), на IX з'їзді КП(б)У, а також на кількох всеукраїнських партійних конференціях у 1921—1925 рр.

Наприкінці 1920 р. Радянська Армія остаточно визволила Україну. Почався період мирного будівництва і відбудови народного господарства республіки.

Хазяйнування іноземних загарбників, а також буржуазно-націоналістичних урядів призвело республіку до тяжкого стану. Зруйнована була промисловість, занепало сільське господарство, наслідком цього були голод, розруха, інфляція, безробіття.

За таких умов дуже було важко провадити агітаційно-пропагандистську і зокрема антирелігійну роботу. Труднощі збільшувалися контрреволюційними виступами класово-ворожих елементів (представників поміщицько-буржуазних класів і прошарків, служителів культу), які всіма засобами протидіяли запровадженню в життя заходів Радянського уряду. Антирелігійна робота мала стихійний, неорганізований характер, що зводилося до голого, бездоказового заперечення релігії, до закриття церков і монастирів, до масових антирелігійних демонстрацій, а інколи до образливих вихваток проти релігії і її служителів. Такі методи боротьби були наслідком ворожої, контрреволюційної діяльності православного духовництва, яке відкрито заявило про невизнання нової влади і брало участь у всіх змовах і заколотах контрреволюційних сил, спрямованих проти молоді Радянської республіки.

Атеїстична пропаганда в післяреволюційний період йшла у двох напрямках. По-перше, це була боротьба з антирадянською діяльністю духовництва, яке всіма засобами намагалось шкодити молодій Радянській державі, по-друге, шляхом розвінчання релігійної ідеології як антинаукового світогляду, шляхом відриву широких верств населення від релігії і виховання їх у дусі матеріалістичного й атеїстичного світогляду.

Однією з форм атеїстичної пропаганди цього періоду були диспути з представниками духовництва. Незважаючи на стихійність і відсутність досвіду, на промахи й помилки в роботі антирелігійників, перший період мав велике позитивне значення. Антирелігійні диспути збирали тисячі людей, і це викликало широке обговорення серед населення. Жадібно слухали антирелігійне слово ті, кому віками твердили про покірність і лагідність, обіцяючи за всі земні поневіряння нагороду і відплату на потойбічному світі. Уміло підготовлені диспути приводили до значних наслідків. Так, на Полтавщині були випадки, коли священники, переможені атеїстами, йшли геть з диспутів. В містечко Решетилівку приїхав інженер Кокарев, який щотижня проводив бесіди релігійного характеру. Партійний осередок на диспут запросив Кокарева. Той прийшов, але швидко втік, бо 2 тис. чоловік учасників диспуту надто активно висловлювали свою неприязнь до служителів культу і релігії⁴.

Велике значення для розвінчання релігійної ідеології мав показ мощів. 1922 р. в Києво-Печерській лаврі та інших монастирях України було проведено розкриття гробниць з мощами. Це, а також наукове роз'яснення питання розвіяли міф духовництва про нетлінність і святість «чесних останків іноків». Наприклад, робітники Маріуполя розкрили мощі «святого» митрополита Ігнатія і виявили там порохню і тирсу⁵. Маси трудящих, переконавшись у віковому обмані, почали відходити від релігії.

По закінченні імперіалістичної і громадянської воєн промисловість і сільське господарство були повністю зруйновані. Тяжкий стан Радянської республіки збільшувався страшним стихійним лихом — голодом⁶. 1921 р. в 16 губерніях Поволжя і в ряді губерній України в результаті неврожаю голодувало більш як 13 млн. чоловік. У Запорізькій губернії голодуючі склали 55% загальної кількості населення⁷. В Ка-

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 195.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях, ч. I, стор. 393.

⁴ ПА ІІІ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. ІІ, од. зб. 138, стор. 157.

⁵ Газ. «Більшовик», орган Київського губкому КП(б)У, 1 квітня 1924 р.

⁶ ПА ІІІ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 946, стор. 102—103.

⁷ ПА ІІІ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1—7, од. зб. 576, стор. 5—7.

теринославській губернії голодувало 927.531 чоловік, тобто 52% загальної кількості населення, з них 450.476 дітей⁸. По Миколаївській губернії загальна кількість голодуючих складала 520.470, причому 60% дітей⁹. Всього в республіці 1922 р. нараховувалось більш як 30 млн. чоловік голодуючого населення¹⁰. В цей період прокотилася хвиля мітингів і зборів, на яких трудящі міста і села пропонували вилучити цінності з храмів і на них купити за кордоном хліба для голодуючих. 22 лютого 1922 р. ВЦВК видав декрет «Про вилучення з храмів усіх релігійних дорогочінних речей з золота і срібла, відсутність яких не може істотно торкнути відправлення самого культу». На противагу цього патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності і погрожував, що в разі непослушності їх буде відлучено від церкви. Патріарше послання стало причиною дальших кривавих сутичок під час вилучення цінностей¹¹.

В числі релігійних закладів, які вороже зустріли декрет Радянського уряду, була і Києво-Печерська лавра. В день вилучення цінностей монахи її прийшли на взуттєву фабрику і попрохали робітників захистити їх лавру від більшовиків. Провокація не вдалася — свідомі робітники пояснили зміст декрету — про необхідність вилучення цінностей для врятування голодуючих¹².

У Києво-Печерській лаврі було вилучено цінностей на 800 тис. крб., срібла — більш як 100 пудів, 2 мішки срібних монет, золоті келихи, хрести, 360 брильянтів¹³. Разом з тим було виважено контрреволюційне листування, донесення монашескої агентури Тихону для переправлення за кордон¹⁴. Факти приховування церковних цінностей або неовної віддачі їх були у всіх монастирях і церквах України.

Подєкуди духовенству в союзі з куркулями і їх поплічниками вдалося спровокувати криваві інциденти. Навесні 1922 р. в с. Засілля на Херсонщині куркулі зчинили розправу над активісткою-комуністкою Бармашевою. Бачачи, як бідують у той тяжкий час селяни, вона запропонувала односельцям вилучити з церкви цінності і придбати на них зерно і одяг. І саме за це місцеві куркулі й попи звинуватили патріотку в боговідступництві й пустили чутки, ніби через неї народ голодує. 1 травня 1922 р., в день всенародного свята, вони звели рахунки з 67-річною Феклою Бармашевою, звіряче розтерзавши її всією клікою¹⁵.

Виступаючи проти надто рішучих заходів боротьби з церквою, показуючи їхню шкідливість, партійні організації України провадили велику роз'яснювальну роботу серед населення, внаслідок чого трудящі маси міста і села стали вірно реагувати на заходи уряду, допомагати їх провадити. Не лякало вже віруючих і послання патріарха Тихона. Більше того, влаштовувались мітинги і збори, на яких засуджувалась антинародна діяльність Тихона і всього духовенства. Так, схід у с. Володимирівці Херсонського повіту одноاستайно вимагав від Радянської влади винесення Тихону суворого вироку, як винуватцеві загибелі від голоду багатьох тисяч людей.

Таку саму вимогу поставив показовий суд студентів м. Одеси. Викриттю діяльності реакційного духовенства сприяв широкий розвиток у нашій країні науково-атеїстичної пропаганди, народної освіти, культурно-освітньої роботи серед трудящих. Як метод роботи серед широких мас практикувалися лекції, бесіди на антирелігійні теми. Проте загальний недолік цього періоду — стихійність, компанійщина та епізодичність. Як правило, лекційна пропаганда пристосовувалась до релігійних свят.

Характерною формою роботи цього періоду було також проведення по всій Україні карнавальних процесій, «комсомольського різдва», «комсомольської пасхи». Проте все це мало поверховий і переважно антиклерикальний, антипопівський, а не науково-атеїстичний характер.

Проти подібної «пропаганди атеїзму» виступав В. І. Ленін. Н. К. Крупська згадувала: «Пам'ятаю, як Володимир Ілліч одного разу вичитав нас, робітників Головополітосвіти, за те, що ми мали кілька тисяч карбованців на «комсомольське різдво». Володимир Ілліч говорив, що треба давати кошти на систематичну роботу, а не відмахуватися кампаніями»¹⁶. В 1923 р. секретар ЦК РКП(б) В. Куйбишев підписав циркуляр про антирелігійну кампанію, пропонуючи утриматись від улаштування вуличних процесій. Центральний комітет рекомендував вести антирелігійну пропаганду, але не допускати образи релігійних почуттів, посилити наукове пояснення походження релігійних свят, організовуючи антирелігійні лекції, вистави і кіносеанси¹⁷. В матеріаліх АПО ЦК КП(б)У за 1927 р. з питань релігійного руху і антирелігійної пропаганди на Україні вказувалось, що комсомолу просто заборонено було займа-

⁸ ПА ІПП при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1—7, од. зб. 576, стор. 58.

⁹ Там же, стор. 59.

¹⁰ Там же, оп. 1—6, од. зб. 946, стор. 102—103.

¹¹ Газ. «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, № 77 (971), 1923 р.

¹² Газ. «Известия ВУЦИК», 22 квітня 1922 р.

¹³ Газ. «Коммунист», 3 січня 1925 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Миколаївський державний обласний архів, ф. 152, спр. 47/2, арк. 292.

¹⁶ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 3, стор. 336.

¹⁷ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 3151, стор. 204.

тись антирелігійною пропагандою, щоб запобігти колишніх помилок у цій галузі¹⁸.

За періодом стихійним і агітаційним іде другий, який можна назвати періодом пропаганди і початком серйозної атеїстичної роботи. Виникають гуртки «Безвірник», «Атеїст», осередки спілки «Безвірник», «Товариство друзів газети «Безвірник», журнал «Безвірник». Згуртування активних безвірників навколо газети «Більшовик» привело до організації Спілки безбожників в СРСР.

Велике значення в розвитку атеїстичної пропаганди мали рішення партійних конференцій і з'їздів України. В цей час з впровадженням непу церква одержала можливість зміцнитися й пристосуватися до нових умов. Активізації релігійної верхівки сприяло зміцнення експлуататорських прошарків, які знаходили в релігії підтримку, а в церкві — легальний організаційний оплот своїх реакційних прагнень. Наприклад, автокефальна церква по суті була політичною організацією, для якої церковні інтереси становили тільки ширму для легалізації контрреволюційної діяльності. Про це свідчить хоча б той факт, що серед автокефального духовенства Полтавщини виявилось 10 колишніх петлюрівських офіцерів. Автокефальна церква хотіла брати участь у політичних кампаніях. Так, під час виборів до Рад вона намагалась протягнути до керівних органів Радянської влади своїх ставлеників з числа куркулів і підкуркулів¹⁹. Тому, відзначалося в рішенні VI Всеукраїнської партійної конференції, боротьба з клерикально націоналістичними настроями дрібнобуржуазного середовища можлива тільки в разі дійсного переходу до широкої середпартійної пропагандистсько-виховної роботи. Конференція рекомендувала перетворити агітпропи партійних комітетів у міцний авторитетний орган, здатний керувати комуністичною пропагандою²⁰.

Резолюція VII Всеукраїнської партконференції (квітень 1923 р.), відзначаючи значні успіхи в боротьбі з буржуазною ідеологією, вказувала, що боротьба з шкідливим ідейним впливом непу повинна стати складовою частиною партосвітньої роботи, а також визначила рекомендації з питання антирелігійної пропаганди, вказавши, що елементи антирелігійної пропаганди повинні бути введені в політграмоту, до програм марксистських гуртків і радпартшкіл. Масову антирелігійну пропаганду потрібно пов'язувати з розповсюдженням природничо-наукових знань (наукові виставки, науково-популярна література, секції при клубах і т. д.). Особливо широко рекомендувалося здійснити антирелігійну пропаганду на селі. В резолюції відзначалась необхідність створення масової літератури, яка б відбивала антирелігійні питання. Для підготовки пропагандистів-агітаторів рекомендувалось організувати при губернських агітпропах антирелігійні семінари²¹.

В рішенні VIII Всеукраїнської конференції (травень 1924 р.) підкреслювалась необхідність всіляко посилювати роботу безвірних гуртків і тим самим розповсюджувати антирелігійну пропаганду.

Перший секретар ЦК КП(б)У С. І. Квірінг у своєму виступі на конференції говорив про необхідність звернути увагу партійних організацій на гуртки «Безбожник», подати їм всебічну допомогу, підтримати. В ряді губерній (Одеській, Київській, у Донбасі) ці гуртки виникли 1923 р. і вже через рік їх було по 70—80 на кожному підприємстві. Цікаво, що в Маріуполі половину складу гуртків «Безбожник» становили жінки. За першу половину 1924 р. вони організували кілька лекцій і вечорів, на які завжди приходило багато людей. Напередодні пасхи було видано газету «Проти богів і попів», на сторінках якої виступали місцеві атеїсти з критикою релігії, реакційної суті християнських свят, а також з висміюванням у гумористичних оповіданнях «святих» і попів. Під впливом антирелігійної пропаганди робітники розкрили і виставили для загального огляду «святі мощі» митрополита Ігнатія. На Таганрозькому шкряню заводі антирелігійна трійка вела систематичну роботу по боротьбі з релігійними забобонами серед робітників. Трійка влаштувала щонедільні науково-атеїстичні лекції, з яких трудівники дізнавались про будову всесвіту, про походження Землі і виникнення життя на ній. Часто організувались також бесіди й доповіді на антирелігійні теми²².

Партійні організації України особливу увагу звертали на сільські будинки, які ставали центром культурного життя села. Тут демонструвались кінофільми, читались лекції, провадились бесіди з селянами, влаштовувались диспути з служителями культу. В бібліотеці будинку завжди можна було взяти цікаву книжку. Сільський будинок, — говорили селяни, — це радянська церква. Піп має свою церкву, ми повинні мати свою і витіснити поступово сільським будинком попівську церкву²³.

Налагоджувалась лекційна пропаганда, партійні організації змінюли зміст лек-

¹⁸ ПА ІІП при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1055, арк. 13.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК КПРС, ф. 17, од. зб. 925, арк. 78.

²⁰ КП(б)У в резолюціях і рішеннях, К., 1958, стор. 140.

²¹ Там же.

²² Газ. «Кочегарка» (Орган Донецького губкому КП(б)У), 14 травня 1924 р.

²³ Газ. «Красное знамя» (Орган Чернігівського губкому КП(б)У), 11 вересня 1923 р.

цій, зробивши їх більш змістовними й науковими. В багатьох містах республіки створювались антирелігійні виставки. Наприклад, у Чернігові, Харкові та на Донбасі ці виставки давали наукову відповідь на запитання: чому, коли і як виникла релігія, чому релігія мусить умерти і умирає. В Чернігові за один місяць виставку відвідало кілька тисяч чоловік.

Важливим заходом у розвитку культурно-освітньої і атеїстичної роботи було створення на території Києво-Печерської лаври в 1922 р. Музею культів і побуту, який організував збір музейних експонатів, забезпечив їх охорону, провадив науково-атеїстичну пропаганду серед трудящих. На території лаври функціонували дві бібліотеки, що були віддані Всеукраїнській академії наук. 1923 р. Академії наук було передано лаврську друкарню, внаслідок чого монахи втратили можливість через пресу насаджувати релігійну ідеологію серед народу²⁴.

У лаври було відібрано також земельні ділянки й промислові підприємства. 1923 р. на її території за рішенням Радянського уряду було засновано трудову колонію, до якої перейшли майстерні та господарські приміщення²⁵.

В зв'язку з розгортанням соціалістичного будівництва і розвитком радянської соціалістичної культури неухильно росла мережа культурно-освітніх закладів: клубів, бібліотек, музеїв.

Керівництвом до дії в ті роки стала праця В. І. Леніна «Про значення воєнного матеріалізму», де Володимир Ілліч піддав критичній партійній й державній органі за недоліки атеїстичної пропаганди, конкретизував їх завдання в умовах Радянської влади. Великий вождь революції підкреслював, що в період створення нового ладу було б найбільшою помилкою і найгіршою помилкою, яку може зробити марксист, думати, що багатомільйонні маси народні можуть вибратися з темноти тільки по прямій лінії чисто марксистської освіти. Цим масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди²⁶.

В результаті широкої науково-освітньої і атеїстичної пропаганди, перетворення в життя рішень партійних органів в роботі місцевих партійних організацій на кінець 20-х років відбулися великі звершення в розвитку атеїзму і поступовому відході широких мас від релігії. Дедалі більше трудящих не відвідували церкву і молитовні збори, не дотримувались свят. На зміну релігійним обрядам і святам приходили нові громадянські свята і ритуали, які містили в собі риси нового соціалістичного побуту. Часто новонародженням давали імена на честь пролетарських вождів і в пам'ять про революційні події.

Могутньою зброєю партії в боротьбі з буржуазною ідеологією, зокрема з релігійною, стала преса. На 1 лютого 1923 р. в республіці виходило 65 газет — 5 центральних, 40 загальнополітичних, 7 селянських, 6 робітничих, 1 червоноармійська, 2 національних меншостей, 4 комсомольські. На їх сторінках систематично розповідалося про боротьбу з церквою, про форми і методи антирелігійної пропаганди. Газети виступали з порадами й рекомендаціями щодо атеїстичної пропаганди та боротьби з релігійними пережитками. Отже преса була не тільки агітатором і пропагандистом, але й порадиником у боротьбі з ворожою ідеологією.

Під впливом соціалістичних перетворень у місті і на селі відбуваються зміни і в свідомості служителів культу. В цей період спостерігалось чимало фактів знімання сану священниками, заяви про бажання перейти на іншу роботу. Так, наприклад, колишній священник Рай-Олександрівського району Бахмутського округу на Донбасі писав своєму колишньому колезі — райгородському священнику: «Сім років я був у вашому брудному духовному колі і крім глибоких докорів совісті, крім щоденних переживань і сорому за ту оману, яку ми давали народові (а ви досі продовжуєте це робити), я нічого не відчував. Я знайшов правду не в ваших лицемірних молитвах, застарілих обрядах, постах, яких ви, до речі сказати, не дотримуетесь, які існують тільки для віруючих, ... я вступив у ряди борців з темрявою та з її захисниками і ніколи вже не зійду з цього шляху»²⁷.

В ряді випадків священники відмовлялися від сану і переходили працювати на ниву освіти. Випадки добровільного знімання сану священниками далеко непоодинокі в цей період. Так, у Катеринославській губернії священник Чайковський виступив перед колишніми віруючими з промовою, в якій відкривався від релігії і від сану. Після знімання сану став одним з кращих педагогів округу і брав активну участь у антирелігійній пропаганді, часто виступаючи з лекціями, доповідями і організував антирелігійні диспути. Такі факти непоодинокі. Все це свідчить про те, що успіхи соціалістичного будівництва, проведення культурної революції, систематична ідейно-виховна робота партії по перекуванню свідомості трудящих дали свої позитивні результати.

²⁴ Ф. Ернст. Київ (провідник), К., 1930, стор. 520, 638.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 128, спр. загальні, оп. 3, спр. 824, арк. 29.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 194, 195.

²⁷ ПА ІПН при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 11, од. зб. 138, стор. 212.

Таким чином, наприкінці 20-х років відбулися істотні зміни в дальшому формуванні матеріалістичного світогляду радянських людей. Стихийно виникши в роки революції, антирелігійний рух в середині 20-х років переростає в свідому цілеспрямовану боротьбу з ворожою нам ідеологією і мораллю. Цьому сприяли перш за все успіхи соціалістичного будівництва, успішна реконструкція промисловості, відновлення сільського господарства, а також здійснення культурної революції в нашій країні, бо в ході соціалістичного будівництва змінюються люди, їхня психологія, ставлення до праці, погляди, ідеали, прагнення.

Формування атеїстичних переконань серед широких мас трудящих відбувалося в жорстокій боротьбі з ворожою нам буржуазною ідеологією, носіями якої були непани і куркулі. На Україні ця боротьба укладнювалась ще наявністю націоналізму, ідеологічним виразником якого була автокефальна церква, яка займалася антирадянською діяльністю під прапором релігії, діяла на користь буржуазно-націоналістичних елементів і мріяла про відродження «вільної самостійної України» на чолі з Петлюрою і К⁰, як це з'ясувалося пізніше на процесі «Спілки визволення України» — буржуазно-націоналістичної організації — в 1929 р.

Цей перший період пропаганди атеїзму поклав початок успішній боротьбі з релігійними пережитками і сприяв дальшому формуванню матеріалістичного світогляду у трудящих нашої країни.

Г. Л. СЕМЕНКО

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА НА БУКОВИНІ В 1944—1958 рр.

Протягом багатьох віків Буковина була відірваною від матері України і перебувала під тяжким іноземним ярмом. Населення краю терпіло соціальний та національний гніт. Особливо це наглядно виступало в часи, коли Буковина входила до складу королівської Румунії.

СРСР ніколи не визнавав загарбання боярською Румунією Північної Буковини. Радянсько-румунський конфлікт щодо Бессарабії і Північної Буковини було розв'язано мирним шляхом 28 червня 1940 р. Цей день став знаменним у житті робітників, селян і трудової інтелігенції Буковини, які навічно возз'єдналися в Українській Радянській державі.

Спираючись на могутність Радянського Союзу, використовуючи досвід культурного будівництва народів СРСР, трудящі Буковини під керівництвом Комуністичної партії самовіддано боролися за подолання економічної і культурної відсталості.

Успішно розпочате соціалістичне будівництво було перерване віроломним нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Німецько-фашистські та їх румунські спільники завдали великих матеріальних збитків. Вони повністю спалили та зруйнували 14 шкільних приміщень, 4 клуби, музей, книгарню, 9 лікарень і амбулаторій, частково зруйнували та пошкодили 323 школи, 13 дитячих садків та ясел, 5 бібліотек, 70 лікарень, поліклінік, амбулаторій, 2 дитячі технічні станції¹. Збитки, заподіяні окупантами бібліотекам, становили 2 400 270 крб. Збитки, заподіяні народному господарству Буковини в цілому, становили понад 1,5 млрд. крб.²

Після вигнання з Буковини (квітень 1944 р.) німецько-румунських загарбників трудящі області в найкоротший час ліквідували тяжкі наслідки окупації в усіх галузях життя.

Для того щоб виконати завдання, накреслені Комуністичною партією в четвертому п'ятирічному плані відбудови і дальшого розвитку народного господарства, необхідно було багато спеціалістів для всіх галузей народного господарства і культури. Тому партійні і радянські організації Буковини в післявоєнні роки продовжували роботу по підготовці та вихованню кадрів для народного господарства, зокрема для культурно-освітніх установ. На прохання обласних партійних і радянських організацій із східних областей нашої країни сюди було направлено значну кількість спеціалістів³. У 1945 р. було відкрито Чернівецьке культурно-освітнє училище.

Для забезпечення народного господарства кадрами велике значення мало відновлення у 1944 р. роботи Чернівецького державного університету та учительського інституту й відкриття в Чернівцях медичного інституту. Ці вищі навчальні заклади за період з 1950 по 1957 рік закінчило близько 5 тис. чоловік. За цей же час технікуми та інші

¹ Чернівецький обласний партійний архів (далі — ЧОПА), ф. 1, оп. 5, од. зб. 173, арк. 31.

² ЧОПА, ф. 1, оп. 2, од. зб. 9, арк. 18—19.

³ ЧОПА, ф. 1, оп. 4, од. зб. 71, арк. 13.

середні спеціальні учбові заклади області закінчило 13 тис. 870 чоловік, в тому числі 2 тис. 199 чоловік заочно⁴.

Рішення травневого (1946 р.) Пленуму ЦК КП України про покращання роботи культурно-освітніх установ було в центрі уваги діяльності партійних і радянських організацій Буковини. Зокрема, у 1947 р. облвиконком ухвалив рішення «Про заходи по зміцненню районних і сільських бібліотек», яким зобов'язав районні культурно-освітні установи значно ретельніше добирати кадри для бібліотек⁵.

До культурно-освітньої роботи серед населення залучалися широкі кола інтелігенції. Тільки в 1948 р. її проводили близько 300 науковців, понад 200 працівників мистецтв, 3500 учителів, 500 лікарів, чимало агрономів та інженерно-технічних працівників⁶.

У клубах, хатах-читальнях, бібліотеках працював широкий актив з комсомольців, молоді, учнів старших класів. Свідченням активної участі комсомольців Буковини в роботі клубів, бібліотек, кінотеатрів і кінопересувок є той факт, що коли в 1947 р. на керівній роботі в культурно-освітніх закладах працювало 270 членів ВЛКСМ⁷, то у 1953 р.— 459⁸.

Якісний склад культосвітніх працівників з кожним роком поліпшувався. Так, у 1949 р. в культосвітніх установах з вищою освітою працювало 21 чоловік, у 1957 р.— 43, відповідно з середньою загальною 258 і 427 чоловік⁹.

Значна частина працівників культурно-освітніх закладів кожного року підвищувала свій теоретичний рівень на курсах та семінарах при обласній бібліотеці та обласному Будинку народної творчості. Тільки в 1958 р. на 10-денних семінарах пройшли перепідготовку 384 чоловік¹⁰. Це в основному керівники сільських драматичних, танцювальних, хорових та музичних гуртків.

Провідне місце в культурно-освітній роботі на Буковині належало клубним установам. Якщо на 1 серпня 1944 р. відновили роботу 8 районних Будинків культури, 83 сільські клуби і 39 хат-читалень, то вже на 1 січня 1945 р. діяло 13 районних Будинків культури, 185 сільських клубів і 119 хат-читалень¹¹. У клубі с. Шишківці Сокрянського району часто читалися лекції, проводилися бесіди, налагоджували роботу гуртки художньої самодіяльності. Щовечора клуб заповнювала не лише молодь, але й літні люди¹². Значну допомогу Буковині подали трудящі східних областей УРСР. Так, у липні 1946 р. Чернівецький Будинок народної творчості одержав від трудящих Харкова літературу з питань культурно-освітнього будівництва¹³, більшість якої було надіслано сільським клубним установам.

У травні 1947 р. облвиконком розглянув питання «Про стан ремонту та будівництва клубних приміщень» і зобов'язав місцеві Ради депутатів трудящих вжити всіх заходів, щоб до 30-х роковин Веллкого Жовтня в усіх селах були відкриті клуби¹⁴. Крім того, обком партії та облвиконком зобов'язали місцеві органи влади до 1 вересня 1948 р. звільнити всі клубні приміщення, зайняті не за призначенням, а також забезпечити клуби всім необхідним¹⁵. У зв'язку з цим виникли певні труднощі. Передусім не вистачало коштів, які держава виділяла на будівництво клубів. Колгоспи в той час не мали можливості відпустити достатні ресурси для будівництва й ремонту клубів. Тоді й виник метод народної будови на Буковині, ініціаторами цього методу виступили селяни с. Ошихліби Кіцманського району. Вони звели клуб за 10 тис. крб., замість 200 тис. крб. за планом¹⁶. Згодом будівництво клубів методом народної будови розпочалось по всіх районах Буковини¹⁷. З 1949 по 1955 р. таким чином було побудовано і капітально відремонтовано 150 клубів, проектною вартістю понад 25 млн. крб.¹⁸ У 1957 р. на Буковині нараховувалось 456 клубних установ¹⁹.

Виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 10 жовтня 1947 р. «Про заходи поліпшення роботи сільських і колгоспних клубів» II обласна партійна

⁴ Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, Чернівці, 1959, стор. 158—159.

⁵ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 1068, оп. 1, спр. 12, арк. 13—14.

⁶ ЧОПА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 720, арк. 58.

⁷ ЧОДА, ф. 1068, оп. 1, спр. 12, арк. 47.

⁸ Там же, ф. 2329, оп. 2, спр. 21, арк. 4.

⁹ Там же, ф. 1068, оп. 2, спр. 61; ф. 2329, оп. 2, спр. 21, арк. 4.

¹⁰ Обласний Будинок народної творчості (далі — ОБНТ). Звіт про роботу за 1958 р.

¹¹ ЧОДА, ф. 1068, оп. 1, спр. 11, арк. 47.

¹² Газ. «Радянська Буковина», 17 березня 1945 р.

¹³ Газ. «Радянська Буковина», 28 липня 1946 р.

¹⁴ ЧОДА, ф. 1068, оп. 7, спр. 80, арк. 17—18.

¹⁵ Там же, оп. 2, спр. 6, арк. 154.

¹⁶ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 17, арк. 33.

¹⁷ Газ. «Радянська Буковина», 5 квітня 1949 р.

¹⁸ ЧОДА, ф. 2329, оп. 1, спр. 92, арк. 54.

¹⁹ Народне господарство Чернівецької області, стор. 160.

конференція (березень 1948 р.) зобов'язала партійні організації значно поліпшити керівництво роботою клубних закладів²⁰. Партійні і радянські організації Буковини стали більше вникати в зміст і форми роботи культурно-освітніх установ, спрямовувати їхню діяльність, внаслідок чого клуби допомагали налагодити господарсько-організаторську роботу в колгоспах.

Клубні працівники здійснювали культурно-масову роботу серед населення, спираючись на широкий актив. У 1950 р. клубні активи Буковини становили 19 186 чоловік, з них 8 763 жінки²¹.

До складу активу клубу с. Ошихліби Кіцманського району входили передовики колгоспних ланів, сільська інтелігенція, партійні й комсомольські активісти. У кожній польовій бригаді і на тваринницьких фермах за планом, затвердженим клубною радою, діяли червоні кутки. В колгоспі «Більшовик» (с. Брідок, Заставнівський р-н) працівники клубу влаштовували зустріч колгоспників — учасників Всесоюзної сільсько-господарської виставки з громадськістю села, випускали листки передового досвіду, фотомонтажі, світлові газети, проводили читки газет та журналів, читацькі конференції²². Великою популярністю серед трудящих користувались тематичні вечори, на яких виступали знатні люди колгоспного виробництва. Тільки 1957 р. відбулося 2 422 таких вечори²³.

Для кращого обслуговування населення під час польових робіт клубні працівники, створивши агіткультбригади, виїжджали безпосередньо на польові стани. У 1946 р. 70 агіткультбригад обслужили 30 тис. чоловік²⁴, а в 1958 р. їх нараховувалось уже 232 і обслужено було більше 600 тис. чоловік²⁵.

Популярність здобули самодіяльні колективи, перші досягнення яких було продемонстровано у січні 1945 р. на обласному огляді художньої самодіяльності. Успіхом користувався жіночий хор с. Шипинці і танцювальний колектив с. Дорошівці Кіцманського району. Ці ж колективи представляли самодіяльне мистецтво Буковини на республіканському огляді художньої самодіяльності, де були нагороджені почесними грамотами²⁶.

У 1950 р. з нагоди 10-річчя возз'єднання Буковини в єдиній Українській РСР було проведено п'ятий обласний огляд художньої самодіяльності, який вилився у велике свято трудящих Буковини. Про його масовість говорить той факт, що сільські огляди відбулися в 296 селах області, що складає 90% до загальної кількості сіл. В цих оглядах взяло участь 453 колективи художньої самодіяльності, які об'єднували 8 980 чоловік²⁷. В районних і міських оглядах взяла участь 204 колективи і 8150 учасників²⁸. На обласний огляд прибуло 97 колективів, які об'єднували 1597 чоловік²⁹. В зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією в 1954 р. в Києві проходив республіканський огляд художньої самодіяльності. Особливо вдало виступили на огляді танцювальний колектив с. Ростокп Вижицького району та хоровий колектив Чернівецької трикотажної фабрики. Друге місце, присуджене цим колективам, свідчить про високу ідейність і майстерність виконання³⁰.

В післявоєнні роки значного розвитку набрало самодіяльне драматичне мистецтво. Драматичний колектив клубу с. Звенячки Заставнівського району за 10 післявоєнних років поставив 15 багатодіючих і 30 однодіючих п'єс. Цей колектив з великим успіхом виступав і в сусідній Тернопільській області. Керівника його І. В. Богдана було запрошено в Москву на конференцію режисерів самодіяльних театрів³¹. Вперше на Україні в Чернівецькій області у 1950 р. відбувся огляд театрального мистецтва³².

У 1957 р. на Буковині було проведено обласний огляд драматичних колективів, присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, який показав, що творчі самодіяльні митці керуються прагненням ставити високоїдейні, справді художні вистави, в яких правдиво відображалась би наша радянська дійсність, героїчна праця радянських людей, політика Комуністичної партії.

Уже традицією на Буковині стали свята колгоспного урожаю, під час яких демонструються досягнення колгоспного села. Вперше таке свято відбулось у 1950 р. і з того часу проводиться щороку³³.

²⁰ ЧОПА, ф. 1, оп. 2, од. зб. 720, арк. 25—26.

²¹ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 52, арк. 21.

²² Газ. «Радянська Буковина», 28 лютого 1958 р.

²³ ЧОДА, ф. 2329, оп. 1, спр. 187, арк. 46.

²⁴ Газ. «Радянська Буковина», 18 вересня 1946 р.

²⁵ ОБНТ, звіт про роботу за 1958 р.

²⁶ Газ. «Радянська Буковина», 3 березня 1945 р.

²⁷ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 52, арк. 91.

²⁸ Там же, арк. 93.

²⁹ Там же, арк. 96.

³⁰ Газ. «Радянська Буковина», 9 квітня 1954 р.

³¹ ЧОДА, ф. 2329, оп. 1, спр. 137, арк. 20.

³² Газ. «Радянська Буковина», 10 червня 1950 р.

³³ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 52, арк. 78.

На тижнях радянської науки і культури в селах і районах Буковини читалися лекції, відбувалися концерти художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми, проводилися зустрічі з ученими, Героями Соціалістичної Праці. Наприклад, з 25 лютого по 4 березня 1952 р. в с. Клішківці Хотинського району перед трудящими села виступали викладачі університету, медичного та учительського інститутів. Свою художню майстерність перед колгоспниками села продемонстрували самодіяльні колективи цих вузів та Чернівецький драматичний театр ім. О. Кобилянської³⁴. Тижні радянської науки і культури проводились в багатьох районах і селах Буковини³⁵.

За Радянської влади було розквітло самодіяльне мистецтво Буковини. Про це свідчать дані про наявність драматичних, музичних гуртків. Якщо в 1944 р. їх нараховувалося 268, а в них було 3181 учасників, то в 1949 р. було 883, а кількість учасників зростає до 11 793 чоловік. У 1958 р. нараховувалося 1151 гурток з 18 448 учасниками³⁶.

В період відбудови та завершення побудови соціалізму в нашій країні Комуністична партія велику роль в культурно-освітній роботі серед населення надавала бібліотекам. На Буковині вже в серпні 1944 р. відновили роботу 16 бібліотек, в тому числі обласні — 1 для дорослих і 1 для дітей, 2 міські і 12 районних бібліотек³⁷. З метою забезпечення бібліотек необхідною літературою у квітні 1944 р. із східних областей країни надійшло 80 тис. примірників книг³⁸ для обласної бібліотеки для дорослих і 4500 книг для дитячої³⁹.

Партійні і радянські організації багато зробили для розширення мережі сільських бібліотек. У 1949 р. на Буковині вже діяло 408 колгоспних бібліотек, тобто у 83% колгоспів⁴⁰. Вони мали 133 670 примірників книг і 34 117 читачів⁴¹. У 1957 р. на Буковині було 466 масових бібліотек, з них 401 на селі. Книжковий фонд нараховував 3018,8 тисяч книг, з них в сільських бібліотеках 1885,5 тис. книг⁴².

Читацькі конференції, літературні вечори, обговорення прочитаних книжок — основні форми роботи бібліотек по підвищенню політичного і культурного рівня сільських трудівників.

Великий інтерес у колгоспників с. Клішківці Хотинського району викликала читачка конференція по книзі Ф. Дубковецького «На шляхах до комунізму», проведена сільською бібліотекою. Ф. Дубковецький народився у с. Зарожани, на Хотинщині. 1919 р., рятуючись від румунської охранки, перейшов р. Дністер і згодом став одним з організаторів колгоспного руху на Україні. Всі, хто виступав, говорили, що знижка їхнього земляка стала порадином колгоспникам⁴³.

З метою атеїстичної пропаганди працівники бібліотек Буковини проводили бесіди, лекції, вечори запитань і відповідей та ін. Внаслідок значної роботи бібліотек, потяг до науково-атеїстичної літератури серед трудящих значно збільшився. Так, у 1957 р. бібліотеки області видали на атеїстичну тематику більше 15 000 книг⁴⁴.

Одразу ж після визволення Буковини від окупантів на Буковині почала виходити українською і молдавською мовами обласна газета «Радянська Буковина». На кінець 1945 р. газети виходили в усіх районах області⁴⁵. У 1949 р. загальний тираж газет на Буковині складав понад 73 тис. примірників⁴⁶. Для радянської преси характерна риса — її постійний зв'язок з масами. Тут велика роль належить робітникам, загиб яких на Буковині з кожним роком зростає. Якщо обласна газета «Радянська Буковина» в 1945 р. одержала від своїх кореспондентів 48 листів, то в 1954 р. — 3700⁴⁷. Робітничий рух свідчить, що трудящі Буковини не лише пробудилися до політичного і культурного життя, а й беруть у ньому активну участь.

З кожним роком на Буковині зростала кількість передплатників на газети і журнали⁴⁸.

Якщо в 1945 р. на кожну тисячу чоловік населення припадало по 101 примірнику газет чи журналів, то в 1957 р. — по 282 примірники⁴⁹.

³⁴ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 108, арк. 23, 25.

³⁵ Там же, арк. 30, 36—37.

³⁶ Там же, спр. 106, арк. 5; ОБНТ, звіт про роботу за 1944 і 1958 рр.

³⁷ Там же, ф. 1068, оп. 1, спр. 11, арк. 47.

³⁸ Газ. «Радянська Буковина», 28 квітня 1944 р.

³⁹ Архів Міністерства культури УРСР (далі — АМК УРСР), ф. 1, спр. 3, арк. 428.

⁴⁰ АМК УРСР, ф. 1, спр. 48, арк. 9.

⁴¹ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 21, арк. 51.

⁴² Народне господарство Чернівецької області, стор. 160.

⁴³ Газ. «Радянська Буковина», 11 червня 1950 р.

⁴⁴ ЧОДА, ф. 2329, оп. 1, спр. 187, арк. 16.

⁴⁵ Газ. «Радянська Буковина», 25 грудня 1945 р.

⁴⁶ ЧОПА, ф. 1, оп. 4, од. зб. 399, арк. 88—89.

⁴⁷ Газ. «Радянська Буковина», 5 травня 1955 р.

⁴⁸ Газ. «Радянська Буковина», 11 січня, 3 червня 1951 р.; 5 травня 1955 р.; 5 травня 1957 р.

⁴⁹ Газ. «Радянська Буковина», 5 травня 1957 р.

Питання радіофікації Буковини не раз обговорювалось на нарадах в обкомі партії, облвиконкомі та в районах області⁵⁰. Першорядного значення надавалось радіофікації сіл. Якщо на початку 1947 р. в селах було встановлено тільки 556 радіоточок, то на кінець 1958 р. села Буковини були радіофіковані на 67%⁵¹.

Почесна і відповідальна роль в комуністичному вихованні трудящих належить радянському кіно. За 10 років, з 1945 по 1955 рр., число кіноустановок в області зросло з 36 до 149, а у 1957 р. їх було вже 159, в той час в сільській місцевості зросло за 10 років з 27 до 125⁵². Крім того, діяли пересувки. У 1953 р. 3 млн. сільських глядачів продивились радянські кінофільми. Число їх щороку зростало.

Працівники колгоспних ланів Буковини зібрали 1957 р. найвищий на Україні врожай зернових культур, вийшли на перше місце в республіці по виробництву молока і на третє — по виробництву м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь⁵³. За досягнуті успіхи Указом Президії Верховної Ради СРСР Буковина у лютому 1948 р. була нагороджена орденом Леніна, а 1172 передовики колгоспного виробництва — орденами і медалями⁵⁴.

В роки будівдоби народного господарства та завершення побудови соціалізму активними помічниками Радянської влади в справі соціалістичного будівництва були культурно-освітні заклади Буковини.

В. М. ХОЛЕВЧУК

⁵⁰ ЧОДА, ф. 1068, оп. 2, спр. 5, арк. 183.

⁵¹ Газ. «Радянська Буковина», 11 березня 1959 р.

⁵² Народне господарство Чернівецької області, стор. 160.

⁵³ Газ. «Правда», 27 лютого 1958 р.

⁵⁴ Там же.

ЛЬВІВ'ЯНИН, ОСОБИСТО ЗНАЙОМИЙ З К. МАРКСОМ

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово зустрічалися з людьми, які за походженням були з Галичини. Один з них Антон Жабицький — активний учасник революційно-визвольного руху, секретар-кореспондент для Польщі у Генеральній Раді І Інтернаціоналу.

Народився А. Жабицький 1818 р. у Львові*. Після закінчення гімназії навчався на теологічному факультеті Львівського університету, проте життя внесло істотні поправки: він став не ксьондзом, а революціонером, борцем за визволення пригноблених і знедолених.

Ще в університеті А. Жабицький встановив зв'язки з членами таємних молодіжних організацій, метою яких була організація повстання проти Австрії. Однією з таких організацій була «Молода Сарматія», що утворилася восени 1837 р. і розгорнула широку конспіративну діяльність по всій Галичині¹. А. Жабицький став одним з активних діячів «Синів вітчизни», підпорядкованої «Молодій Сарматії».

Восени 1841 р. австрійському уряду вдалося розкрити існування таємних організацій у Галичині. Почалися масові арешти. Загалом на кінець 1842 р. було кинуто до в'язниці понад 300 чоловік. Кілька років велось слідство. Нарешті, 1 січня 1845 р. львівський суд виніс суворий вирок: 51 чоловік було засуджено до смертної кари, заміненої пізніше довічними ув'язненням².

У державній зраді звинувачувався і Антон Жабицький³, але він уникнув кари, емігрувавши за кордон. У бурхливий 1848 революційний рік Жабицький повернувся в Галичину, та не надовго. Коли в Угорщині залунав могутній революційний голос Л. Кошута, молодий галичанин поїхав туди, щоб боротися за свободу угорського народу⁴.

Після придушення революції Жабицький та інші добровольці знайшли притулок у Туреччині. На початку 1851 р. разом з колишніми солдатами польського легіону в Угорщині Жабицький переїхав до Англії — спершу в Ліверпуль, згодом — у Лондон.

Перебування Жабицького в Англії тісно пов'язане з діяльністю «Польського демократичного товариства», заснованого 1832 р., яке поклало початок новому ре-

* Рік народження встановлено на основі некролога, опублікованого в газ. «Kurjer Lwowski», 24 травня 1889 р.

¹ Marian Tyrowicz. Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Przywódcy kadry członkowskie. Przewodnik bibliograficzny, Warszawa, 1964, стор. 824.

² Józef Krajewski. Tajne związki polityczne w Galicji, Lwów, 1903 стор. 124—126.

³ Józef Krajewski. Назв. праця, стор. 130.

⁴ Marian Tyrowicz. Назв. праця, стор. 824.

волюційно-демократичному етапові у розвитку польського визвольного руху. До нього входили і націонал-ліберали, і помірковані ліберали, і утопічні соціалісти. Незважаючи на непослідовність і обмеженість програми, діяльність цієї організації мала велике значення для розвитку польського національно-визвольного руху. К. Маркс і Ф. Енгельс позитивно оцінювали прогресивний напрям у діяльності «Польського демократичного товариства» в 40-х роках, що знайшло своє відображення в «Маніфесті Комуністичної партії»: «Серед поляків комуністи підтримують партію, яка ставить аграрну революцію умовою національного визволення, ту саму партію, яка викликала краківське повстання 1846 року»⁵.

Серед лівих діячів «Польського демократичного товариства» був і А. Жабицький. Одразу ж після прибуття до Ліверпуля він організував тут секцію товариства й очолив її. З переїздом до Лондона того ж 1851 р. Жабицький був кооптований до «Централізації» — керівного органу «Польського демократичного товариства». На цьому посту Жабицький був аж до самоликвідації товариства в 1862 р.

Жабицький був щирим приятелем і помічником польського революціонера, соціаліста-утопіста Станіслава Ворцеля. О. І. Герцен відзначав це, згадуючи свою розмову з хворим Ворцелем⁶.

А. Жабицький, як і С. Ворцель, був палким поборником дружби з російським народом. Він неодноразово підкреслював, що не ототожнює царизм з російським революційно-визвольним рухом, бо в цьому русі вбачав союзника польського народу в його боротьбі за свободу.

Однією з найскравіших сторінок керованого Ворцелем і Жабицьким «Польського демократичного товариства» було співробітництво з видатним російським революціонером і мислителем О. І. Герценом. Обізнаний з поліграфічною справою, Жабицький виступив ініціатором створення друкарні для товариства. Значні кошти на її обладнання дав О. І. Герцен та інші емігранти. В травні 1853 р. польська друкарня вже друкувала газету «Польський демократ» — орган «Польського демократичного товариства».

Жабицький допоміг О. І. Герцену в організації «Вільної російської друкарні» в Лондоні, що розмістилася в тому ж самому приміщенні, що й польська. У зв'язку з цим «Польський демократ» писав: «Громадянин Герцен зрозумів обов'язок російського народу! Честь йому! Тепер наш обов'язок настав. Час, дуже вчасно довести, що коли з урядом Миколи — ніколи, то з російським народом проти його сатанинського уряду ми будь-якої хвилини готові укласти братерський союз»⁷. Газета систематично публікувала полум'яні статті Герцена, які закликали російський і польський народи до єднання і спільної боротьби проти гнобителів.

Як один з найактивніших діячів польської еміграції в Англії А. Жабицький у 1868—1870 рр. був редактором газети «Вільний голос». Коли 1863 р. спалахнуло польське повстання, Жабицький увійшов до складу комітету, який збирав кошти для підтримки повстання, сприяв залученню до нього добровольців. У 1864 р. він здійснював функції секретаря Польського комітету у Великобританії та Ірландії, брав активну участь у згуртуванні польської еміграції.

Перебуваючи в Лондоні, Жабицький зближається з керівниками англійського робітничого руху. Він належав до тих поляків, які без вагання приєдналися до керованого К. Марксом Міжнародного товариства робітників. А. Жабицький вбачав у І Інтернаціоналі союзника в боротьбі проти гнобителів Польщі, а в особі К. Маркса — найкращого порадника і найвидатнішого захисника польського народу. 1865 р. в Лондоні утворилася польська секція І Інтернаціоналу, в роботі якої Жабицький брав активну участь.

Уперше ім'я А. Жабицького згадується в протоколі засідання Генеральної Ради Інтернаціоналу від 4 квітня 1865 р.⁸ В жовтні того ж року його кандидатуру було висунуто в члени Генеральної Ради І Інтернаціоналу⁹, у складі якої він був до 1871 р. Цікава згадка про нього є в протоколі засідання Генеральної Ради від 6 листопада 1866 р.¹⁰ На пропозицію Ежена Дюпона — видатного діяча міжнародного робітничого руху, друга і соратника К. Маркса і Ф. Енгельса, Генеральна Рада на тому ж засіданні обрала Жабицького секретарем-кореспондентом для Польщі¹¹.

У роботі Генеральної Ради польський революціонер брав активну участь. Так, 5 січня 1869 р. він головував на засіданні, на якому з промовою виступив К. Маркс¹².

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 440.

⁶ А. І. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. 11, стор. 143, 144, 146.

⁷ Газ. «Democrata Polski», 15 травня 1853 р.

⁸ Генеральный Совет Первого Интернационала. 1864—1866. Лондонская конференция 1865 года. Протоколы, М., 1961, стор. 46.

⁹ Там же, стор. 86, 89.

¹⁰ Там же, 1866—1868. Протоколы, М., 1963, стор. 25.

¹¹ Там же, стор. 25.

¹² Генеральный Совет Первого Интернационала. 1868—1870. Протоколы, М., 1964, стор. 25.

17 серпня він інформував членів Генеральної Ради про страйк робітників Познані¹³. Під час роботи в Генеральній Раді Жабицький особисто познайомився з К. Марксом і такими видатними діячами міжнародного робітничого руху, як П. Лафарг, Ф. Леснер, Е. Дюпон та ін. Про А. Жабицького було відомо і Ф. Енгельсу. Так, К. Маркс у листі до Ф. Енгельса 18 серпня 1869 р. писав: «У Познані, як повідомив Жабицький, польські робітники (тесларі і т. д.) переможно закінчили страйк завдяки допомозі їхніх берлінських товаришів»¹⁴. Згадував К. Маркс про Жабицького і в листі від 13 серпня 1869 р. до Германа Юнга: «Треба було б написати також листа до нашого поляка,— я не маю його адреси»¹⁵. Під словом «наш поляк» К. Маркс мав на увазі Жабицького.

А. Жабицький підтримував К. Маркса у його боротьбі проти опортунізму, за згуртованість міжнародного робітничого руху, за подолання впливу різних дрібно-буржуазних течій, що гальмували розвиток робітничого руху. Його підписи як секретаря-кореспондента для Польщі стоять під такими важливими документами Першого Інтернаціоналу, як Звіт Генеральної Ради Лозаннському конгресу Інтернаціоналу (1867 р.), під написаннями К. Марксом відозвами Генеральної Ради «Бельгійські побиття» (1869 р.), про франко-пруську війну (1870 р.), «Громадянська війна у Франції» (1871 р.)¹⁶.

У 1871 р. А. Жабицький залишив Англію, повернувся в Галичину¹⁷. Це були нелегкі часи для міжнародного робітничого руху, коли реакція жорстоко розправлялася з комунарами, повела наступ на Міжнародне товариство робітників. Тяжке матеріальне становище змусило Жабицького шукати роботи. Працював він у будівельному товаристві у Львові, завідував ошадною касою. Та незважаючи на труднощі, Жабицький і за тих умов у період жорстокої реакції, залишався вірним Інтернаціоналові. Про це яскраво свідчить виступ К. Маркса 2 жовтня 1871 р. на засіданні Генеральної Ради Інтернаціоналу. Інформуючи членів Генеральної Ради про від'їзд Жабицького у Галичину, К. Маркс передав і відповідне прохання Жабицького. З цього приводу в протоколах засідання Генеральної Ради записано: «Громадянин Маркс повідомляє, що громадянин Жабицький від'їхав назад у Галичину, але уповноважив Раду використовувати його ім'я як секретаря-кореспондента для Польщі надалі до призначення його наступника. Тому вирішено тимчасово зберегти його прізвище, поки інший поляк не візьме на себе ці обов'язки»¹⁸.

Є всі підстави вважати, що перебування А. Жабицького у рідному місті не залишилося безслідним. Ще до приїзду його у Галичину Генеральна Рада Інтернаціоналу мала зв'язки зі Львовом. Завдяки Жабицькому ці зв'язки зміцніли. Надзвичайно цінними є свідчення К. Маркса про зв'язки Генеральної Ради з Галичиною. В листі до Й. Ф. Беккера від 11 лютого 1873 р. К. Маркс писав: «З Галицією, куди за цей час переселилось звідси багато поляків, так само, як і з іншими частинами Польщі, у нас тепер живі й регулярні зв'язки»¹⁹.

Помер А. Жабицький у Львові 23 травня 1889 р. Буржуазна преса замовчала це. Лише прогресивна газета «Львівський кур'єр», в якій співробітничав Іван Франко та інші прогресивні діячі, надрукувала некролог, високо оцінивши життя й діяльність цього львів'янина. «Людина справді залізного характеру і незламних переконань,— він буде служити зразком для молоді, як жити, боротися і працювати на користь суспільства»,— писала про Жабицького газета²⁰.

Збереглася книга записів поховань на Личаківському кладовищі. Помітка на одній з її сторінок свідчить, що А. Жабицький похований у могилі № 4 тридцять третього поля. Цю могилу необхідно відновити. І нехай скромний пам'ятник на ній нагадує про Антона Жабицького— людину, яка працювала спільно з К. Марксом.

М. М. ВОЛЯНЮК

¹³ Генеральный Совет Первого Интернационала, М., 1964, стор. 93.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 282.

¹⁵ Там же, стор. 499.

¹⁶ Генеральный Совет Первого Интернационала. 1868—1870. Протоколы, М., 1964, стор. 242; Генеральный Совет Первого Интернационала. 1870—1871. Протоколы, М., 1965, стор. 250, 262, 321.

¹⁷ М. Тировіч помилково зазначає, що Жабицький повернувся в Галичину в 1880 р. (див. Marin Turowicz. Назв. праця, стор. 824). Виступ К. Маркса на засіданні Генеральної Ради Інтернаціоналу 2 жовтня 1871 р. свідчить про те, що на цей час Жабицький уже виїхав у Галичину (див. Генеральный Совет Первого Интернационала. 1870—1871. Протоколы, стор. 216).

¹⁸ Генеральный Совет Первого Интернационала. 1870—1871. Протоколы, стор. 216.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 471.

²⁰ Газ. «Kurjer Lwowski», 24 травня 1883 р.

Довертаючись до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

У статті О. Лугової «Про становище України в період капіталізму»¹, що була опублікована «в порядку обговорення», ставиться надзвичайно важливе й складне питання. Мова йде, по суті, про визначення місця України в системі російського капіталізму.

О. Лугова добирає факти, які на її погляд, нібито можуть обґрунтувати колоніальне становище України в період капіталізму. Але якою мірою матеріал, що наводиться автором, може обґрунтувати цю точку зору?

Коли ми говоримо, що та або інша територія була колонією в загальному розумінні слова (тобто в економічному відношенні), то це означає певну (відкриту або завуальовану) економічну політику метрополії щодо колонії.

У зв'язку з цим виникає питання: чи можемо ми виявити в економічній політиці капіталістичної Росії будь-які свідчення свідомого прагнення «уразити» економічний розвиток України як такої? Чи існувала якась дискримінація її порівняно з «корінними» частинами імперії? Зрозуміло, економічна політика царизму мала певну класову основу, була багато в чому суперечлива і т. п. Але знайти в ній щось специфічно «антиукраїнське» ми не можемо. До того ж автор не наводить яких-небудь фактів такого порядку, якщо не казати про скасування митного кордону між Росією й Гетьманщиною в 1753 р. Цей факт, власне кажучи, поза тематичними рамками статті. Адже йдеться про те, що діялося за сто років до періоду капіталізму! Але про що, по суті, говорить цей факт? Зрозуміло, ліквідація митного кордону між Україною і Росією мала тоді певну політичну мету і, звичайно, пов'язувалася з ліквідацією всіх ознак автономії України. Але ж не треба забувати й того, що цю акцію було здійснено як одну з частковостей загального розпорядження, за яким скасовувались усі внутрішні митниці в країні, зокрема й такі, що відокремлювали від центра країни суто російські території². Радянські історики (в тому числі й українські) досі розцінювали анулювання митного кордону між Гетьманщиною і Росією, як факт, що позитивно відбився на економічному розвитку України й зміцнив (із взаємною користю) її господарські зв'язки з величезним російським ринком. Наприклад, у праці члена-кореспондента АН УРСР П. Хромова читаємо: «скасування внутрішніх митниць між Україною і Росією... сприяло зростанню ринку на Україні і розширенню загальноросійського ринку»³. Такої ж точки зору, очевидно, дотримується і член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій⁴.

¹ «Український історичний журнал», 1967, № 3, стор. 15—25.

² Б. Кафенгауз. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в., М., 1958.

³ П. Хромов. Экономическое развитие России, М., 1967, стор. 181.

⁴ І. Гуржій. Развитие товарного производства и торговли на Украине, К., 1962, стор. 37.

Митна відокремленість України від Росії була б можливою тільки в разі збереження Україною політичного суверенітету. Але при митній відокремленості найважливіші галузі української промисловості (вугілля, метал, цукор, сільськогосподарське машинобудування та ін.) ніколи б не знайшли пануючого місця на загальноросійському ринку, як це сталося згодом, в умовах встановлення в Росії капіталізму.

Наведемо деякі цифри, які не слід забувати, даючи оцінку становища України в економіці капіталістичної Росії. На початку ХХ ст. Україна давала (у процентах до загальноімперських показників): 57,6% чавуну, 47,6% сталі, 91,4% вугілля (Донбас), 84% цукру. Більш скромне, проте помітне місце посідала Україна в машинобудуванні — 24,1%⁵. У галузі сільськогосподарського машинобудування на її долю припадало 53%⁶.

Щоправда, зовсім незначною була питома вага України у бавовняній та деяких інших галузях промисловості. Та чи не правильніше в цьому зв'язі звичайні й неминучі за капіталізму вияви стихійності й нерівномірності розміщення виробничих сил!

Якщо б виділити деякі великі райони власне Росії, наприклад, Центрально-чорноземний, Північний і т. п., то можна б знайти тут майже повну відсутність великої промисловості — як видобувної, так і переробної, абсолютне панування на місцевих ринках промислових виробів не місцевого походження (в тому числі українського). Але чи вірно вважати, скажімо, Смоленську, Псковську, Орловську, Воронежську, Вологодську і т. п. губернії «колоніями»?

Для доказу тези, що російські товари панували на колоніальній Україні, О. Лугова наводить дані про обіг Харківських ярмарків у 1890 р.⁷ З них видно, що там переважно обмінювалась українська сільськогосподарська сировина та промислові товари російського походження. Не гадаю, що це спостереження має велику доказову силу.

Харківські ярмарки (як майже усі ярмарки) вже не грали тоді значної ролі в господарському житті. У міру поглиблення товарно-риночних зв'язків їх обіги систематично зменшувались, що й видно на прикладі харківських ярмарок⁸. Спеціалізація харківських ярмарків саме і полягала в тому, що там здійснювалась реалізація місцевої сільськогосподарської сировини, до того ж не тільки «української», але й інших районів Росії (Донської області, Воронежської губернії та ін.). Продавалась там переважно продукція легкої промисловості. Якщо б проаналізувати обіг більшості ярмарків великоруських губерній (наприклад у «корінній» Курській), то відкрилась би така сама картина.

Обгрутовуючи тезу про колоніальне становище України, О. Лугова особливе значення приділяє тому, що царський уряд наприкінці ХVІІІ ст. — першій чверті ХІХ ст. дуже щедро роздавав землі в південних степових районах України дворянам неукраїнського походження (стор. 18). Це — незаперечний факт. Соціально-політичні передумови аграрної політики царизму в районах Причорномор'я, що колонізувались, достатньо висвітлено в історичній літературі⁹.

Але невірно вважати, ніби «українцям» нічого не дісталось в новоприєднаних до Росії степових околицях України, як це може впли-

⁵ Р. Лившиц. Размещение промышленности в дореволюционной России, М., 1955, стор. 175, 211—212.

⁶ Е. Измайловская. Русское сельскохозяйственное машиностроение, М., 1920, стор. 72.

⁷ «Український історичний журнал», 1967, № 3, стор. 20 (далі посилання на сторінки цієї статті даватимуться в тексті).

⁸ Г. Рубинштейн. Развитие внутренней торговли в СССР, Л., 1964, стор. 21.

⁹ І. Гуржій. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст., К., 1954, стор. 58.

вати з даних, що їх наведено О. Луговою. Ось кілька фактів. Під час роздачі земель у щойно створеній Азовській губернії одинадцять маєтків було закріплено за вихідцями з запорізької старшини. Причому полковий старшина Рудь одержав на одній ділянці 3 тис. дес., а на іншій — 9 тис. дес.¹⁰ З відомості Александрійського повіту (Катеринославська губернія), складеній у 1805 р., видно, що за поміщиками там було закріплено майже 600 тис. дес. Зважаючи на прізвища, більшість поміщиків, за кожним з яких налічувалося по кілька тис. дес., були українці (Абаза, Капніст, Краватка, Гнида, Бородавка, Василенко та ін.)¹¹ Багато землі у Новоросії дісталось Безбородькові, що був тоді надзвичайно впливовим сановником. Через домагання, що здалися надзвичайними навіть тогочасній адміністрації, довелося йому віддати частину тих земель, що передбачалося відвести під казенні поселення¹². В 1812 р. 12 тис. дес. на Херсонщині було відведено С. М. Кочубею, який переселив туди 250 родин з своїх полтавських володінь¹³.

В 60-х роках XIX ст. в Херсонській губернії були такі українські великі землевласники: Скаржинські (70 тис. дес.), Кочубей (47 тис. дес.), Безбородьки (21 тис. дес.), Старицькі (15 тис. дес.) та ін.¹⁴ Можна також назвати великих землевласників Півдня (Шостаєв, Аркаси, Значко-Яворські й багатьох ін.).

Таким чином ми бачимо наскільки перебільшене твердження О. Лугової про повну відсутність українських поміщиків на Півдні країни. Але, повторюю, ми зовсім не збираємося спростовувати наявність великої кількості великих землевласників-неукраїнців у цьому районі. Але якою мірою це може служити підтвердженням спеціально антиукраїнської політики царизму?

Чи не правильніше вбачати в цьому звичайний тоді прояв особливої «прихильності» царського уряду до аристократів неруського походження, що в рівній мірі виявлялася на території всієї імперії? Чи варто нагадувати, як багато було «остзейських» баронів, нащадків французьких емігрантів і взагалі іноземців різного походження серед придворної знаті, міністрів, генералітету. Загальновідоме, сповнене гіркої іронії прохання генерала Єрмолова, звернуте до царя: «надайте мені звання німця»!..

Що ж було специфічно-колоніального в тому, що, коли почали роздавати в Новоросії сотні тисяч десятин чорнозему, серед наділених виявилися не стільки українці-дворяни, скільки представники дворянської знаті та чиновництва, а також «знатні іноземці», що перебували на російській службі?

О. Лугова розцінює наділення поміщиків-неукраїнців землями в Новоросії як ознаку колоніального становища України в Російській імперії. На доказ цього вона посилається на висловлювання В. І. Леніна. Але за моїм переконанням, цитати наведено не по суті питання. Справа не тільки в тому, що В. І. Ленін говорить про явища іншого порядку, які відбувалися через сто років. У наведених О. Луговою цитатах (Твори, т. 18, стор. 71—75) йшлося про переселення російських (у тому числі й українських селян на «окраїнні» території, що супроводжувалось вигнанням цілих селищ тубільців з їх насиджених місць, а О. Лугова говорить про наділення поміщиків, у тому числі й іноземного походження,

¹⁰ В. Голобуцкий. Черноморское казачество, К., 1956, стор. 112.

¹¹ Я. Новицкий. История города Александровска, Екатеринослав, 1905, стор. 139—165.

¹² Записки Одесского общества истории и древностей, т. XII, стор. 363.

¹³ С. Авальянн. Волнения крестьян в царствование Александра I, «Богословский вестник», 1912, № 5, стор. 45—48.

¹⁴ А. Шмидт. Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния, ч. 2, Спб., 1863, стор. 298.

переважно «пустими» землями, на яких зрештою осіли українські селяни, які, зрозуміло, і тут (як і по всій країні) залишилися у своїй більшості кріпаками.

Тут ми підходимо до другого аспекту цієї проблеми, що недостатньо висвітлена О. Луговою. Добре відомо, що так звана «Новоросія» була об'єктом широкої колонізації. Вона почалася ще за кріпацтва, але завершилася, як на це вказував В. І. Ленін, тільки після ліквідації кріпацтва.

Умови, в яких заселялася «Новоросія», докладно висвітлено в історичній літературі¹⁵. Відомо, що уряд у перші часи після приєднання Причорномор'я до Росії змушений був створити деякі пільги для селян-переселенців, у тому числі й для утікачів. Особливо заохочувалося переведення сюди кріпаків, державних селян, переважно державних селян-українців. Так у 80—90 роках XVIII ст. в Мелітопольський і Дніпровський повіти Таврійської губернії перевели 6650 казенних селян з Чернігівського, 300 — з Новгородсіверського і тільки 127 — з Курського намісництва¹⁶.

Царизм, заклопотаний необхідністю якомога скоріше завершити заселення Новоросії, широко почав залучати іноземних колоністів. Для них, особливо для німців-менонітів, утворювалися дуже сприятливі умови. Їх наділяли дуже щедро землею, надавали пільгові позики, різні пільги, зберігали за ними особисту свободу і т. д.

Яким би складним і суперечним не був етнічний склад мешканців Степової України — **переважну** частину його селянського населення становили українці. На межі XIX й XX ст. навіть за офіційними даними, які дещо зменшували кількість «малоросів», 53,4% населення Херсонської і 68,9% Катеринославської губерній були українці. Якщо ж згадати, що неукраїнці (росіяни, євреї та ін.) мешкали здебільшого в містах (міське населення в Херсонській губернії становило — 29,1%, а в Катеринославській — 11,5%), то стане зрозуміло, що сільське населення в «Новоросійських» губерніях було майже все українським. На частку німців припадало в Херсонській губернії 4,5%, в Катеринославській — 0,4%; на частку болгар припадало в Херсонській — 0,9%; лише в південних районах Бессарабії процент болгар і німців був більший¹⁷.

Але особливий парадокс аграрної політики царизму полягав у тому, що для великоруського селянства простори Новоросії виявилися майже повністю закритими. До північних меж України примикали російські губернії, що виділялися порівняно високим аграрним перенаселенням, надзвичайно низьким рівнем земельної забезпеченості, особливо тяжкими нормами кріпосницької експлуатації. Але царизм, особливо ревно оберігав інтереси кріпосників тих районів, і для російських селян місця в Новоросії майже зовсім не знайшлося.

Невеличкі осередки російського селянського населення в Степовій Україні сформувалися головним чином не з «звичайних» поміщицьких кріпаків, а з незначних груп казенних селян, що були переведені туди, й переважно з селян і козаків, які фактично давно вирвалися з кріпацтва, «некрасівців», що були викликані з-за кордону, «прошених» старообрядців і т. п.

¹⁵ С. Боровой. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962», Минск, 1964, стор. 368 і далі.

¹⁶ С. Секеринский. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960», К., 1962, стор. 406.

¹⁷ Россия. Полное географическое описание, т. XIV, Спб., 1910, стор. 182.

Чи не проти зачислення України до «економічної» колонії Росії говорить цей факт?

І далі. Грабіжницька, антиселянська суть так званої «селянської реформи» 1861 р. не викликає сумнівів. Але для українського селянства вона не була більш грабіжницькою, ніж для селян російських губерній. Більше того, відомо, що в політико-демагогічних спонуках царизм змушений був у так званих «колишніх польських губерніях» (у тому числі на Правобережній Україні) піти на деякі, щоправда, незначні полегшення на користь селян, на що царизм ніде не йшов у російських місцевостях.

Варто нагадати й інше. Дореволюційні статистики, особливо земські, залишили велику кількість даних про селянські бюджети, про рівень життя селян. Ці матеріали свідчать про те, що в умовах низького рівня життя селянських мас загальне становище українських селян аж ніяк не було гірше, ніж у «корінних» російських губерніях, а скоріше навпаки.

Але якщо це можна віднести за рахунок кліматичних, ґрунтових та інших об'єктивних умов, то чим можна, дотримуючись теорії «економічної колонії», пояснити спостереження з галузі фіскальної і взагалі економічної політики, що вже стосується галузі суб'єктивних факторів. Оподаткування українського селянства — дуже тяжке, як це мало місце в країні загалом, не було вищим, ніж у «метрополії»¹⁸.

За офіційними даними, на десятину селянської землі припадало казенних, земських, громадських зборів (у копійках): в Середньопромиловому районі — 216, Середньочорноземному — 239, Північнозахідному — 215, Малоросійському — 182, Північному — 164 і т. д.¹⁹ Хоч ці показники й умовні, немає в них ніяких ознак особливої дискримінації України в фіскальній політиці. Як бачимо, ці спостереження, які можна було б збільшити, важко узгодити з твердженнями О. Лугової.

На декількох сторінках її статті підібрані факти в галузі промисловості й торгівлі, які також повинні обґрунтувати її тезу. Основним її аргументом у даному разі є посилення на надзвичайно високу питому вагу іноземного капіталу в промисловості й торгівлі України.

Ніхто, зрозуміло, не заперечуватиме, що в економіці дореволюційної Росії значне місце посідав іноземний капітал. Питома вага його на Україні була дещо більшою, ніж в Росії загалом, оскільки найважливішою сферою застосування іноземного капіталу була гірнична й металургійна промисловість та деякі інші галузі, широко представлені на Україні. Все ж таки нам незрозуміло, чому це є ознаками колоніального становища України щодо її великоруської метрополії? Адже в цьому плані Україна нічим принципово не відрізнялася від Росії в цілому. У наш час радянська історична наука далеко пішла від примітивно-арифметичних методів вимірювання місця іноземного капіталу, не схильна переоцінювати його роль, як це мало місце в літературі 30—40 років²⁰.

Неправильно визначати питому вагу іноземного капіталу в металургії України 80—90% і вважати питання вичерпаним, як це робить О. Лугова.

Визначаючи місце іноземного капіталу, О. Лугова допускає дуже серйозну принципову помилку. Вона ставить в один ряд і розглядає як

¹⁸ А. Вайнштейн. Обложение и платежи крестьян в довоенное и революционное время, М., 1924, стор. 24.

¹⁹ Свод сведений о поступлении и взимании казенных, земских и общественных окладных сборов за 1902—1903 гг., Спб., 1909, стор. II—III.

²⁰ К. Тарновский. Советская историография российского империализма, М., 1964, стор. 192—222.

явище одного порядку іноземний капітал, що діяв на Україні й капітал капіталістів неукраїнського походження, що жили і функціонували на Україні. «Склавши» їх, вона й визначає питому вагу іноземного капіталу в країні.

Адже неприпустимо змішувати поняття «іноземний капітал» з капіталами капіталістів не «корінної» національності.

Як відомо, коли говорять про іноземний капітал, то мова йде про результати вивозу капіталу, що є однією з основних ознак імперіалізму. «Необхідність вивозу капіталу створюється тим, що в небагатьох країнах капіталізм «перезрів», і капіталові не вистачає (при умові нерозвиненості землеробства і злиднів мас) поприщ «зисковного» вміщення»²¹.

Вміщення капіталу за кордоном (де він є «іноземним капіталом») здійснюється за капіталістичного засобу виробництва з метою систематичного привласнення капіталістами додаткової вартості шляхом експлуатації трудящих країни, яка його ввозить, у вигляді виробничого капіталу (скуповування акцій, облігацій, захоплення місцевих підприємств, утворення закордонних філій або «дочірніх» товариств і т. д.), у вигляді вивозу торгового капіталу. Обов'язковою ознакою «іноземного капіталу» є те, що ним керують і його контролюють за кордоном (тобто в країні, звідки він вивезений), і туди в основному йдуть бариші власників цього капіталу.

Все це елементарно, й про це можна прочитати в будь-якому підручнику політичної економії чи в енциклопедії²².

Чи означає це, що історик може нехтувати етнічним складом буржуазії? В деяких аспектах це питання не позбавлено значення. Відомо, що в конкурентній боротьбі всередині «вітчизняного ринку» капіталісти використовують будь-який аргумент, не зупиняючись і перед використанням національних, релігійних, расових і т. п. суперечностей. Безумовно правильно зауважує О. Лугова, що порівняна слабкість і нечисленність української (за національністю) буржуазії була однією з причин того, що вона «нездатна була розгорнути у другій половині XIX ст. прогресивний національний рух» (стор. 21). Хоч слід сказати, що О. Лугова, на наш погляд, зменшує питому вагу української буржуазії.

Радянські українські історики, заперечуючи горезвісну тезу про «безбуржуазність» української нації, показали, що питома вага української (за національністю) буржуазії зовсім не була мізерною.

Все ж таки безперечним фактом є порівняна економічна й кількісна слабкість української буржуазії. Але чому ж це слід розглядати як результат «насамперед колоніального становища України»? (стор. 22). В якій мірі результатом колоніальної політики царизму було те, що за словами О. Лугової, «українські капіталісти змушені були конкурувати в своїй підприємницькій діяльності з буржуазією інших національностей, яка мала більші капітали й більший досвід гонитви за наживою» (стор. 22)?

Невже О. Лугова серйозно гадає, ніби царизм свідомо допомагав, наприклад, єврейській і польській буржуазії «притискувати» українських капіталістів? Чи не говорять факти скоріше за протилежне? (Наприклад, виключення Києва в 1827 р. із «смуги єврейської осілости» в результаті клопотання київського «православного» купецтва, або заборона полякам купувати нерухоме майно в деяких місцевостях і т. д.).

Чи вважаємо ми, що наведені нами дані й міркування вичерпують питання, поставлені в статті О. Лугової? Зовсім ні! Ми тільки показали

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 223.

²² «Большая советская энциклопедия», т. 9, стор. 424—425.

непереконливість, а частково й принципову неприйнятність її аргументів.

Питання, поставлене в статті, заслуговує поглибленого й всебічного вивчення. Але воно може бути вирішене тільки в разі суворого дотримання ленінської вказівки: «...треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються до даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно...»²³

С. Я. БОРОВОЙ

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

ЩЕ РАЗ ПРО ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В 1941 р.

В шостому номері «Українського історичного журналу» за 1966 р. опубліковано нові документи та матеріали, що доповнюють картину героїчної боротьби українських партизанів проти фашистських загарбників у 1941 р. і проливають світло на деякі невідомі або маловідомі її сторони. Цінність цих документів передусім у тому, що вони є свідченням самого ворога, який змушений був уже тоді кидати великі сили на боротьбу з партизанами і підпільниками України.

У коментарях М. Д. Дятленка до цих документів порушується ряд важливих питань щодо організації і тактики партизанської боротьби. Зокрема, стверджується, що початок партизанської боротьби поклали окремі групи, підрозділи, а іноді й цілі військові частини Радянської Армії, які з тих чи інших причин опинилися за лінією фронту і змушені були пробиватися на з'єднання з діючою армією, громлячи на своєму шляху тили гітлерівських окупантів. Велика роль у розгортанні партизанської боротьби відводиться радянським військовополоненим.

Якщо перше положення певною мірою є спірним, то останнє вже загально визнане. Але окремі факти і події, пов'язані з розгортанням партизанської боротьби, подаються дещо спрощено або не зовсім вірно.

Мабуть, чи не вперше дізнаємося з німецьких документів про героїчні дії партизанських загонів у Дніпровських плавнях, про великі ворожі сили, кинуті проти патріотів. Спираючись на ці документи, автор пише, що перед приходом гітлерівців у Нікопольський район там утворився загін з рештків військових частин чисельністю 250 чоловік під командуванням майора Михайла Захарова. До них приєднався місцевий винищувальний батальйон (150 чоловік), група з 130 чоловік під керівництвом військового лікаря болгарина Івана Коростояна (Коростоянова?), 25 співробітників Харківського відділу НКВС, 24 — Криворізької міліції та невелика група прикордонників з Молдавії. Чимало людей прийшло в ці загоны і групи з навколишніх сіл, після чого з'єднання зросло до 850—900 чоловік¹.

Виникає думка, що ці партизанські загоны і групи створились мало не стихійно. Насправді цьому передувала велика робота партійних і військових органів. Ось що відомо з донесення, надісланого начальнику Політуправління Південного фронту.

Згідно з рішенням Військової Ради Південного фронту розвідувальний відділ штабу фронту сформував партизанський загін у кіль-

¹ «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1966, № 6, стор. 120.

кості 311 чоловік (серед них членів ВКП(б) — 99, кандидатів у члени ВКП(б) — 50 і членів ВЛКСМ — 134). Загін складався з трьох рот. Загальне керівництво загonom покладалось на батальйонного комісара т. Захарова і комісара загону політрука т. Квасневського².

16 вересня 1941 р. загін було перекинуто в Дніпровські плавні, де на той час уже перебували загони, створені місцевими партійними і радянськими органами. В тому числі: Лепетиський загін чисельністю 62 чоловіки, Апостолівський — 40 чоловік, Харківський — 48, і Криворізький — 26³.

З прибуттям у плавні партизанського загону Південного фронту була створена Рада для координації дії загонів, які зібрались тут. До її складу ввійшли командири і комісари всіх загонів. Головою Ради було призначено т. Рижикова. За вказівкою Військової Ради Південного фронту Рада розробила план бойових операцій, визначивши ділянки, напрямки і методи дій кожного загону.

Основне завдання всіх загонів полягало в тому, щоб не допустити ворога в Дніпровські плавні⁴ (передбачалось перетворити їх у велику партизанську базу.— В. М.).

Зайнявши відведену кожному загону лінію оборони, партизани замінували шляхи і підступи до цих ділянок та переправи в місцях найбільш можливої появи ворога.

Цілий місяць (аж до 18 жовтня 1941 р.) партизани стійко захищали Дніпровські плавні, завдаючи ворогові великих втрат. Перша сутичка відбулася справді 19 вересня 1941 р., але масштаби її були значно більшими, ніж це відбито в документах ворога. В цей день понад 350 фашистів після артилерійської підготовки під прикриттям 9 літаків штурмової авіації переправились на човнах у плавні, де їх партизани зустріли нищівним вогнем. В результаті п'ятигодинного бою ворог відступив, залишивши на полі бою 150 вбитих, не рахуючи знищених під час переправи. На кінець дня плавні були очищені від ворога. Зазнали втрат і партизани: 19 чоловік було вбито і 14 поранено⁵.

Великий бій витримали партизани 9 жовтня 1941 р. В районі населених пунктів Грушевського, Кути і Мар'їнки Криворізький (командир загону т. Чорний), Апостоловський (командир загону т. Демченко) і Харківський партизанські загони вісім годин чинили опір фашистам, які залишили тут 123 чоловіки вбитими, велику кількість гвинтівків, 5 ручних кулеметів, 14 автоматів, 2 вогнемети, 2 міномети, 19 пістолетів, багато патронів та інших боєприпасів⁶.

Про цей бій сповіщало також Радянське Інформбюро у своєму повідомленні 31 жовтня 1941 р., дані якого збігаються з тими, що наведено тут⁷.

Впертий опір народних месників, а також втрати фашистів у цих боях примусили їх кинути проти партизанів поперемінно 2 охоронні дивізії, окремих охоронний полк та загін таємної поліції, про що йдеться у фашистських опублікованих документах⁸. За свідченнями полонених ворог вважав, що в плавнях діє не менше 7 тис. радянських партизанів⁹.

Це ще раз доводить безприкладний героїзм і мужність невеликої групи радянських сміливців. Оскільки обстановка різко змінилась, за

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 4, спр. 5, арк. 97.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, арк. 146.

⁶ Там же, арк. 98.

⁷ Сообщения Советского Информбюро, М., 1944, т. I, стор. 331—332.

⁸ «УІЖ», 1966, № 6, стор. 121.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 4, спр. 4, арк. 98.

рішенням Військової Ради Південного фронту партизанські загони залишили плавні. Частина з них перейшла лінію фронту і з'єдналась з військами, дехто перейшов в інші райони дій, частина розсіялась¹⁰.

Навряд чи можна, як це робить М. Д. Дятленко, назвати ці партизанські загони з'єднанням¹¹. З'єднання — це більш-менш постійна бойова одиниця з своїм командуванням, штабом, тилом, управліннями розвідки і зв'язку та інше. Нічого цього не можна сказати про згадані загони.

Наведені факти переконують, що для вивчення організації і тактики партизанської боротьби найбільш повноцінними є документи партійних, радянських, військових органів. Документи, захоплені у ворога, можуть служити лише додатковим джерелом.

Потрібно більш глибоко вивчати документи відділів по керівництву партизанською боротьбою, створених у серпні 1941 р. при політуправліннях фронтів і політвідділах армій. Адже вони провели велику роботу в цьому напрямку. Відповідний відділ однієї тільки 12-ї армії з 28 серпня по 2 листопада 1941 р. з допомогою місцевих партійних організацій створив 49 партизанських загонів, що нараховували 2646 чоловік¹². На Україні діяло близько десятка армій, і всі вони займалися цим питанням.

Так, уже в перший місяць війни Чернівецький обком КП(б)У разом з представниками 18 армії створив кілька груп бойовиків і залишив їх в обласному центрі та інших містах для організації диверсій і партизанської боротьби¹³. До осені 1941 р. політвідділом цієї ж армії на ділянці її фронту були сформовані партизанські загони в Кам'янці-Подільському, Могильові-Подільському, Бершаді, Тульчині, Гайсині, Шпикові та інших населених пунктах¹⁴.

Хоч не всі створені і залишені партизанські загони виявилися боєздатними, однак їхня діяльність позитивно впливала на розгортання партизанського руху, про що свідчать наведені приклади героїчної боротьби кількох партизанських загонів у Дніпровських плавнях. Необхідно додати, що їх там діяло більше, ніж тут згадувалося. З відповідної записки начальника 8-го відділення політвідділу 12-ї армії від 22 вересня 1941 р. відомо, що в плавнях успішно боровся також партизанський загін під командуванням тт. Кравця і Неумівка. Загін систематично здійснював вилазки на правий берег Дніпра, проникаючи в розташування ворога з метою одержання розвідувальних даних. З 28 по 31 серпня 1941 р. бійці цього загону знищили пароплав, що його ворог збирався використати для переправи своїх військ на лівий берег; допомогли вивести з плавнів до тисячі голів великої рогатої худоби, 300 коней, понад 5 тис. овець; переправити 17 тачанок, один трактор, радіостанцію та інше військово майно. Загін брав участь і в описаних вище боях з ворогом 19 і 20 вересня 1941 р.¹⁵

Навіть із сказаного в цій замітці видно, що порушене питання могло б стати предметом спеціального дослідження. Без належного з'ясування його не можна відтворити повноту всієї проведеної роботи по розгортанню партизанського руху в ті грізні дні.

В. М. МАЗИЛО

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 4, спр. 5, арк. 99, 100, 147.

¹¹ «УІЖ», 1966, № 6, стор. 121.

¹² Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — АМО СРСР), ф. ПО 12 А, оп. 6882, спр. 8, арк. 40—43.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9а, спр. 71, арк. 89.

¹⁴ Там же, ф. 62, оп. 4, спр. 5, арк. 82—83.

¹⁵ АМО СРСР, ф. ПО 12 А, оп. 6882, спр. 8, арк. 6, 7, 8.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ СВІДОМИХ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

У класі йде звичайний урок історії. Про щось захоплено розповідає учитель, уважно слухає клас. Придивиться до учнів — вони схвильовані. Прислухайтесь до слів учителя і непомітно перенесетесь у скромне житло К. Маркса, побачите його, схиленого над геніальними рукописами, опинитесь на барикадах героїчної Пресні, станете свідками історичної промови В. І. Леніна, що пролунала квітневої ночі 1917 р. на Фінляндському вокзалі Петрограда. Натхненна розповідь учителя зробить для вас наочними штурм Зимового палацу й Перекопа, будівництво в тайзі Комсомольська, розмах грандіозної битви на Волзі, спорудження великих електростанцій у післявоєнні роки. Подібні яскраві уроки наповнюють серця юнаків і дівчат глибоким почуттям обов'язку перед тими, хто відстоював у борні вітчизну, хто переборює труднощі в ім'я комунізму.

Курс вітчизняної історії дає багатющий матеріал для виховання в учнів почуття обов'язку перед Комуністичною партією, перед радянським народом, перед усім людством, почуття особистої відповідальності за те, що відбувається навколо.

Висвітлюючи історичні події, вчитель історії висловлює своє особисте ставлення до цих подій як громадянин, разом з учнями дає всебічну оцінку словам і вчинкам людей, розкриває не тільки політичні, ідейні, але й моральні мотиви вчинків.

Щоб перевірити, як це впливає на старшокласників, їм було запропоновано дати письмові відповіді на запитання: «Що таке висока свідомість громадського обов'язку?».

Вивчення відповідей учнів дозволяє зробити висновок про те, що учні старших класів мають певні уявлення про громадський обов'язок, пов'язують його з ідеалами свого життя. Однак чимало школярів сприймають усе, що їм дає Батьківщина, як щось цілком звичне, недостатньо глибоко розуміючи, якими великими зусиллями радянських людей завойовані ці блага. Багато учнів недостатньо усвідомлюють поняття обов'язку.

Система і шляхи виховання високої свідомості громадського обов'язку недостатньо висвітлено в методичній літературі. Це питання, звичайно, обійдено у програмах. Навіть у підручнику з суспільствознавства йому приділяється дуже мало місця.

В даній статті ми намагаємося висвітлити досвід виховання в середній школі № 4 м. Амвросіївки Донецької області свідомості громадського обов'язку на матеріалі героїчної боротьби Комуністичної партії і радянського народу за соціалізм і комунізм. Почесне завдання сучасного молодого покоління, що йде на зміну поколінню Павки Корчагіна й Олега Кошового, — берегти і зміцнювати Радянську владу, оволодівати знаннями, будувати комунізм.

У VIII класі на уроці, присвяченому революційному народництву 70-х років, ми знайомимо учнів з героїчним життєвим шляхом Софії Перовської, що пішла на страту в ім'я високих ідеалів визволення на-

роду; сина кріпака, полум'яного агітатора, людини залізної волі Андрія Желябова; непримиренного ворога самодержавства і талановитого вченого Миколи Кібальчича та ін. Їх боротьба проти царизму є яскравим зразком сумлінного виконання обов'язку перед народом.

Нагадавши, що історія народництва зберігає чимало драматичних сторінок, зачитуємо уривок з книги Ірини Гуро «Озаренные». У глухих місцях півночі на Карі відбулися події, що ввійшли в літопис революційного руху під назвою «Карійської трагедії». В жіночій каторжній тюрмі народоволки Е. М. Ковальська й Н. К. Сигида виступили проти нелюдського жорстокого режиму. За образу подружки Н. К. Сигида дала ляпаса комендантові й зазнала за це тілесного покарання. На знак протесту проти знущань з боку тюремників народоволка отруїлась. Її приклад наслідував ще ряд політкаторжан. Відзначаючи високий моральний дух народовольців, підкреслюємо помилковість їх тактики самопожертвування. Водночас звертаємо увагу учнів на привабливі риси революційних народників: чесність, безкорисливість, самовідданість, почуття відповідальності за долю свого народу.

На уроках розкриваємо труднощі і складність боротьби пролетаріату в Росії, а отже — значення подвигу пролетаріату і його партії. Це сприяє розвитку в учнів почуття обов'язку перед народом.

У IX класі під час вивчення теми «Піднесення робітничого руху» показуємо героїзм робітників, які сміливо йшли на бій проти самодержавства, експлуаторського ладу. Учасники «Обуховської оборони» двічі відбили з допомогою каміння напади поліції, жандармів і кінної варти. В бою загинуло десятки робітників. Згодом тридцять сім учасників оборони було віддано під суд. Але ніщо не могло зупинити зростаючого наступу робітничого класу. На підтвердження цієї думки доречно використати такий уривок з статті В. І. Леніна «Каторжні правила і каторжний вирок»: «Ні, каторга не залякає робітників, ватажки яких не боялись умирати у відкритій вуличній сутичці з царськими опричниками. Пам'ять про вбитих і закатованих у тюрмах героях-товаришах подесаєтерить сили нових борців і залучить до них на допомогу тисячі помічників»...¹

На уроці «Ленінський план створення революційної партії пролетаріату» розповідаємо про видання і поширення в Росії «Искры», не лише називаємо агентів газети, а й знаходимо час ознайомити учнів з життям і боротьбою багатьох революціонерів. Учні дізнаються про І. В. Бабушкіна, загиблого від кулі катів, улюбленого учня В. І. Леніна, про М. Е. Баумана, вбитого черносотенцем, та ін. Сильне враження на учнів справляють рядки з поеми В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін», де образно показано героїзм і самовідданість пролетарських революціонерів.²

На закінчення уроку наводяться слова В. І. Леніна з книги «Що робити?»: «Ми йдемо тісною купкою по урвистому і важкому шляху, міцно взявшись за руки. Ми оточені з усіх боків ворогами, і нам доводиться майже завжди йти під їх вогнем».³

Відповідаючи на запитання, про яких ворогів йде мова в цьому тексті, учні підходять до висновку — не тільки про самодержавний лад з його органами примусу, але й про опортуністів усіх мастей.

Старшокласники повинні знати, що перемогу першої в світі соціалістичної революції здобуто в жорстокій боротьбі. Глибокої поваги заслуговують герої революційних боїв. Розповідаючи про встановлення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 219.

² В. Маяковський. Вибрані твори, т. 2, К., 1953, стор. 238—239.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 318.

Радянської влади на Україні, докладно висвітлюємо збройне повстання робітників київського «Арсеналу» проти юнкерів і Центральної ради — яскраву сторінку в літописі створення Радянської України.

Тема «Радянська країна — в роки інтервенції імперіалістичних держав і громадянської війни (1918—1920 рр.)» містить великий матеріал для прищеплення учням почуття громадського обов'язку перед своєю вітчизною. З цією метою використовуємо спогади і нариси про бойовий шлях видатних полководців громадянської війни: М. М. Тухачевського, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєва, В. К. Блюхера, Й. Є. Якіра, М. О. Щорса, С. М. Будьонного, Г. І. Котовського і багатьох інших. Завдання вчителя — викликати в серцях своїх вихованців любов і вдячність до 26 бакинських комісарів, славних комсомольців денікінського підпілля, до легендарних учасників штурму Перекопа, усіх тих, хто самовіддано із зброєю в руках обстоював Радянську владу.

Питання «Комсомол — бойовий помічник Комуністичної партії» було винесено на окремий урок, який проводили під керівництвом учителя самі учні, заздалегідь зібравши матеріал про діяльність комсомольців в роки громадянської війни.

Секретар комсомольської організації класу говорила: «Такі самі як ми юнаки й дівчата в одних лавах з своїми батьками ходили в атаку на білогвардійців та інтервентів, щоб ми з вами побачили краще життя, комунізм. Про ті героїчні дні яскраво написав поет Едуард Багрицький:

«Нас водила молодость
В сабельный поход.
Нас бросала молодость
На кронштадский лед».

Інша учениця підготувала повідомлення про I з'їзд РКСМ, що відбувся 29 жовтня 1918 р. в суворий і тривожний час, коли радянська республіка опинилась у вогненному кільці фронтів. Представники комуністичної молоді присягалися віддати всі сили на захист завоювань Великого Жовтня: «Перший з'їзд революційної молоді Росії висловлює свою повну солідарність з робітничо-селянською владою в її боротьбі за комунізм. Світова контрреволюція, що визріває на півдні, знайде в нашій середовищі належну відсіч. Весь свій революційний запал, усі свої молоді сили ми віддамо на боротьбу з нею... Наближається останній і рішучий бій. Ні кроку назад!.. Хай живе радянська влада!»⁴.

Окреме повідомлення було присвячене комсомольському підпіллю в роки громадянської війни. Учень розповів, з якою стійкістю і вірою в перемогу революції боролися юні підпільники. Навіть потрапляючи до рук ворогів, вони залишались до кінця вірними своїм великим ідеалам. Так, група одеських комсомольців, засуджених до смертної кари, писала з в'язниці товаришам: «Бажаємо вам успішно продовжувати нашу спільну справу. Умираємо, але торжествуємо і вітаємо переможний наступ Червоної Армії. Віримо в остаточну перемогу ідеалів комунізму»⁵.

Урок перетворився на символічну хвилюючу зустріч старшокласників з комсомольським поколінням років громадянської війни.

Під час вивчення соціалістичного будівництва в Країні Рад (1921—1937 рр.) висвітлюються героїчна праця радянських людей, переборення труднощів на недослідженому шляху.

Учні готують повідомлення про участь комсомольців, молоді у відбудові народного господарства після громадянської війни, про те, як

⁴ Славные традиции. Сборник документов, очерков, воспоминаний, М., 1960, стор. 20.

⁵ Ленинский комсомол. Очерки по истории ВЛКСМ, М., 1963, стор. 197.

юнаки й дівчата брали активну участь у введенні до складу діючих затоплених шахт Донбасу, зруйнованих нафтових вишок Баку, допомагали голодуючим селянам Поволжя і т. ін. В своїх повідомленнях учні розкрили головну традицію комсомолу: бути там, де найважче, де вирішуються кардинальні питання соціалістичного будівництва.

Підсумовуючи вивчене, підкреслюємо, що обов'язок сучасного покоління не лише пам'ятати про подвиги комсомольців двадцятих років, але насамперед зберігати і зміцнювати славні комсомольські традиції.

На запитання вчителя до класу: «Чи вірне ваше покоління славним комсомольським традиціям?» учень Петро С. відповів: «Нам часом нагадують, що ми живемо краще, ніж комсомольці двадцятих років. Це справді так. Ми маємо прекрасну школу. Крім навчання, ми з охотою слухаємо сучасну музику, танцюємо. Прагнемо гарно вдягатися. Але ж, хіба не про таке чудове майбутнє, як наше сучасне, мріяли ті, хто боровся за Радянську владу? Наше покоління буде комунізм і воно не гірше за покоління Павки Корчагіна. А якщо буде потрібно, ми не підведем і виконаємо свій обов'язок перед Вітчизною».

Розглядаючи принципіальну відмінність соціалістичної індустріалізації від капіталістичної, учні довідалися, що заради створення могутньої промисловості радянські люди добровільно відмовлялися від багатьох благ. Після цього ставимо класу запитання: «Чому радянські люди добровільно погодилися на тимчасові обмеження? Чи можливе таке за капіталізму?» Учні правильно зазначають, що це можливо тільки в суспільстві, де люди відчувають високу свідомість громадського обов'язку, коли кожний ставить інтереси країни вище, ніж свої особисті. Таке становище зовсім не характерне для світу капіталу.

У шкільному підручнику згадуються численні будови довоєнних п'ятирічок. На уроках намагаємося донести до учнів героїчну романтику праці, показати радянських людей у боротьбі з природою, в подоланні труднощів. Висвітлюючи будівництво Урало-Кузнецького комбінату, використовуємо вірш Маяковського «Розповідь про Кузнецькбуд і людей Кузнецька».

За завданням учителя історії учні прочитали й обговорили книгу Віри Кетлінської «Мужність», в якій яскраво показано подвиг радянської молоді на спорудженні в дрімучій тайзі міста Комсомольська.

Велике значення для виховання почуття свідомості громадянина мають зустрічі учнів з тими, хто був на передньому краї боротьби за соціалізм. На одному з уроків старий кадровий робітник Амвросіївського цементного комбінату М. В. Вощенко розповів учням про докорінну перебудову підприємства, про запровадження нової техніки в роки п'ятирічок. Ветеран праці на конкретному матеріалі показав, як робітники переборювали труднощі і самі росли разом з рідним комбінатом.

Вивчення питань колективізації сільського господарства необхідно побудувати так, щоб учні чітко уявили собі, який небачений поворот у житті мільйонних мас селянства було здійснено під керівництвом Комуністичної партії. На уроці відзначаємо, що перехід радянського села до великого соціалістичного господарства — це велика революція в економічних відносинах, у всьому укладі життя селянства. Далі конкретизуємо це положення окремими епізодами з книги М. Шолохова «Піднята цілина», використовуємо матеріали про створення колгоспів у нашому районі, відзначаємо гостроту класової боротьби на селі в той час. Так, під час перебування в колгоспі ім. М. Горького, ми показали учням місце, де в 1930 р. куркулі вбили першого голову колгоспу О. В. Веретела. Це справило сильне враження на старшокласників, по-

казало їм, в яких складних умовах доводилося виконувати свій обов'язок кращим синам і дочкам радянського села.

Вивчаючи тему «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр.», нагадуємо, якими героїчними зусиллями радянських людей врятовано нашу країну, відстояно світову цивілізацію. Так, підкреслюючи визначну роль Радянської Армії у визволенні уярмлених фашизмом народів Європи, вчитель зачитує уривок з повісті О. Гончара «Прапорonoсці». Герой твору гвардії майор Воронцов теплим словом згадує полеглих радянських бійців: «Ми йдемо вперед, а вони залишаються за нами на кожній сопці, як наші вірні застави. Оглянемось — і ми побачимо їхні образи,— їхні силуети на близьких і далеких сопках. Будуть вони стояти на чужині, як вічна пам'ятка, вічне нагадування всьому світові про жертви нашого народу, який грудьми зустрів навалу фашистських орд і сплачує власною кров'ю визволення Європи».⁶

Далі учитель говорить про навальний наступ радянських військ на Берлін, про штурм рейхстагу, використовуючи спогади воїнів — учасників цієї битви. Свою розповідь він закінчує словами: «В Берліні, в центрі соціалістичної вільної Німеччини височить грандіозний монумент: радянський солдат мечем (в правій руці) розтрощує фашистську свастику, а другою рукою тримає врятовану дитину». (Учитель звертає увагу класу на репродукцію відомого пам'ятника воїну-визволителю). Потім ставиться запитання: Що символізує цей пам'ятник?

Учні відповідають, що монумент символізує велику історичну вивольну місію радянського народу під час другої світової війни. Солдат немов звертається до майбутніх поколінь з закликком обстоювати мир, пам'ятати, що наше сьогоднішнє щасливе життя здобуто дорогою ціною.

Розглядаючи нову Програму КПРС, звертаємо увагу учнів на те її місце, де характеризується складність історичного шляху нашої країни: «Важким і незвіданим був шлях, яким мав пройти радянський народ. Реакційні сили старого світу робили все, щоб у колісці задушити Радянську владу. Інтервенцію і громадянську війну, економічну блокаду і господарську розруху, змови і диверсії, саботаж і терор, багато інших випробувань довелося пережити молодій Республіці Рад. Будівництво соціалізму неймовірно утруднювалось соціально-економічною, технічною і культурною відсталістю країни. У робітників і селян, які здобули перемогу, не було навиків державного управління і досвіду будівництва нового суспільства. Труднощі будівництва соціалізму подесятирялися тим, що СРСР майже тридцять років був єдиною в світі соціалістичною державою, зазнавав запеклих атак капіталістичного оточення»⁷. Однак труднощі й недоліки успішно переборювалися, країна швидко рухалася вперед: «В результаті самовідданої праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену на досвіді науку про побудову соціалізму. Стовповий шлях до соціалізму прокладено»⁸.

Вивчення історії та суспільствознавства сприяє тому, що знання й переконання учнів про джерела громадського обов'язку сучасного покоління ґрунтуються на великому ідейному, емоційно насиченому фактичному матеріалі. Особливу увагу звертаємо на усвідомлення старшокласниками обов'язку перед Комуністичною партією — керівною і про-

⁶ О. Гончар. Прапорonoсці, К., 1962, стор. 106.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 10—11.

⁸ Там же, стор. 16.

відною силою нашого суспільства. Важливе місце в розкритті цього питання належить уроку з суспільствознавства «Зростаюча роль партії у будівництві комунізму». Проблемний виклад навчального матеріалу супроводжується розв'язанням логічного завдання. Ще на початку уроку попереджаємо учнів, що після розповіді учителя вони повинні зробити висновки, чому в період розгорнутого будівництва комунізму зростає керівна роль партії. В учнівських відповідях підкреслювалося, що науково обгрунтована політика партії давала можливість добиватись великих досягнень в усіх галузях життя. При вивченні рішень жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, матеріалів XXIII з'їзду КПРС учням пропонується зробити висновки про значення цих історичних форумів для посилення партійного керівництва соціалістичним господарством і дальшого зміцнення ленінських норм партійного та державного керівництва.

Розглядаючи створення матеріально-технічної бази комунізму, ми звернули увагу учнів на те, що керівна роль партії полягає не тільки в тому, що партія очолює цю діяльність. Учні самі розповідають про те, як комуністи показують особистий приклад самовідданої праці на всіх ділянках комуністичного будівництва, виступають ініціаторами соціалістичного змагання.

Відбираючи матеріал з історії та суспільствознавства для прищеплення учням IX—X класів високої свідомості громадського обов'язку, ми дійшли до висновку, що цей матеріал має задовольняти певним вимогам.

Необхідно, щоб виховний матеріал природно впливав з основного змісту уроку. Працюючи над історичною та художньою літературою, над спогадами, листами видатних історичних діячів, ми відбираємо такий матеріал, що дозволяє дати учням яскраве уявлення про події минулого. Водночас дбаємо про те, щоб використовувані відомості допомагали: а) розкрити суть або одну з ознак громадського обов'язку; б) показати різні його прояви; в) проникнути у внутрішній світ людей високого обов'язку.

Дуже важливою є також емоційна насиченість розповіді учителя. Учитель не може бути байдужим до того, про що розповідає. І його схвильованість передається учням.

Необхідно також пов'язувати виклад навчального матеріалу з життям, з діяльністю учнівського колективу. Вивчаючи в курсі суспільствознавства питання «Ради — політична основа СРСР», ми з учнями взяли участь в засіданні виконкому районної Ради, прослухали розповідь голови та секретаря виконкому про роботу цього органу.

Під час бесіди учні довідалися про деякі недоліки в роботі сільських шкіл, культурно-освітніх установ. Клас запропонував узяти шефство над однією з сільських шкіл. Було вирішено створити культбригаду і виступити з концертами на селі.

Таким чином, у процесі навчання учні не тільки ознайомилися з діяльністю Рад, але й підійшли до висновків про особистий обов'язок у справі поліпшення умов життя радянських людей.

Свою роботою на уроках історії та суспільствознавства в старших класах ми прагнемо підготувати до активної виробничої, навчальної та громадської діяльності свідомих будівників комунізму.

М. Ю. КРАСОВИЦЬКИЙ

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ *

(Продовження)

5. Дослідження недатованих джерел. У великій більшості джерела, особливо з новітніх періодів, датовані, отже нема сумніву, з якого часу вони походять і хто є їх автором. Якщо джерела недатовані, треба провести окреме дослідження, щоб визначити час і місце їх виникнення та ім'я автора. Такі дані потрібні для встановлення близькості джерела до подій, які ми досліджуємо.

Щоб визначити час походження джерела, треба його зовнішню форму і зміст порівняти з іншими джерелами, точно датованими.

Якщо джерело збереглося в рукописі, досліджуємо папір, водяні знаки і почерк письма. Це дає змогу зарахувати текст до певного періоду. Так, на основі палеографічного дослідження письма визначено час появи різних рукописів і фрагментів з середньовіччя. Час виникнення друків визначаємо на основі форми друкарського шрифту; так були датовані деякі цінні стародруки.

Далі досліджуємо мову і стиль джерела. Кожна епоха має свої особливості лексики і фразеології, так що і текст недатованого джерела можна віднести до якогось відомого періоду.

У змісті джерела знаходимо різні натяки на час, з якого джерело походить. Трапляються прямі хронологічні вказівки: «сьогодні», «минулого року», «за володіння князя...», згадки про затемнення сонця або місяця, комети та ін. Інколи джерело згадує про події, відомі з інших джерел — політичні з'їзди, наради, переговори, війни, революції, стихійні лиха; трапляються згадки про видатні особи, цитуються відомі оповідання, промови, листи, літературні твори.

Такий огляд змісту дає змогу ствердити, до якої епохи належить наше джерело. Якщо нам пощастило знайти загальні хронологічні рамки, намагаємося визначити точніше час виникнення джерела. Дуже важливо визначити дві хронологічні межі: 1) коли найраніше могло з'явитися джерело (*terminus post quem* — термін, після якого з'являється джерело), 2) коли воно могло з'явитися найпізніше (*terminus ante quem* — термін, до якого з'явилося). Чим точніше встановлено обидві межі, чим менший проміжок часу між ними, тим правдоподібніше визначено час походження джерела.

Таким самим способом — шляхом порівняння з іншими джерелами — можна виправити помилкові дати, що трапляються в деяких текстах. Такі невірні дати містить Галицько-Волинський літопис в Іпатському списку. Складач літопису занотовував, не вказуючи років, і обіцяв розставити дати по закінченні праці, але цієї обіцянки не виконав. Тільки пізніше інший літописець зазначив роки, але з помилками. Не зважаючи на суцільність оповідання, він розбивав одну подію на кілька років або під один рік збирав події з різних часів; тому ці дати хибні і суперечать іншим літописам. Так, наприклад, угорсько-польський з'їзд у Спіші помічений у літописі 1211 р., а насправді він відбувся 1214 р.; коронацію Данила літопис подав під 1255 р., а вона відбу-

* Початок див. «Український історичний журнал», 1967, № 2, 3, 4, 7, 8.

лася в 1253 р. Але в іншому списку літопису, Хлебніковському, залишався первісний текст, без дат, і на основі інших джерел (літописів північноруських, польських, угорських, німецьких та тогочасних документів) можна було реконструювати правильну хронологію¹.

Вказання місця, де виникло джерело, має значення для оцінки вміщених в ньому відомостей. Докладність повідомлень може залежати від того, наскільки близько від району, де відбувалися події, перебував автор.

Походження джерела можна деколи визначити на основі особливих прикмет письма або мови. Так, на основі характерних рис мови Іван Франко встановив закарпатське походження пісні про Стефана воеводу, записаної у чеській граматиці Яна Благослава 1571 р.

У змісті джерела бувають виразні натяки на місце проживання автора. Так, детальні відомості з топоніміки Львова дозволяють зробити висновок, що автор так званого Львівського літопису XVII ст. перебував деякий час у Львові.

Для кращої оцінки відомостей джерела необхідно знати ім'я й обставини життя автора. Прізвище автора деколи буває заховане як криптонім (таємне ім'я) під ініціалами, початковими літерами прізвища чи імені, у монограмі — як з'єднані в одно літери. Так, малярі і гравери зазначали свої роботи ініціалами, з яких деякі вдалося розшифрувати, наприклад, А. Г.—Адам Гочемський, А. Т.—Александр Тарасевич, І. Ф.—Іван Филипович та ін. Поети XVII—XVIII ст. часто заховували свої імена в акростихах, віршах, рядки яких починаються з літер, що читані зверху вниз складають прізвище. Таким способом збереглося для історії української літератури більш як 30 прізвищ поетів.

Якщо якийсь твір або документ маємо у рукописі, можемо дослідити, чи це не автограф когось із відомих авторів або політичних чи культурних діячів. У деяких виданнях репродуковано їх підписи.

Але найчастіше вказівок про автора треба шукати у самому творі. Тут повинні знайтися дані про його походження, соціальну приналежність, місце перебування, епізоди життя, погляди, діяльність, зв'язки з іншими особами та ін. У видатніших письменників виявляються також індивідуальна мова і стиль.

Спеціальні дослідження проведено для з'ясування автора так званого літопису Самовидця. Літописом Самовидця П. Куліш назвав анонімний літопис, в якому розповідається про події від 1648 до 1702 р. Перші дослідники, які ознайомилися з літописом (Осип Бодяньський, Михайло Максимович, Микола Костомаров), вважали автора то козаком, то міщанином, то священиком. Основне дослідження про авторство літопису дав Орест Левицький у критичному виданні тексту — *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*, Київ, 1878. Він визнав безсумнівним, що літописець належав до освічених людей, але не був ані священиком, ані міщанином, ані родовитим козаком. Критичні висловлювання літописця проти «черні» свідчать, що він походив із шляхти, а інші дані — про те, що він служив у Запорізькому війську. Він не грав видатної ролі у військових справах, але брав участь у посылках, можливо, що служив у військовій канцелярії. З різних згадок про місцевості можна зробити висновок, що автор спершу жив на Правобережжі, а пізніше переселився на Лівобережну Україну, на околицю Стародуба. Виявляли ім'я літописця дослідники в 1920—1930 рр. Вадим Модзалевський перший вказав на військового підскарбія, а

¹ М. Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1901, т. 41.

пізніше — на священника, Романа Ракушку-Романовського. Цей погляд підтримали В. Романовський, М. Петровський, М. Грушевський та ін. Головним аргументом цієї гіпотези служить біографія Ракушки, який спершу проживав на Правобережжі, а в 1670 р. переселився на Лівобережжя і, як протопіп, проживав у Стародубі, — подібний життєпис можна приписати Самовидцеві. Самовидець згадує також, що 1660 р. брав участь у борисівській комісії; у списку українських делегатів, що були вислані на цю комісію, є також Ракушка-Романовський. Але з гіпотезою про авторство Ракушки не погодилися деякі інші дослідники, приписуючи складення літопису іншим особам, а саме Іванові Биховцеві, Демидові Рогозі, Кандибі.

Широкі дослідження присвячено також «Історії русів», авторство якої різні дослідники приписували різним письменникам — Юрію Кониському, Григорію Полетиці, Василю Полетиці, Олександрові Безбородьку та ін.

6. Дослідження оригінальності джерел. Серед джерел слід розрізняти джерела оригінальні (тобто самобутні, незалежні від інших), або першоджерела, та джерела похідні, що спираються на інші джерела. Історик повинен визначити ступінь оригінальності кожного джерела.

У групі залишків усі джерела можна вважати першоджерелами — вони залишилися як результат подій минулого. Зате у групі традиції зустрічаємо багато джерел неоригінальних, залежних. Чи дане джерело залежне від інших, досліджуємо шляхом аналізу: його розкладаємо на складові частини, які порівнюємо з іншими джерелами.

Спочатку з'ясовуємо чи дані джерела перебувають взагалі у внутрішніх зв'язках із собою. Споріднення двох джерел виявляється насамперед у тому, що вони мають подібні форму, вислови, однакові фрази. Бо ж важко припускати, щоб два джерела, які відзначаються тією самою формою й написані тим самим способом, не були у зв'язку.

Але одночасно слід узяти до уваги, що в різних авторів можуть траплятися подібні вислови, загально вживані у щоденній мові. Подібність звичайних слів та фраз ще не свідчить, що даний автор запозичив їх у іншого — різні автори можуть вживати однакові вислови незалежно один від одного.

Іноколи джерела за зовнішньою формою можуть бути незалежні, а споріднення виступає тільки у змісті. Це виявляється в тому, що вони звертають увагу на ті самі події, особи, відносини. Особливо важлива згідність двох джерел у зацікавленні другорядними справами, побічними деталями. А це засвідчує взаємну залежність цих джерел.

Коли ствердимо споріднення джерел загалом, мусимо дослідити, в чому полягає їх взаємозалежність, і котре з них є першоджерелом, а котре похідне.

Похідне джерело виказує себе найбільш тим, що містить помилки, пропуски, помилково переписані слова, непорозуміння й інші недоліки. З іншого боку, в похідних джерелах трапляються дописані нові місця, надто відшліфовані слова, перередагований текст. Це свідчить, що редактор джерела складав його з різних матеріалів, запозичуючи їх з різних місць.

Часто два джерела не є прямо залежні, а беруть свої відомості з третього джерела. Бувають і ще складніші запозичення і перехрещення різних джерел.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

(Далі буде)

Охорона і використання пам'яток історії та культури

КИЇВСЬКІЙ СОФІЇ 930 РОКІВ

У цьому році Софійському собору в Києві — найвеличнішій будові давньоруської архітектури минає 930 років.

Більше дев'яти століть тому на «полі вне града» (зараз там стоїть Софія Київська) відбувся бій, який вирішив дальшу долю Русі, між військами київського князя Ярослава Володимировича Мудрого та печенігами. Печеніги були вщент розбиті. На місці перемоги в наступному році Ярослав розгорнув велике будівництво.

За часів князювання Ярослава Володимировича (1019—1054 рр.) продовжувалося зміцнення політичної та економічної могутності Київської Русі. Розвиток феодальних відносин, ремесла й торгівлі привів до зростання ролі міст, особливо Києва. Великим політичним успіхом Ярослава Мудрого було запровадження київської митрополії. Її центром став спеціально побудований з цією метою Софійський собор — урочиста, найбільша споруда «міста Ярослава». Літопис так сповіщає про підсумки будівничої діяльності Ярослава: «В лето 6545 (1037) заложи Ярославъ городъ великій Кыев, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковъ святыя Софья, митрополью, и посемь церковъ на Золотыхъ воротехъ святое Богородице Благовещенье, посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины».

Ярослав розширив місто, побудував нові укріплення та величні споруди: Золоті ворота, Софійський собор, Георгіївську та Ірининську церкви. До нашого часу з них збереглися лише Софійський собор та руїни Золотих воріт.

Софійський собор являв собою велику п'ятинефну тринадцятиглаву споруду, побудовану за типом візантійських так званих хрестово-купольних храмів. З трьох боків: півдня, півночі та заходу його оточували два ряди відкритих галерей. Собор має й свої самобутні особливості, що зближуються з традиціями давньоруської дерев'яної архітектури: пірамідальність композиції, багатокупольність, витягнутість храму у напрямку південь — північ, галереї, які оточували його, хрещаті стовпи.

Софійський собор, як і інші архітектурні стародавні пам'ятки, втратив свій початковий вигляд внаслідок пізніших добудов. Велика перебудова храму проводилася в XVIII—XIX ст. Одноповерхові галереї, що оточували собор з трьох боків, були перетворені на закриті приміщення, а над ними споруджено другі поверхи та шість нових куполів. Форму всіх куполів переробили на грушовидну, характерну для української барочної архітектури. Всі будівлі оштукатурили та побілили. У XVIII ст. Софійський собор одягся у пишне барочне вбрання, яке з незначними переробками бачимо й зараз.

Внутрішній вигляд Софії, зокрема її центральна частина — куполи, арки, стіни та стовпи — зберігся майже цілком від часів Ярослава.

Склепіння та стіни собору, починаючи від самої підлоги, були вкриті барвистим розписом — мозаїками та фресками. Мармурові архітектурні деталі, різні шиферні парапети хорів, мозаїчні підлоги, — все вражало різноманітністю візерунків та форм. Ще й зараз можна бачити

залишки цієї пишності. Найбільш освітлені частини — головний вівтар, підкупольний простір — оздоблено дорогоцінними мозаїками, а решту розписано фресковим живописом.

Порівняно добре збереглися мозаїки головного вівтаря. У верхній його частині — велетенське шестимітрове зображення богоматері «Оранти». У другому поясі — композиція «Евхаристія» (Причастя апостолів), у третьому — «Отці церкви» — високохудожня частина мозаїчного ансамблю. Зображення святих відрізняється великою старанністю мозаїчної кладки, досконалістю та мало не акварельною витонченістю. Кожне обличчя наділене індивідуальною та портретною характеристикою.

Вівтар також прикрашено розкішним рослинним орнаментом.

У найвищій частині собору, в головному куполі, збереглося мозаїчне зображення Христа, а на стовпах та арках, що підтримують купол — «Сорок севастійських мучеників» в медальйонах та композиція «Благовіщення», особливості виконання якої пов'язуються з кращими традиціями елліністичного мистецтва.

У Софійському соборі зберігся найбільш повний ансамбль фрескових зображень XI ст. Особливий інтерес становить живопис світського змісту: залишки фрески фундатора собору Ярослава Мудрого та його родини й розпис на сходах південної та північної башт.

Софійські мозаїки та фрески належать до кращих зразків середньовічного образотворчого мистецтва. Поруч з мозаїками та стінним живописом Італії, Сіцилії, Венеції та колишньої Візантії, вони по праву входять до скарбниці світового мистецтва.

Софія за часів Ярослава була політичним і культурним центром міста та Русі. В соборі Ярослав приймав іноземних послів, намагаючись вразити їх величчю будови та пишністю церемоній. Тут становили князів на київській «золотий стіл», збиралося в особливих випадках віче. Так, після смерті Святополка Ізяславича (1113 р.) під час повстання киян у цьому храмі зібралося боярське віче, що запросило в Київ на князювання переяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха. Вперше на Русі при соборі було створено книгосховище, про що сповіщає літопис під 1037 р.: «В лето 6545... собра (Ярослав.— С. В.) писце многы и перекладаше от грекъ на словенское писмо (книги.— С. В.)... и многы написавъ положи в святей Софье церкви, юже созда самъ» («Повість временних літ»). Таким чином, 1967 р. минає 930 років і першій відомій в нашій країні бібліотеці. Культурно-історичне значення цього факту важко переоцінити.

Оздоблений «всілякою красою», Софійський собор справляв велике враження на сучасників. Відомий публіцист XI ст. Іларіон, автор «Слова про закон та благодать», так писав про Софію: «Церква дивна й славна всім округним странам, яко же і не обрящеться во всем полунощі землием від сходу до заходу».

Мандрівники XVI—XVII ст. Еріх Лясота, Р. Гейденштейн, Павло Алепський з захопленням розповідали в своїх щоденниках та дорожніх нотатках про відвідування Софійського собору, але й водночас відзначали його великий занепад. Це пояснюється тим, що собор за час свого існування кілька разів був пограбований — у 1240 р. татаро-монголами, у 1416 р. — кримським ханом Едигеєм, у 1482 р. — другим ханом Менглі Гіреєм.

Особливо занепада Софія після Брестської унії (1596 р.), коли потрапила до рук уніатів.

Відродження собору тісно пов'язане з національно-визвольною боротьбою українського народу під проводом Богдана Хмельницького

(1648—1654 рр.), а також з діяльністю Петра Могили, який відновив у Києві стародавні архітектурні пам'ятки і в першу чергу Софію.

17 січня 1654 р. в Софійському соборі кияни урочисто ствердили історичне рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією.

Київська Софія — одна з найбільш вивчених архітектурних пам'яток в нашій країні. Дослідження її було розпочато понад 150 років тому. У працях Е. Болховітінова, М. Ф. Берлінського, Н. Закревського даються лише описи пам'ятки. Першу спробу наукового вивчення собору зробив проф. Ф. Г. Солнцев у 1843—1853 рр. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. з'являються наукові праці М. П. Кондакова, Д. В. Айналова, М. А. Окунева. Найважливішою проблемою вивчення Софійського собору, яка ще й зараз не повністю втратила своє значення, було визначення його початкового вигляду. Цю роботу розпочав у 20-х роках проф. І. В. Моргилевський.

Систематичні дослідження почали вестися у 1934 р., коли був створений Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» і особливо в післявоєнний час, коли музей увійшов як наукова установа до Академії архітектури УРСР. В цей період роботи по вивченню собору були тісно пов'язані з питаннями його охорони. Заміна стропильної системи даху, ремонт куполів та штукатурки дали змогу одержати нові відомості про стародавні форми й особливості будови. У 1946—1948 рр. співробітники Академії архітектури виконали великий обсяг робіт по архітектурно-археологічному обміру пам'ятки, але, на жаль, це не було доведено до кінця.

Велике значення мали також археологічні розкопки в самому храмі та на території заповідника в 1945—1961 рр., які спростували думку про існування базилікальних рис у побудові собору. Було доведено, що він створений за типом хрестово-купольних храмів.

На підставі досліджень у 1957 р. архітектори М. І. Кресальний, Ю. С. Асеев та В. П. Волков розробили проект реконструкції Софійського собору. Макет, виконаний за цим проектом, поки що остання думка дослідників щодо початкового вигляду Софії.

Понад двадцять років у Софійському соборі велась реставрація настінного живопису. Мозаїки ХІ ст. було закріплено, промито від бруду та кіптяви, олійних фарб тощо. Фресковий живопис також закріплено; з нього знято кілька шарів олійних фарб, що виникли як результат багатьох «поновлень» у ХІХ ст. Зараз усі мозаїки та фрески, що збереглися в соборі, цілком відкриті для огляду.

На матеріалах Софії видано цілий ряд наукових статей, монографій: М. І. Кресальний — «Софійський заповідник у Києві», В. Н. Лазарев — «Мозаики Софии Киевской», «Михайловские мозаики», С. О. Висоцький — «Древнерусские надписи Софии Киевской ХІ—ХІV ст. ст.», кілька видань путівників О. Д. Радченка.

Ліквідація Академії будівництва та архітектури УРСР негативно відбилася на вивченні Софії Київської. Музей втратив мінімальну базу, необхідну для дослідницької роботи. В ньому немає навіть фотолaboratorії, наукового відділу. Архітектор один, він же й директор. Спеціальна бібліотека Софії, в свій час зібрана проф. І. Моргилевським, була передана в загальну академічну бібліотеку.

Дуже дивне ставлення до Софії Держбуду УРСР, якому вона зараз підпорядкована. До цього року Кирилівська церква та Генуезька фортеця в с. Судак Кримської області були філіалами Софійського заповідника. Зараз включено до нього ще одинадцять пам'яток давньоруської архітектури м. Чернігова. Який сенс шукати хазяїна для цих

об'єктів аж у Києві? Філіал заповідника Судак-Генуезька фортеця — яскравий приклад того, як важко і недоцільно охороняти пам'ятки за сотні кілометрів. Крім того, ми побоюємося, що Софійський музей поступово послаблює свої безпосередні функції охорони та популяризації Софії Київської і пам'яток заповідника. Невеликому науковому персоналу Софії буде не до вивчення собору, а доведеться займатися адміністративними справами. Не треба забувати й того, що число відвідувачів музею зросло до 500 тис. чоловік на рік.

Ще б можна було зрозуміти приєднання подібних філіалів до заповідника в межах міста Києва. В цьому плані спочатку й приєднали до Софійського музею Кирилівську церкву. І ось уже незабаром Кирилівський заповідник прийме перших відвідувачів.

З метою поліпшення справи доцільно вилучити з Софійського заповідника інородні філіали, підпорядкувавши йому (якщо цього не можна уникнути зовсім) київські пам'ятки: Видубецький монастир, Золоті ворота та Андріївську церкву. При цьому треба враховувати, що перед Софійським музеєм стоять важливі й невідкладні завдання охорони, дослідження в першу чергу самої Софії. Необхідно продовжити й нарешті закінчити обміри собору, фотофіксацію та дослідження живопису. Побоювання викликає стан фресок собору, особливо на сходах північно-західної та південно-західної башт. Зараз ці фрески не закриті шарами олійних фарб і оскільки сходи дуже вузькі, відвідувачі ліктями часто торкаються стін з живописом і псують його.

Захист баштових фресок має свою історію. Неодноразово це питання порушував проф. В. Г. Леонтович та інші наукові й громадські діячі. Але справу так і не розв'язано досі. Пояснюється це тим, що нема розроблених спеціалістами методів захисту настінного живопису від механічних пошкоджень. Найефективніше, на нашу думку, було б закрити кожну фрескову композицію оргсклом, прикріпивши його на деякій відстані від стіни. В разі потреби такий пристрій можна легко зняти. Але є й інша сторона цього питання. Чи взагалі доцільно використовувати баштові сходи XI ст. за прямим призначенням, що, безумовно, суперечить збереженню будови і фрескового живопису в баштах? У них не слід організовувати масові екскурсії. Але як тоді підійматися на другий поверх собору? Потрібно зробити інші сходи, наприклад, у приміщенні другого поверху над північною галереєю.

Така добудова не загрожує руйнуванням стародавнім конструкціям, тому що склепіння в цих місцях вже перекладено в пізні часи.

Фрески башт Софії — єдині зразки розпису громадських будов стародавньої Русі. Для їх збереження треба якомога скоріше вжити заходів.

Безумовно, потребують захисту й фрески в інших частинах собору, особливо в центрі, де завжди людно. На нашу думку, живопис тут слід було б захистити оргсклом.

Для збереження Софійського заповідника слід продовжувати відселення з заповідної території жильців та не допускати перебування в його спорудах сторонніх установ.

Розглядаючи деякі питання охорони Софійського собору, не можемо не згадати й Золоті ворота — будову 1037 р. Завдання охорони руїн цієї цікавої давньоруської пам'ятки й досі залишається не розв'язаним. Вона поволи руйнується від поганого догляду. На пам'ятці навіть немає охоронної дошки. Її було знято при встановленні меморіальних дошок на честь 300-ліття возз'єднання України з Росією.

Здається, нарешті треба вжити таких заходів, які б надійно запобігли остаточному руйнуванню. На нашу думку, для справжнього збе-

реження руїн Золотих воріт слід їх реконструювати в початковому вигляді. Залишки стін пам'ятки органічно увійшли б до нової споруди і таким чином раз і назавжди уникли б руйнування. В приміщенні воріт можна було б організувати експозицію: «Оборонні споруди стародавнього Києва». Загальний догляд за реконструйованою будовою неодмінно слід доручити Софійському музею.

Таку реконструкцію Золотих воріт найкраще пов'язати з святкуванням ювілею заснування Києва.

Останнім часом Софійський музей став, судячи з кількості відвідувачів, одним з найпопулярніших у Києві. В цьому заслуга хорошого лекційного обслуговування відвідувачів. Але зараз треба звернути серйозну увагу на експозицію музею.

Для збільшення експозиційного та пізнавального значення Софії Київської слід подумати над тим, щоб зняти всю пізню штукатурку з східного фасаду собору, включаючи й штукатурку східних боків головного та інших барабанів куполів, торців галерей і т. ін. Необхідно зробити це так, щоб можна було бачити стародавню кладку собору не в окремих латках-зондажах, як зараз, а цілком увесь східний фасад у його початковому вигляді.

При музеї доцільно створити спеціальну групу наукових працівників, які б займалися дослідженням та виданням наукових і популярних праць про Софію Київську.

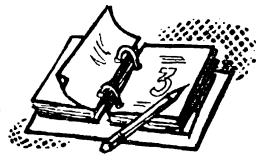
На відзнаку 930-ліття Софійського собору поблизу нього на території заповідника треба обов'язково встановити пам'ятний знак з відповідним текстом.

До святкування ювілею Софії добре б видати науковий збірник, чи ще краще, альбом малюнків Софії художника Ю. І. Химича з супроводжуючим текстом.

Софія Київська за величчю архітектурно-художнього задуму, досконалістю форм та композицією, за масштабами й високою майстерністю будівництва не поступається перед жодною з найвидатніших архітектурних пам'яток світу. Так само, як французи пишаються собором Паризької богоматері, італійці — собором св. Петра у Римі, венеціанці — храмом св. Марка, так і ми, відзначаючи 930-літній ювілей, пишаємося Софією Київською.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

Наш календар

Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКИЙ НА УКРАЇНІ (До 90-річчя з дня народження)

Навесні 1920 р. армія буржуазно-поміщицької Польщі, розпочавши широкий наступ проти Радянської республіки, захопила майже всю Правобережну Україну. Одночасно в Криму активізували свої дії рештки недобитої денікінської армії. У тилу Червоної Армії, зокрема на Україні, підняли голову численні контрреволюційні недобитки. Банди Махна, Тютюнника та ін. тероризували трудове населення України, чинили звірячі вбивства активістів, партійних і радянських працівників, командирів і бійців Червоної Армії. Необхідно було терміново навести революційний порядок у тилу військ Південно-Західного фронту.

Розуміючи складність становища, ЦК РКП(б) у травні 1920 р. призначив Ф. Е. Дзержинського, який займав посаду голови ВЧК, начальником тилу цього фронту. З його ініціативи штаб тилу фронту було об'єднано з штабом Українського сектора військ внутрішньої охорони (ВОХР). Крім того, на початку липня в розпорядження Фелікса Едмундовича перейшли начальники тилів усіх трьох армій фронту, що дало можливість сконцентрувати керівництво тилами фронту в одних руках.

Для налагодження оперативного керівництва боротьбою з бандитизмом Ф. Е. Дзержинський вимагав ретельної перевірки фактів оперативних зведень, що надходили в штаб тилу фронту, бо інколи ці дані ставали «фантастичними» і «завдавали тільки шкоду, часто-густо створюючи нервовість на місцях»¹.

У зведеннях мало бути вказано, які факти перевірені, а які сумнівні і що зроблено для їх уточнення².

2 червня штаб тилу фронту отримав повідомлення про те, що банди Махна зайняли с. Юрівку, Василівку і ст. Варварівку в 30 верстах від вузлової ст. Лозова. Ф. Е. Дзержинський негайно наказав частинам 42 дивізії розміститися в селах навколо ст. Лозова. Крім того, до станцій йшли бронепоезди «Победа или смерть» і «Советская Россия», один бронепоезд вирушив до ст. Сінельникове. Наказ вимагав недопустити прориву банд в західному або північно-західному напрямку. Начальнику тилу 13 армії було наказано об'єднати в своїх руках командування всіма частинами в районі ст. Лозова — Павлоград — Сінельникове і запобігти прориву банд за лінію Костянтиноград — Ново-Московськ — Катеринослав — р. Дніпро³. В результаті вжитих заходів, 7 червня махновців було вибито з зайнятих ними сіл і вони відступили в південно-східному напрямі⁴.

З метою дальшого розгрому бандитів начальник тилу Південно-Західного фронту 13 червня наказав начальнику Харківського сектора ВОХР сформувати рухому групу в складі 185-ї бригади ВОХР, загону кавалерії та артилерійського підрозділу⁵.

Проаналізувавши підсумки боїв Ф. Е. Дзержинський був незадоволений тим, що з вини окремих командирів боротьба з бандитизмом і куркульськими повстаннями подекуди проходила пасивно. Тому в наказі від 17 червня він піддав критиці хибний принцип оточення банд незначними силами, запропонувавши розчленовувати банди маневреними ударами, оточуючи і знищуючи їх поодиночі. Наказ накладав сувору відповідальність на командирів і комісарів за кожне упущення, прояв пасивності⁶. Коли Фелікс Едмундович дізнався, що 14 червня, під час бою з бандитами в районі ст. Гайчуг і с. Михайлівка з вини одного командира, який допустив

¹ ЦДАРА, ф. 642, оп. 1, спр. 32, арк. 62.

² ЦДАРА, ф. 642, оп. 1, спр. 32, арк. 62.

³ Там же, арк. 66.

⁴ Там же, арк. 85.

⁵ Там же, арк. 116.

⁶ ЦДАРА, ф. 642, оп. 1, спр. 32, арк. 156.

злочинну халатність і недбалість, наші війська зазнали невдачі, він зажадав його арешту і розгляду справи ревтрибуналом⁷.

Велике значення для успішної боротьби з бандитизмом мали проведені за ініціативою Ф. Е. Дзержинського заходи, спрямовані на вилучення зброї у населення в районах з вогнищами бандитизму. За даними розвідки встановлювалась кількість зброї, схованої куркулями та іншими посібниками бандитів, і перед всім сходом висувалась вимога негайної її здачі. До осіб, які не виконували цієї вимоги, застосовувались адміністративні заходи.

Одночасно Ф. Е. Дзержинський разом з партійними і радянськими органами вів масово-політичну роботу серед населення. При штабі тилу фронту були створені політсекції, які видавали та розповсюджували листівки, плакати, необхідну політичну літературу і разом з губернськими та повітовими комітетами партії, місцевими партійними та комсомольськими осередками проводили політико-роз'яснювальну роботу⁸.

В результаті всіх цих заходів, бандитизм у прифронтовій полосі на Україні було в основному ліквідовано і тил значно зміцнів, що великою мірою сприяло успішному розгортанню наступу військ Південно-Західного фронту проти польських окупантів.

Перебуваючи на Україні, Фелікс Едмундович займався не тільки боротьбою з бандитизмом. Він брав активну участь у роботі Політбюро ЦК РКП(б)У, входив до складу різних комісій, допомагав місцевим органам поліпшувати партійну, державну, господарську роботу⁹.

В середині липня 1920 р. ЦК РКП(б) відкликав Ф. Е. Дзержинського з України, відірвавши його на Західний фронт головою Польського бюро ЦК РКП(б). Але Фелікс Едмундович не пориває зв'язків з Україною. Він підтримує постійні контакти з ЦК РКП(б)У, Реввійськкредою Південно-Західного фронту, Ревкомом Східної Галичини, представниками Польбюро в арміях Південно-Західного фронту.

Після завершення громадянської війни Ф. Е. Дзержинський знову займається питаннями, пов'язаними з державним і господарським будівництвом на Україні. Зокрема 3 грудня 1920 р. у відповідності з постановою Ради Праці і Оборони його введено до складу комісії по боротьбі з залишками бандитизму і управління військами внутрішньої служби УРСР¹⁰.

26 січня 1921 р. ЦК РКП(б) ухвалив рішення направити Ф. Е. Дзержинського на Україну для надання допомоги в справі відбудови Донбасу і ліквідації паливної кризи¹¹. 19 лютого Рада Народних Комісарів УРСР створила під його головуванням паливну комісію¹². Кипуча діяльність Фелікса Едмундовича швидко дала свої результати. Одна за одною відновлювались шахти Донбасу, паливна криза поступово втрачала свою гостроту.

І в подальшій своїй роботі, будучи Наркомом шляхів сполучення, головою ВРНГ, Ф. Е. Дзержинський уважно стежив за ходом відбудовних робіт у Донецькому басейні — 22 січня 1924 р. він в співробітництві з видатним радянським господарником В. І. Межлауком, опублікував у «Правде» статтю «Очередные задачи партии в Донбассе», в якій глибоко проаналізовано стан вуглевидобутку і вказувались шляхи усунення недоліків і зниження цін на паливо.

16 травня 1921 р. уряд УРСР звернувся до В. І. Леніна з проханням зобов'язати рішенням Політбюро ЦК РКП(б) Ф. Е. Дзержинського допомогти боротися з міщочництвом у період продовольчої кампанії¹³. Уже наприкінці травня Фелікс Едмундович відвідав Харків, Херсон, Миколаїв, Одесу та інші міста. Під час цієї поїздки він не тільки багато зробив у справі боротьби з міщочництвом, але і проводив наради партійно-господарського активу, глибоко цікавився ходом відбудовних робіт, станом на транспорті, заготівлею і вивезенням продовольства та палива¹⁴. Колишній начальник Миколаївського районного управління водного транспорту І. П. Яворський, згадуючи про відвідання Ф. Е. Дзержинським Херсона, Миколаєва, Одеси, писав: «Товариш Дзержинський тут же, на місці допомагав і давав відповідні вказівки по усуненню недоліків»¹⁵.

Багато сил та енергії віддав Ф. Е. Дзержинський відбудові і розвитку металургійної промисловості України. 30 травня 1924 р. під його головуванням відбулась нарада з питань стану і перспектив розвитку металургійних підприємств тресту «Південсталь», в роботі якої взяла участь голова РНК УРСР В. Я. Чубар, секретар

⁷ ЦДАРА, ф. 642, оп. 1, спр. 32, арк. 156.

⁸ Там же, спр. 40, арк. 4.

⁹ Див. А. Хацкевич. Солдат великих боев, Минск, 1965, стор. 287—289.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 4, спр. 218, арк. 400.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 56, арк. 4.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 143, арк. 11.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 35, арк. 18.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 76, оп. 1, од. зб. 1406, арк. 25, 36.

¹⁵ Журн. «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 168.

ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг, голова ВРНГ УРСР К. Г. Максимов та ін.¹⁶ 2 червня відбулась нарада, яка обговорила роботу «Південмаштресту». Вона накреслила заходи по урегулюванню розрахунків між державними замовниками і трестами, скорочення кількості підсобних робітників, виробництва тракторів та будування кораблів¹⁷.

На початку 1926 р. з ряду причин погіршилось фінансове становище вищезгаданих трестів, що поставило під загрозу виплату заробітної плати робітникам. З ініціативи Ф. Е. Дзержинського, для вивчення роботи тресту «Південсталь» і надання йому допомоги, було створено комісію на чолі з членом Президії ВРНГ В. І. Межлауком. Одноразово Ф. Е. Дзержинський порушив клопотання перед РПО про надання тресту Держбанком кредиту в розмірі 3,5 млн. крб. для виплати робітникам зарплати¹⁸. 6 травня 1926 р. Ф. Е. Дзержинський прибув до Харкова, щоб ознаямитись з роботою трестів і разом з комісією В. І. Межлаука обговорити заходи до поліпшення їх роботи¹⁹.

За час перебування в Харкові Ф. Е. Дзержинський провів засідання Президії ВРНГ УРСР, виступив з доповіддю на з'їзді гірничих робітників, узяв участь в обговоренні підсумків обстеження діяльності тресту «Південсталь» на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У²⁰.

19 травня Ф. Е. Дзержинський разом з групою відповідальних працівників ВРНГ знову приїжджає до Харкова для вирішення ряду питань дальшого розвитку важкої промисловості України. Наступного дня він провів нараду щодо створення Всесоюзного металосиндикату (ВМС). Проект організації синдикату, який би керував збутом металу, вже існував. Але перед остаточним його затвердженням Ф. Е. Дзержинський вирішив ще раз порадитись з місцевими господарськими працівниками. Нарада схвалила проект створення ВМС, бо це давало можливість підприємствам основну увагу зосередити на виробництві²¹.

Спостереження і висновки, зроблені Ф. Е. Дзержинським під час поїздок по Україні, пізніше знайшли свій відбиток в його дальшій роботі по керівництву промисловістю країни.

Трудящі України, як і всієї Радянської держави, свято шанують пам'ять Ф. Е. Дзержинського — героя Жовтня, безстрашного солдата революції. За роки, що минули після смерті Фелікса Едмундовича, в нашій країні, як і в усьому світі, відбулись величезні зміни. Наш народ побудував соціалізм і став на шлях розгорнутого будівництва комунізму. І в цих славних справах радянських людей є великий вклад полум'яного борця за перемогу комунізму Ф. Е. Дзержинського.

О. Ф. ХАЦКЕВИЧ

¹⁶ С. С. Хромов. Ф. Э. Дзержинский во главе металлопромышленности, М., 1966, стор. 119.

¹⁷ С. С. Хромов. Ф. Э. Дзержинский во главе металлопромышленности, М., 1966, стор. 120.

¹⁸ Там же, стор. 293—294.

¹⁹ «Торгово-промышленная газета», 6 травня 1926 р.

²⁰ С. С. Хромов. Ф. Э. Дзержинский во главе металлопромышленности, М. стор. 295—298.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 76, оп. 1, од. зб. 1571, арк. 5.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ «КАПІТАЛУ» К. МАРКСА НА УКРАЇНІ

(До 100-річчя видання I-го тома «Капіталу»)

У вересні 1967 р. минає сто років з часу виходу в світ головної праці К. Маркса — «Капіталу», перший том якої був виданий німецькою мовою 1867 р. в Гамбургу. «Капітал» — це енциклопедична праця, в якій узагальнено глибокі філософські, економічні й історичні дослідження капіталістичного суспільства, доведено його неминучу загибель і перемогу соціалізму. Ідеї, викладені в «Капіталі», стали теоретичною основою виховання славної когорти революціонерів-марксистів, що вели боротьбу за утвердження нового, соціалістичного суспільства. «Капітал», — за визначенням В. І. Леніна, — найвидатніший політико-економічний твір нашого століття¹.

Написаний і виданий німецькою мовою, «Капітал» К. Маркса перекладався багатьма мовами світу і видавався багатотисячними тиражами. Зростання інтересу до творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 60—70-і роки XIX ст. зумовило появу перших перекладів їхніх праць російською мовою. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса, як відомо, були написані переважно німецькою і англійською мовою і частково — французькою.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10.

Кількість людей, що знала ці мови, в Росії була обмежена, і тому виникла настійна потреба перекласти праці на російську мову для того, щоб з ними мали можливість ознайомитися широкі кола революційно настроєних, передових людей країни.

Першим перекладом на іноземну мову і тому «Капіталу» був переклад російською мовою, здійснений Г. А. Лопатіним і М. Ф. Данієльсоном. Російський переклад «Капіталу» високо оцінив К. Маркс: «Прекрасний російський переклад «Капіталу» вийшов весною 1872 р. в Петербурзі. Видання в 3.000 екземплярів тепер уже майже розійшлося. Ще в 1871 р. М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта — Рікардо»².

Незважаючи на люту царську цензуру, перший том «Капіталу» був виданий в Росії легально. Цензор Скуратов, не зрозумівши змісту книги, написав висновок: «Можна непевно сказати, що її мало хто прочитає в Росії, а ще менше зрозуміють її»³ і дав дозвіл на видання. Але цензор тут помилився. Вихід «Капіталу» російською мовою викликав численні відгуки. Тільки в 70-ті роки XIX ст. в пресі Росії було опубліковано понад 150 рецензій, статей і заміток про цей твір. Полеміка, що розгорнулася на сторінках преси навколо «Капіталу», значно сприяла його розповсюдженню серед читачів. У листі до Ф. Зорге К. Маркс зазначав, що «Капітал» у Росії «більше читають і цінують, ніж де б то не було»⁴.

Другий том «Капіталу» російською мовою вперше вийшов наприкінці 1885 р. у перекладі Данієльсона, приблизно через півроку після появи оригіналу. Другий том, як і перший, вийшов також легально. Царська цензура дозволила його, бо, на її думку, «цей твір є серйозним економічним дослідженням, доступним як за змістом, так і за викладом тільки спеціалістам»⁵. У 1896 р. було одержано дозвіл на випуск третього тома «Капіталу», переклад якого здійснив Данієльсон з гранок, що їх прислав Ф. Енгельс. Четвертий том «Капіталу» був виданий як «Теорії додаткової вартості» у 1905—1910 рр.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції «Капітал» К. Маркса виходив російською мовою багато разів. Найбільш повним і досконалим є видання, вміщене у зібранні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, тт. 23 (I том «Капіталу»), 24 (II том), 25, ч. I і ч. II (III том), 26, ч. 1, 2, 3, (IV том).

На основі глибокого вивчення різних видань «Капіталу», зауважень Ф. Енгельса та інших матеріалів у останній російській переклад внесено значну кількість уточнень і поправок, усунуто друкарські помилки і описки, чим набагато підвищено якість і досягнуто справді наукового перекладу «Капіталу». Це видання має передмови, редакційні примітки, покажчики цитованої і згадуваної літератури, існуючих російських перекладів, цитованих і згаданих книг, іменний та предметний покажчики, чим значно полегшується вивчення цієї капітальної праці.

«Капітал» К. Маркса російською мовою розійшовся по всій Росії, в тому числі і на Україні, про що свідчать матеріали архівів та спогади старих більшовиків.

«Капітал» К. Маркса відіграв виняткову роль в історії міжнародного революційного руху, в історії революційної боротьби в Росії і зростанні комуністичної свідомості трудящих.

На Україні в 70-х роках XIX ст. «Капітал» К. Маркса використовували для пропаганди марксизму серед робітників революційні народники. Ідеї «Капіталу» широко пропагували революційні демократи Ів. Франко, П. Грабовський, Лєся Українка. Вітчизняний економіст, один з перших популяризаторів і захисників економічного вчення К. Маркса в Росії, зокрема на Україні, професор політичної економії і статистики Київського університету М. І. Зібер виступив на захист вчення Маркса проти його «критиків» і вульгаризаторів, опублікувавши у 1876—1878 рр. в журналах «Знання» і «Слово» цикл статей «Економічна теорія Маркса», в яких виклав зміст I тома «Капіталу», а також висвітлив основні положення економічної теорії К. Маркса у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо». Український прогресивний учений, один з перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса на Україні С. Подолінський у своїх працях пропагував ідеї «Капіталу» і посилався на його основні положення. Ідеї марксизму широко пропагувалися в революційних гуртках і партійних осередках України.

Першим пропагандистом і перекладачем творів К. Маркса і Ф. Енгельса у Східній Галичині був великий український письменник Іван Франко. Ще замолоду він познайомився з «Маніфестом Комуністичної партії», «Капіталом», «Анти-Дюрінгом» та іншими працями К. Маркса і Ф. Енгельса, глибоко вивчав і популяризував їх. В 1878 р. І. Франко опублікував польською мовою популярну брошуру «Катехізис економічного соціалізму», де у формі запитань і відповідей передав основні положення «Маніфесту» і «Капіталу». У 1879 р. І. Франко переклав 24-й розділ першого

² К. М а р к с. «Капітал», т. I, 1952, стор. 14.

³ «Красный архив», 1933, т. 1, (56), стор. 7.

⁴ К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Сочинения, т. 34, стор. 380.

⁵ Журн. «Красный архив», 1933, т. 1 (56), стор. 10.

тома «Капіталу». («Так зване первісне нагромадження»), маючи на увазі опублікувати його в доповненнях до підготовленої ним книги «Основи суспільної економії». Видання це не було здійснене. І Франко хотів опублікувати розділ «Капіталу» окремою брошурою в серії «Дрібна бібліотека» і написав для цього спеціальну передмову. Проте і це видання не було здійснене. Рукопис перекладу 24-го розділу «Капіталу», на жаль, без кінця, зберігся в архіві письменника з таким власноручним написом: «Дрібна бібліотека. Карл Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Іван Франко». Переклад було надруковано лише в 1926 р. у Львові в № 4—9 журналу «Культура».

Таким чином, українською мовою «Капітал» К. Маркса був виданий лише за Радянської влади. Перший том перекладено на українську мову з 7-го німецького видання 1914 р. за редакцією А. Річицького і В. Щербаненка і вперше видано 1927 р. у Харкові Державним видавництвом України тиражем 3000 примірників. Друге видання вийшло 1929 р. в Харкові тиражем 3000 примірників. Того ж року видано в Харкові і III том «Капіталу», ч. I, кн. 3 «Процес капіталістичної продукції як цілість» в перекладі з 3-го німецького видання 1911 р. з передмовою Ф. Енгельса, тиражем 3000 примірників. В 1930 р. вийшла друга частина III тома «Капіталу», кн. 3, у перекладі з III німецького видання 1911 року за редакцією Д. Рабіновича, С. Трикоза і В. Щербаненка (вид. «Пролетар», Харків, тираж 3000 примірників). Другий том «Капіталу», кн. 2, «Процес циркуляції капіталу» українською мовою вийшов лише у 1932 р. в перекладі з 2-го німецького видання за редакцією Д. Рабіновича і С. Трикоза (Харків, вид. «Пролетар», тираж 1.800 примірників).

1933 р. на відзначення п'ятидесятиріччя з дня смерті К. Маркса було здійснено нове видання I тома «Капіталу» в перекладі з 4-го німецького видання за редакцією Д. Рабіновича і С. Трикоза, т. I, кн. 1 «Процес продукції капіталу» (Харків, вид. «Пролетар», тираж 50.200 примірників); і 1936 р. видано т. III, ч. I, кн. 3, «Суккупний процес капіталістичного виробництва» в перекладі з 1-го німецького видання за редакцією Д. Рабіновича (Київ, Партвидав ЦК КП(б)У, тираж 15.000 примірників).

Таким чином, у довоєнний час I том «Капіталу» К. Маркса виходив українською мовою 3 рази, II том — 1 раз, III том — 3 рази загальним тиражем 85 тис. примірників.

«Капітал» К. Маркса, перекладений на українську мову, визчали курсанти радянсько-партійних шкіл, студенти вищих учбових закладів, учні спеціальних економічних і військових училищ, радянсько-партійний актив. Він був могутнім ідейним і науковим озброєнням численних кадрів радянської інтелігенції.

В період Великої Вітчизняної війни і тимчасової окупації України книжковий фонд республіки гітлерівці майже повністю знищили і постала потреба нових видань «Капіталу» К. Маркса.

У післявоєнний період сектор перекладів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС здійснив новий переклад «Капіталу». Науковий переклад «Капіталу» на рівні сучасного розвитку української літературної мови здійснили висококваліфіковані перекладачі марксистської літератури А. М. Іванченко і М. С. Пилинський, які доклали багато сил для повноцінної передачі ідейного змісту і стильових особливостей, для вироблення наукової суспільно-політичної термінології. В 1952 р. Держполітвидав УРСР видав усі три томи «Капіталу» українською мовою тиражем 50 тис. кожний том. 1954 р., зважаючи на попит, було додруковано з матриці по 20 тис. примірників кожного тому.

Отже, уже в перші післявоєнні роки студенти вузів України мали можливість вивчати «Капітал» К. Маркса українською мовою.

Як відомо, в першому російському виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса за 19-им томом ішов 21-й, а 20-й том «випав», бо 4 том «Капіталу» не був готовий до друку. Те, що «Теорії додаткової вартості» були видані в Німеччині на початку ХХ ст. і перекладені на російську мову, аж ніяк не рятувало справи. Річ у тому, що почерк К. Маркса розбирати дуже важко. Єдиною людиною, яка могла це зробити, був Ф. Енгельс. В одному з листів він писав: «...Для мене дуже важливо ознайомити з почерком Маркса якомога більшу кількість досить підготовлених людей. Це не можна здійснити без учителя, а єдиний учитель у цій справі — я. Адже коли мене не стане, — а це може статися щодня, — ці рукописи лишаються книгою за сімома печатями...»⁶.

Передаючи мистецтво читання Марксових рукописів німецьким соціал-демократам Е. Бернштейну і К. Каутському, Ф. Енгельс писав: «Тільки но я добьюсь того, що ви обидва легко зможете розбирати почерк Маркса, у мене спаде гора з плечей; я зможу тоді щадити свої очі, не нехтуючи при цьому таким важливим обов'язком, бо тоді ці рукописи перестануть бути книгою за сімома печатями, принаймні для двох людей»⁷.

⁶ Цитується за статтею Ірини Габуєвої. Большой поиск, журн. «Знамя», 1967, № 1, стор. 172.

⁷ Там же, стор. 174.

У 1905—1910 рр. К. Каутський видає «Теорії додаткової вартості». Але він, вважаючи рукопис К. Маркса малодоступним для розуміння, грубо втрутився в рукопис і порушив його структуру, скорочуючи або «виправляючи» і замінюючи цілі частини. Причому він видав «Теорії» не як 4 том «Капіталу», а як окремих твір. Ясно, що у такому вигляді IV том «Капіталу», не міг бути виданий Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Науковим працівникам цього Інституту І. І. Прейсу, а після його смерті — В. К. Брушлінському — потрібно було п'ятнадцять років, щоб підготувати до друку рукопис К. Маркса. І тільки тепер у закінченому вигляді головна праця К. Маркса — «Капітал» стала на книжковій полиці в складі другого радянського видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В цьому велика заслуга всього колективу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У змістовній статті І. Габуєвої «Большой поиск», де розкрито творчу лабораторію підготовки другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, цілком правильно сказано: «Три перші томи «Капіталу» світ дістав з Німеччини, а четвертий, заключний — «Теорії додаткової вартості» — німці відтворили з нашого радянського видання. В науковому редагуванні «Капіталу» В. К. Брушлінський і І. І. Прейс продовжили працю Ф. Енгельса. Тепер з німецького переклад «Теорії» здійснено на багато мов: у Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Англії, Італії, Японії»⁸.

Підготовка і надрукування російською мовою IV тома «Капіталу» дали можливість здійснити переклад його українською мовою. Вперше «Теорії додаткової вартості» (IV том «Капіталу») перекладені українською мовою і видані окремими книжками: ч. I — у 1956 р., тиражем 14 тис. примірників, ч. II — у 1960 р., тиражем 6 тис. примірників і ч. III — у 1964 р., тиражем 3 тис. примірників.

Крім того, всі чотири томи «Капіталу» видано в новому українському перекладі з усіма виправленнями і доповненнями, внесеними Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в зібранні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а саме тт. 23 (1 том «Капіталу»), 24 (II том), 25, ч. I і ч. II (III том), 26, ч. I, ч. II, ч. III (IV том), що вийшли українською мовою тиражем 10 тис. примірників.

Отже, українською мовою I том «Капіталу» виходив 6 раз (з них один раз у 23 томі Творів К. Маркса і Ф. Енгельса); II том — 4 (з них один раз у 24 томі); III том — 6 (з них один раз у 25 томі); IV том — 2 (з них один раз у 26 томі).

Переклад «Капіталу» К. Маркса на українську мову і видання повністю всіх чотирьох томів є переконливим свідченням глибокого культурного процесу, що відбувається на Україні, є доказом невтомного піклування Комуністичної партії про ідейне, розумове, духовне зростання українського народу. Вихід у світ чотирьох томів «Капіталу» українською мовою є великим досягненням української культури, видатною подією в житті українського народу, переконливим доказом бурхливого розвитку української мови за роки Радянської влади.

Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні «Капітал» К. Маркса перекладався тільки на російську мову, то тепер в Радянському Союзі з жовтня 1917 р. він виходив близько 160 разів п'ятнадцятьма мовами мільйонними тиражами.

Переклад «Капіталу» багатьма мовами світу і видання його численними тиражами є заслуженим визнанням і об'єктивною оцінкою видатного наукового твору, який зробив переворот у свідомості людства. Радянський народ і все прогресивне людство з вдячністю і глибокою повагою до автора відзначають знаменну дату — століття з дня виходу «Капіталу».

Й. А. БАГМУТ

⁸ Журн. «Знамя», 1967, № 1, стор. 175.

ДО 115-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. О. МАЧЕТА

Автор пісні «Замучен тяжелой неволей», що була однією з улюблених пісень В. І. Леніна, Григорій Олександрович Мачтет народився 3 (16) вересня 1852 р. у Луцьку, в сім'ї інтелігента-різничника. Батько його працював суддею в Бердичеві, Летичеві і Луцьку, був прогресивною людиною і мав значний вплив на формування світогляду сина. В домашній бібліотеці Григорій Олександрович мав змогу читати твори Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Шевченка, Вальтера Скотта і Байрона, а також знайомився з деякими літературно-критичними статтями Чернишевського і Добролюбова в журналі «Современник».

Тяжкі випробування випали на долю Мачтета. Коли йому було 6 років, померла мати, а в 11 років він залишився круглим сиротою. У 1861 р. Мачтет поступає до Немирівської гімназії. За симпатії, виявлені до польських повстанців 1863 р., його виключили в 1865 р. з гімназії, мотивуючи це тим, що він «заражений польським ду-

хом»¹. У 1866 р. Мачтет поступає в 4-й клас Кам'янець-Подільської гімназії. В цей час тут працювали учителями випускники Київського університету, які брали активну участь у суспільно-політичному русі, зокрема в заснуванні і роботі недільних шкіл у 1859—1862 рр.—Л. Беренштам, Є. Білогруд і П. Житецький. Зрозуміло, що вони мали благотворний вплив на подальше формування світогляду юнака. Проте і на цей час за поширення та популяризацію заборонених творів Добролюбова охоронці царського самодержавства виключили Мачтета з гімназії, а гімназістам навіть було суворо заборонено зустрічатися з ним на вулиці².

У серпні 1870 р. опальному 18-річному юнакові, якого вже двічі виключали з гімназії за політичну неблагонадійність, вдалося одержати дозвіл складати екзамени на звання учителя історії і географії повітового училища. Слід відзначити, що знайдені в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві письмові екзаменаційні роботи свідчать про широку ерудицію автора та уміння самостійно мислити. Звертає на себе увагу той факт, що його симпатії були цілком на боці трудового народу.

Спочатку Григорій Олександрович працює вчителем у Могильові-Подільському, а з 1871 р.— в Кам'янець-Подільському повітовому училищі. Вчителюючи, як писав Мачтет у автобіографічному оповіданні «Перший урок», він поєднував викладання історії з пропагандистською діяльністю, прищеплював учням любов до трудового народу, пропонував ті ідеї, які для нього були найдорощивішими³.

З цього часу і починається революційна народницька діяльність Мачтета. Він встановлює тісні стосунки з передовими вчителями Кам'янець-Подільської гімназії—учасниками суспільно-політичного руху кінця 50-х—початку 60-х рр. XIX ст.—Романько-Романовським, Є. Білогрудом та іншими.

Діяльність Мачтета і його однодумців, спрямована проти царизму, незабаром стала відомою представникам влади. Так, у конфіденційному листі подільського губернатора на ім'я попечителя Київського учбового округу від 30 вересня 1872 р. зазначалося, що вчитель Кам'янець-Подільського двокласного училища Мачтет, як перед цим в Могильові-Подільському, так і в Кам'янці, займався проповіданням ліберальних ідей, тісно зійшовся з Білогрудом і Романовським, а також Володимиром Мокрієвичем, брат якого був заарештований за революційну діяльність⁴. До складу Кам'янець-Подільського народницького гуртка входили і жінки, в тому числі й сестра Григорія Олександровича Наталія Мачтет⁵.

Хоч робота в школі і припала Григорію Олександровичу до душі, тому що вона давала можливість пропагувати на уроках передові ідеї, однак, виїхавши за кордон під час канікул в 1872 р., він змушений був її залишити. Не повернувшись на батьківщину Мачтет тому, що разом з Романько-Романовським і Рачицьким восени 1872 р. виїхав до США з метою організації землеробських комун селян, які після розорення емігрували туди із Західної України.

Однак, перебуваючи за кордоном, революціонер не поривав зв'язків з своїми однодумцями. Про це мав певні відомості й подільський губернатор. Ось що він писав у згаданому листі попечителю Київського учбового округу: «Тепер же п. Мачтет поїхав за кордон немов би через хворобу і перебуває в Швейцарії, хоча про це ніхто з його знайомих особам офіційним не зізнається і хоча ці знайомі одержують звідти його листи з різними віньєтками на папері, що зображують сокири та інші подібні речі»⁶.

2 грудня 1872 р. Мачтет і Романько-Романовський, як такі, що «дуже шкідливо впливали на учнів» у тих навчальних закладах, де вони працювали, були звільнені з роботи міністром народної освіти Д. Толстим «без прошення», тобто в адміністративному порядку.

Тяжкі випробування чекали на Мачтета і його однодумців у США. Тут йому довелося віч-на-віч зустрітися з американською дійсністю. Ідея створення сільсько-господарських комун, як і в Росії, зазнала невдачі й за океаном. У пошуках роботи Мачтет побував у багатьох містах Америки. Пережите і бачене знайшло своє відображення в його нарисах, написаних після повернення в 1874 р. у Росію.

Поселився Григорій Олександрович у Петербурзі. Наприкінці 1874 р. газета «Неделя» опублікувала нариси «Прерії і піонери», а на початку 1875 р.— «В американській школі», «Перед американським судом». Друкував свої нариси Мачтет і в інших виданнях, в тому числі й в «Отечественных записках».

Перебуваючи у Петербурзі, він встановлює зв'язки з революційним народницьким підпіллям. Автор нарисів про Америку здобув ще більшу популярність серед однодумців, коли написав вірш «Последнее прости» («Замучен тяжелой неволей»).

¹ Г. А. Мачтет. Избранное, М., 1958, стор. 5.

² Г. А. Мачтет. Полное собрание сочинений, т. I, 1911, Спб., стор. XIII.

³ Г. А. Мачтет. Избранное, стор. 525—536.

⁴ ЦДА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 261, 1870, спр. 8, арк. 8.

⁵ Там же, 1879, спр. 23, арк. 1, 2, 3, 5, 8, 9, 12, 14, 16—19.

⁶ ЦДА УРСР, ф. 707, оп. 261, 1870, спр. 8, арк. 8.

Створений він був під враженням від похорону 30 квітня 1876 р. студента-революціонера П. О. Чернишова, що помер у в'язниці.

За участь у народницькому русі 16 серпня 1876 р. Мачтета було заарештовано й кинуто до Петропавлівської фортеці, де він просидів півтора року. З Петропавлівської фортеці в листопаді 1877 р. його по етапу відправили до Шенкурська Архангельської губернії. Тут він познайомився з Сидорацьким, що був засланий у справі «193-х», і вони організували втечу. Проте через кілька днів їх догнала погоня. Після цього Мачтета закутого в кайдани в адміністративному порядку заслали в місто Тюкалинськ Тобольської губернії, куди він прибув у серпні 1879 р. Тут, як і в Шенкурську, незважаючи на тяжкі випробування і хворобу, Григорій Олександрович не пориває з літературною творчістю. Так, у творі «І один у полі воїн» він показав боротьбу закріпаченого селянина проти поміщиків. З-під його пера виходить цілий ряд нарисів і оповідань, присвячених борцям за правду.

Нарешті, у 1884 р. закінчився строк заслання. Зібравши з допомогою друзів необхідні кошти, Мачтет, здоров'я якого було дуже підірване, у серпні 1885 р. виїхав із Сибіру. Спочатку він жив у Твері, потім побував на Кавказі й в Одесі. Лише на початку 90-х років XIX ст. оселився в невеликому містечку Зарайську Рязанської губернії. Як і в попередні роки, Мачтет багато пише, що власне, було єдиним джерелом його існування.

Куди б не закинула його доля, він ніколи не забував про Україну. Знесилений тюрмами і засланням, змучений постійним переслідуванням царської охранки, Григорій Олександрович клопоче про повернення на Україну. Так, у листі до редактора журналу «Русская мысль» В. М. Лаврова 12 лютого 1895 р. він писав: «На Кавказ я не поїду, там я пропаду від нудьги, а, головне, мене страшенно тягне на батьківщину в малоруську глушину, під рідні тополі та верби»⁷.

У 1896 р. Мачтетові пощастило домовитися про роботу в газеті «Вольный», що видавалася в Житомирі. В цей час співробітниками газети були М. С. Евенсон, М. М. Коцюбинський, колишній народоволець Л. Штернберг. У Житомирі він також зустрічається з поетесою Лесею Українкою. «Вольный» скоро почала міняти політичний напрям і незабаром здобула популярність. В фейлетонах Мачтета засуджувалися чорносотенні порядки та зловживання, в тому числі й дії чиновників «вищих сфер». Так, у 1899 р. в газетній статті він відверто висміяв житомирського предводителя дворянства, після чого, як редактора, так і автора «за образу в пресі високої особи» оштрафували, а незабаром Мачтет змушений був залишити роботу в газеті⁸.

Під час перебування в Житомирі Мачтет написав кілька повістей — «Два типи», «Його час настав», «Під старими липами», оповідання «Дем'ян і бариня», «Васька-гармоніст», «Баба», «Безголосий», що ввійшли у великий цикл нарисів під загальною назвою «На батьківщині». Тематика цих творів, як і попередніх, різноманітна. Проте ріднить їх любов до людини та осудження потворних явищ тогочасної дійсності. Всі вони пройняті незламною вірою в світле майбутнє, наближення якого відчував автор. «Ця сучасність,— писав він в останні роки,— дуже нагадує мені настройку інструментів в оркестрі перед якоюсь симфонією».

Наприкінці 1900 р. Мачтет переїхав з Житомира до Петербурга. Однак, підірване довгорічним засланням і непосильною працею, здоров'я дуже похитнулось 14 серпня 1901 р. він помер у Ялті. Коли через кілька днів було відкрито конверт з духівницею Мачтета, то, крім деяких господарських порад і розпоряджень, він закінчив свій заповіт словами: «А дітям моїм, Тарасу і Тані, заповідаю трудитися і любити людей». Це було останнє побажання трудівника і людянолюбця.

Постать Мачтета в революційно-народницькому русі досить помітна. Його симпатії завжди були на боці трудового народу. Він гостро засуджував капіталізм за нещадну експлуатацію і нехтування людськими правами.

В. Т. БІЛАН

⁷ Г. А. М а ч т е т. Избранное, стор. 28.

⁸ Там же.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ.

Колектив авторів, Політвидав України,
К., 1967, 457 с.

Вийшла з друку книга «Торжество ленінської національної політики на Україні», автори якої переважно працівники Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка. Автори обрали проблемно-тематичний шлях висвітлення основних питань, прагнучи донести до читача зміст ленінської програми і політики Комуністичної партії з національного питання, їх розвиток і втілення в життя.

Кожний розділ книги — це певна розмова авторів з читачем. Використовуючи численні і переконливі приклади й фотоілюстрації, автори розповідають про зміст програми партії з національного питання, про здійснення ленінської національної політики на Україні протягом 50 років. В розділі «Прапор визволення і братерства народів» для розкриття змісту ленінської програми з національного питання, її порівнюють з програмними положеннями інших партій, що виступали в революції, в тому числі різних буржуазних та дрібнобуржуазних українських націоналістичних партій. Завдяки цьому авторам вдалося показати справді народний і революційний зміст програми Комуністичної партії, зосередити увагу читача на практичних висновках партії щодо розв'язання національного питання, розкрити антинародну суть політики українських буржуазних націоналістів.

У змістовному розділі «Рівна серед рівних», стисло, із залученням нового матеріалу розказано про утворення УРСР, про її взаємовідносини з іншими суверенними радянськими національними республіками і вступ до складу Союзу РСР. Автори простежили розвиток української національної державності за п'ятдесят років Радянської влади, показали її справжній демократизм і роль у будівництві соціалізму і комунізму, вклад Радянської України в боротьбу народів за мир і безпеку на міжнародній арені. Привертає увагу характеристика керівної ролі Комуністичної партії в житті Української радянської національної держави.

Спеціальний розділ присвячено спільній боротьбі українського, російського та інших народів Країни Рад проти іноземних інтервентів у роки громадянської та Вітчизняної воєн. На яскравих прикладах автори розповідають, як міцніло братерство народів, як загартовувалась у вогні їх неперушна дружба.

Два розділи книги показують соціалістичні перетворення у промисловості і сільському господарстві України за роки Радянської влади: розповідається про оновлення економічного життя республіки, трудовий героїзм на вільній українській землі. Про зміни, що сталися в економічному і політичному житті України розповідає розділ «Все в ім'я людини». Один з розділів присвячено культурній революції на Україні. Закінчується збірник розділом «Нація нового типу».

Заслугою авторського колективу є всебічне висвітлення керівної ролі Комуністичної партії в розв'язанні національного питання на Україні, показ творчої праці робітничого класу, трудового селянства й інтелігенції Радянської України, співробітництва і взаємодопомоги українського народу з російським та іншими братніми народами. Цілком слушним є викриття антинародної суті ідеології українського буржуазного націоналізму і продажної політики українських буржуазно-націоналістичних партій.

Однак книга видана недбайливо: має чимало недоліків, повторень, різних огріхів. Слід зазначити, що найважливіші аспекти даної проблеми і окремих її питань повністю не розв'язані. В бажанні зробити книгу якомога популярнішою автори допустили деяке упрощення процесу розв'язання національного питання на Україні. Зокрема місце й роль національного питання в боротьбі трудящих за перемогу соціалістичної революції на Україні були значно більшими, ніж це видно з книги. Процес розвитку економіки, культури і національної державності українського народу, зміцнення його дружби і співробітництва з російським та іншими народами Країни Рад насправді були значно складнішими й глибшими, ніж це показали автори. За великою кількістю прикладів не чітко видно основні процеси розв'язання національного питання. Читачеві, наприклад, важко самому розібратися, які саме істотні зміни відбулися в зміцненні дружби народів протягом двох різних періодів — будівництва соціалізму та за останнє двад-

цятиріччя у період завершення будівництва соціалізму та розгорнутого будівництва комунізму. Слід було більш чітко показати, як вплинула Вітчизняна війна на процес зміцнення дружби народів, на їх згуртування навколо Комуністичної партії у боротьбі проти загарбників, за справу соціалізму. Це питання має важливе значення для комуністичного виховання трудящих нашої країни.

Невиразно характеризується процес докорінних змін у житті української нації, особливо в період переходу від буржуазного етапу її розвитку до соціалістичного. Мова йде не про зміни загалом, а про найхарактерніші соціальні зрушення. Так, розділи про індустріалізацію республіки та колективізацію сільського господарства розповідають про зміни лише в двох головних напрямках: в економічному житті і в дружбі українського народу з російським та іншими братніми народами. В періоді Великої Вітчизняної війни теж простежуються два моменти національної політики партії — захист свободи і національної незалежності українського народу та зміцнення в спільній боротьбі з ворогами його дружби з іншими народами. А слід було б на кожному етапі простежити всі процеси розвитку української соціалістичної нації через призму нової обстанівки і практичної діяльності партії.

Треба зазначити, що внутрішні процеси розвитку українського народу у авторів також випадають з поля зору, і у читача не складається цілостності процесу, повної картини життя українського народу.

Не завжди можна погодитися з авторами щодо розподілу матеріалу між темами, співвідношення різних процесів. Автори приділили велику увагу вихованню пролетарського інтернаціоналізму й зміцненню дружби народів і майже зовсім не показали внутрішні процеси розвитку Української радянської національної держави і української нації. Щоб переконатися в сказаному, досить проглянути передмову до книги, головні думки якої повністю витримані в кожному розділі.

Основну увагу автори зосередили на характеристичні значення єдності революційних дій усіх народів і особливо на допомозі російського народу українському. При цьому слабо показано роль останнього в революції, його вклад у встановлення Радянської влади і в будівництво радянської національної державності. Авторі недостатньо підкріплюють ленінський висновок про те, що процес розвитку соціалістичної революції був єдиним для всієї країни і всіх народів, а тим більше — для Росії і України, що були так тісно зв'язані між собою.

Російський, український та інші народи нашої багатонаціональної Вітчизни спільно боролися за владу Рад, проти внутрішньої контрреволюції і, зокрема, буржуазних націоналістів, проти збройної іноземної інтервенції. У цій боротьбі гартувалась непорушна дружба народів, здійснювалась всебічна

взаємна допомога. Особливо важливою у ті роки була допомога російського народу українському та іншим народам у відсічі зовнішнім ворогам, іноземним інтервентам. Комуністична партія виховувала трудящих усіх національностей Країни Рад у дусі пролетарського інтернаціоналізму, боролась проти будь-яких проявів націоналізму — як великодержавного, так і місцевого. У цьому була важлива передумова дальших успіхів країни на соціалістичному шляху.

Непропорціональний розподіл матеріалу можна бачити і по розділу «Нація нового типу». Внутрішнім процесам розвитку української нації присвячено майже вдвоє менше тексту, ніж характеристичні її зближення з іншими націями. Що цей процес відбувається, автори говорять, і ніхто цього не заперечує. Але в той же час відомо, що цей процес ще тільки розпочався, тоді як основним у розвитку української соціалістичної нації є тепер і ще довгий час триватиме її всебічний розвиток.

Одним з недоліків книги є те, що автори не наголосують на великому значенні досвіду розв'язання національного питання на Україні. Відомо, що В. І. Ленін у червні 1920 р. спеціально пропонував делегатам II-го конгресу Комінтерна вивчати «український досвід»¹. Цей досвід полягав, поперше, в тому, що комуністи України, незважаючи на надзвичайно складні умови, зуміли вірно врахувати місце і роль національного питання в суспільному житті українського народу за роки революції. По-друге, ще і тепер дуже цінний набутий ними досвід вироблення правильної тактики щодо українських буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних партій, досвід їх ізоляції від трудящих і політичного розгрому.

Не можна також не відзначити надто вже великої кількості повторень. Деякі з них пов'язані з проблемно-тематичною побудовою книги. Але є й такі, що ніяк не можна виправдати. Для прикладу можна вказати на стор. 33 і 157; 34 і 189; 66 і 144; 67 і 145; 73 і 162—163; 114 і 268; 116 і 269; 125 і 404; 207 і 312; 208 і 230—231; 255 і 337; 259 і 438; 301 і 321; 385 і 393. Незрозуміло, чому в книзі тричі згадується про те, що Винниченко очолював Директорію (стор. 33, 157, 158), тричі називаються прізвища найбільших українських капіталістів і помічників (стор. 30, 60, 216), тричі говориться про кількість переданої селянам після революції землі (стор. 60, 283, 353), тричі викладається постановка РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. (стор. 208, 230, 313).

Не обійшлося і без суперечностей та фактичних неточностей. Так, на стор. 67 дата роботи I-го Всеукраїнського з'їзду Рад наводиться за старим стилем, а проголошення з'їздом України радянської республікою (стор. 145) — за новим; постановою сесії ВУЦВК про необхідність

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. соб. соч., т. 41, стор. 161.

об'єднання сил всіх радянських республік на стор. 73 датуються 18 травня 1919 р., а на стор. 162 і 163 — 19 травня 1919 р.; на стор. 217 говориться, що наприкінці громадянської війни валова продукція промисловості становила 12% довоєнного рівня, а на стор. 352—10%; на стор. 283 автори пишуть про передачу селянам після революції 13,4 млн. дес. землі, а на стор. 353—15 млн. дес. Трапляються неточності в прізвищах та ініціалах (стор. 147, 150,

168, 197). На стор. 147 в зв'язку з революційними подіями на Україні в грудні 1917 р. названо міста Катеринослав (правильно) і Запоріжжя (неправильно — слід Олександрівськ). Автори часто захоплюються викладом матеріалу, що не стосується безпосередньо теми дослідження. Зазначені недоліки знижують науковий рівень рецензованої праці.

М. І. КУЛІЧЕНКО

*Л. К. ЕРМАН. ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ
В ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ.
изд-во «Наука», М., 1966, 373 с.*

В боротьбі за перемогу буржуазно-демократичної революції велике значення має залучення революційної демократії на бік пролетаріату. В статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів» В. І. Ленін писав: «...Без об'єднання пролетаріату і селянства, без бойового зближення соціал-демократів і революційних демократів неможливий повний успіх великої російської революції»¹.

Одним із загонів революційної демократії була трудова інтелігенція, яка, продовжуючи славні традиції великих російських революціонерів-демократів Герцена, Бєлізького, Чернишевського, Добролюбова, вела активну боротьбу проти царизму. Проте в нашій історичній літературі участь передової інтелігенції у визвольній боротьбі трудящих висвітлена слабо. Цю прогалину в певній мірі заповнює змістовна монографія Л. К. Ермана «Интеллигенция в первой русской революции».

Книга складається з вступу, семи розділів і підсумків. В першому розділі автор показує склад і становище інтелігенції в кінці XIX — на початку XX ст., визначає її соціальну структуру. В наступних шести розділах досліджується участь демократичної інтелігенції в першій російській революції.

Як же в рецензованій книзі, що присвячена інтелігенції всієї Росії, висвітлено, зокрема, рух демократичної інтелігенції України? Які його сторони вже ґрунтовно досліджені московським професором (до речі, Л. К. Ерман до 1941 р. працював в Одесі і добре обізнаний з науковим доробком українських істориків) і що потребує дальшого вивчення?

Спираючись на велику документальну базу московських і українських архівовишч та праці радянських істориків, автор зумів досить глибоко проаналізувати основні етапи, форми та методи боротьби трудової інтелігенції України, висвітлити революційну діяльність багатьох видатних її представників.

В монографії не тільки констатуються факти участі інтелігенції в революційному русі, а й простежено еволюцію в поглядах

основних її груп, показано наростання активності серед демократичних верств.

У книзі наводиться ряд цікавих даних про діяльність інтелігенції України під час підготовки та проведення грудневого збройного повстання. Найреволюційніші елементи її були безпосередніми учасниками подій у Донбасі, боролись на барикадах Олександрівська (стор. 252—253).

Л. К. Ерман висвітлює боротьбу сільської інтелігенції в період першої російської революції, нерозривно зв'язану з селянським рухом. Вчителі, фельдшери, лікарі вели на селі революційну пропаганду, розповсюджували серед селян революційну і соціал-демократичну літературу, нерідко були організаторами і учасниками їх виступів. Так, в селах Ананівського повіту Херсонської губернії ідею націоналізації землі пропагували місцеві вчителі — соціал-демократи (стор. 313). Багато вчителів Сумського повіту Харківської губернії за революційну діяльність були звільнені царськими властями з роботи (стор. 288).

Помітне місце в книзі займає висвітлення революційної боротьби великих українських письменників Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, видатного композитора Миколи Лисенка.

Вміщено цікавий матеріал про революційну роботу окремих більшовицьких організацій України серед інтелігенції, аналізується її зміст і форми. Так на одному із засідань Одеського комітету РСДРП спеціально обговорювалося це питання (стор. 81). В Києві більшовики сформулювали вимоги для страйкарів — службовців управління Південно-Західної залізниці (стор. 64) та ін.

Монографія Л. К. Ермана — глибоке, змістовне дослідження, в якому вперше вводиться в науковий обіг багато нових фактів, зроблені відповідні висновки й узагальнення. Хоч від автора такої узагальнюючої праці не можна вимагати наведення всіх матеріалів про участь демократичної інтелігенції в революційній боротьбі, проте ряд яскравих документів залишився поза його увагою, а про них варто було б згадати, тим більше, що в книзі подано і менш важливі факти. Так, у революційних подіях грудня 1905 р. на Катерининській залізниці виявили активність службовці станції Катеринослав, Нижньодніп-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 7.

ровськ, Ясинувата, Авдіївка, Дебальцево, Горлівка, Микитівка, Єнакієво, Алчевськ, Юзове, Чорнухине, Гришине і Чаплине.² Тут виникли делегатські збори службовців³. Представники інтелігенції входили також до складу Бойового страйкового комітету в Катеринославі⁴. На ст. Гришине участь у збройному повстанні брали телеграфісти й інженери. Багато службовців Петровських металургійних заводів (ст. Єнакієво) і сусіднього Віровського рудника було заарештовано як учасників повстання⁵.

Мало уваги приділив автор висвітленню ролі сільської інтелігенції в революційній боротьбі селянства, зокрема її роботі в місцевих організаціях Селянської спілки. Так, в с. Харківцях Лохвицького повіту Полтавської губернії член Селянської спілки — відомий український письменник Архип Тесленко проводив революційну агітацію серед селян, за що був арештований.

Звичайно, ця тема велика і може бути предметом самостійного дослідження. Адже до цього часу в радянській історіографії по суті ґрунтовно досліджено тільки студентський рух на Україні, а участь всіх інших груп демократичної інтелігенції в народній революції лише фрагментарно констатується в загальних працях про події 1905—1907 рр. на Україні.

Тому варто було б окремо висвітлити роль, яку відіграли у революції письменники, художники, композитори, артисти та інші представники художньої інтелігенції України. Л. К. Єрман у своїй праці обмежився лише кількома найвидатнішими діячами української культури. Тимчасом навіть уже опубліковані розвідки про окремих діячів і групи творчої інтелігенції дають можливість підготувати узагальнюючу працю, показавши участь в революції широкого кола представників української культури. Зокрема слід було б використати відомості про письменника Гната Хоткевича, який очолював центральний страйковий комітет Харківсько-Миколаївської залізниці, лікаря і письменника Андрія Лисенка — голову Знамянського страйкового комітету, композитора Миколу Леонтовича — учителя співів Гришинської школи, що написав пісню «Прохір» після загибелі в бою одного з керівників донецького збройного повстання — вчителя Прохора Дейнеги, і багатьох інших. Необхідно не тільки дати

опис подій, а й дослідити ідейні позиції революціонерів, бо останнім часом ця сторона іноді обминається. Так, у статті до 100-річчя з дня народження Бориса Грінченка професор І. Пільчук жодним словом не обмовився про його помилки буржуазно-націоналістичного характеру і участь в діяльності УРДП.⁶

Потребує, нарешті, спеціального вивчення і боротьба більшовиків України за трудові маси інтелігенції, залучення їх до революційного руху. Поодинокі факти і приклади, що містяться в рецензованій праці, не можуть, звичайно, дати повної картини цієї діяльності більшовиків України. Слід показати кращих представників інтелігенції, які вступили в ряди РСДРП і були одним з основних каналів проникнення більшовицьких ідей в маси демократичної інтелігенції; проаналізувати роботу створених при загальноміських комітетах РСДРП інтелігентських секцій, а також студентських фракцій й учнівських організацій РСДРП; розкрити роль більшовицької преси, особливо листівок місцевих організацій, звернених до залізничних службовців, інженерів, поштарів та інших верств інтелігенції. Крім того, необхідно висвітлити діяльність так званих громадських секцій при комітетах РСДРП, які об'єднували безпартійну інтелігенцію, що співчувала партії і подавала їй велику допомогу коштами, явками, паспортами, адресами для листування з В. І. Леніним та закордонним більшовицьким центром і для пересилки з-за кордону праць вождя революції та іншої нелегальної літератури.

Рецензована монографія Л. К. Єрмана, заслуговуючи безумовно високої позитивної оцінки, водночас нагадує про велику прогалину в українській радянській історіографії. На жаль, це має місце не тільки у висвітленні подій першої російської революції, а й усіх попередніх і наступних періодів історії українського народу. Тому необхідно привертати увагу наукової громадськості, зокрема істориків-початківців і аспірантів до цих питань, щоб спільними зусиллями дослідити роль інтелігенції в революційно-визвольній боротьбі українського народу і ту велику ідейно-політичну й організаторську роботу в її колах, яку вела створена В. І. Леніним більшовицька партія.

² Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1949, стор. 331—332.

³ Там же, стор. 332.

⁴ Там же, стор. 333.

⁵ Там же, стор. 337—338.

⁶ Газ. «Радянська Україна», 11 грудня 1963 р.

Г. Н. ПОПОВ. БОЛГАРСКИЕ
КОММУНИСТЫ В БОРЬБЕ
ЗА ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ КУЛЬТУРНОЙ
РЕВОЛЮЦИИ (1944—1948),
изд-во Харьковского университета,
1966, 232 с.

Радянська історична література про європейські країни народної демократії не давно поповнилася монографією доцента Харківського університету Г. М. Попова, присвяченою одній з найскладніших і найменш вивчених ділянок соціалістичного будівництва — культурній революції в Болгарії. Рецензована праця є першою, де робиться спроба висвітлити культурно-ідеологічні перетворення в Болгарії в їх нерозривному зв'язку та взаємодії.

В дослідженні історії Болгарії, особливо її культурного розвитку, Г. М. Попов не новачок. Уперше він відвідав цю країну у вересні дні 1944 р. як воїн Радянської Армії-визволительки. По тому неодноразово приїжджав на гостинну болгарську землю, працював у архівах і бібліотеках, зустрічався з діячами культури. В радянській і болгарській науковій пресі опублікував ряд цікавих статей. Глибоке вивчення поставленої теми дозволило автору створити цінну працю, просякнуту любов'ю і повагою до братнього слов'янського народу.

З інтересом читається перший розділ — про суть і значення культурної революції, характерні риси історичного розвитку болгарської культури до перемоги соціалістичної революції, про роль Болгарської робітничої партії (комуністів)¹ як організатора і керівника революції в галузі ідеології та культури. В наступних розділах автор приділив увагу всім сторонам культурного перетворення суспільства: перебудові й дальшому розвитку народної освіти, формуванню соціалістичної народної інтелігенції, розвитку науки, літератури й мистецтва, культурно-політичній роботі партії серед трудящих мас міста і села.

Роль Комуністичної партії у здійсненні культурної революції спеціально не досліджувалася в жодній з опублікованих досі праць про болгарську культуру. Відзначену прогалину з успіхом заповнює Г. М. Попов. Він не тільки викладає загальні принципи партійного керівництва сферою культури й ідеології, але й розкриває їх втілення в життя, аналізуючи тактичні прийоми й організаційні форми, до яких вдавалася комуністична партія Болгарії в проведенні культурної революції.

Автору вдалося розкрити дві найважливіші сторони партійного керівництва даною специфічною галуззю суспільного життя. З одного боку, він показав, як, ідучи за вказівками В. І. Леніна, партія активно

втручалася в процес культурно-ідеологічного розвитку країни, як керівнича й спрямовуюча сила організовувала цей процес, ставила на порядок денний необхідні лозунги. З іншого боку, партія враховувала специфіку даної галузі, шкідливість декретування, нав'язування принципів.

Заслуговує на увагу той факт, що серед партійних документів, присвячених розвитку художньої літератури, науки, мистецтва значне місце займали особисті листи партійних керівників, звернення ЦК БРП(к) до діячів вказаних галузей культури. Керівництво партії вважало, що в даному специфічному середовищі такі методи будуть значно ефективнішими, ніж звичайні постанови й директиви.

Г. М. Попов уміло показав, що будівництво соціалістичної культури в Болгарії не відбувалося на голому місці. В книзі є чимало яскравих сторінок, що свідчать про те, як бережливо й дбайливо ставилися болгарські комуністи до досягнень культури минулого, якою турботою і увагою з перших років народної влади оточила партія інтелігенцію, як широко використовувала демократичні прогресивні традиції. Автор неодноразово підкреслює, як наявність цих традицій значно полегшила здійснення завдань, що їх ставила партія в галузі культурного розвитку. Тимчасом Г. М. Попов не приховує великих труднощів, що їх доводилося переборювати болгарським комуністам у розвитку соціалістичної культури безпосередньо після встановлення народно-демократичного ладу. Господарська розруха, тяжке матеріальне становище мас, жорстокий опір буржуазних і дрібнобуржуазних партій соціалістичним перетворенням — все це ускладнювало демократизацію школи, підготовку нової інтелігенції, реорганізацію науково-дослідної роботи та ін.

Перетворення в галузі культури розглядаються в книзі на широкому історичному фоні, чого часто бракує працям, присвяченим такого роду проблемам. Автор показав, з одного боку, вирішальну роль переходу влади до рук робітничого класу і розширення соціалістичного укладу в економіці у справі культурного розвитку народу, а з другого, навів чимало даних про благотворний вплив культурної революції, що розгорталася, на зміцнення народно-демократичної держави, на розвиток продуктивних сил країни. Яскравим прикладом цього була реорганізація Болгарської академії наук у 1947 р. Вона стала вищою державною науковою установою, приступила до роботи за єдиним планом. Зміцнилася матеріальна база Академії, було відкрито ряд нових науково-дослідних інститутів, лабораторій і дослідних станцій.

З великим інтересом читаються розділи праці про розвиток художньої літератури, про роль мистецтва в боротьбі за демократію і соціалізм, зокрема про те, що і за буржуазного ладу партія зуміла завоювати міцні позиції серед письменників. Детально окреслив Г. М. Попов політику болгарських комуністів у галузі мистецтва.

¹ БРП(к) була перейменована в Болгарську комуністичну партію на V з'їзді в 1948 р.

В той же час Г. М. Попов звертає увагу читачів на те, що болгарські комуністи ставили на порядок денний тільки назрілі завдання. Партія враховувала, що чимало прогресивних діячів літератури і мистецтва тією чи іншою мірою були під впливом старих естетичних поглядів, і щоб звільнитися від таких хибних думок, потрібен був певний час.

Червоною ниткою через усю книгу проходить думка про винятково плідну роль культурних зв'язків з СРСР для розвитку всіх галузей болгарської культури. Ці зв'язки почали розвиватися й міцніти з перших днів існування народно-демократичного ладу. Використавши невідомі досі матеріали з архіву Спілки радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та інші документи, автор показав братерське співробітництво між СРСР і Болгарією в галузі народної освіти, науки і мистецтва.

Хотілося б відзначити також живу, образну мову книги. Чимало яскравих зарисовок немов примушують читача бути безпосереднім свідком тих грандіозних перетворень, що їх здійснював болгарський народ. Дуже вдалий щодо цього фрагмент, присвячений народним читалиштам — своєрідним культурно-освітнім закладам, які виникли ще за часів турецького гніту.

Книга Г. М. Попова має недоліки. Навряд чи є необхідність на початку кожного розділу розповідати читачам загальновідомі істини про роль народної освіти, науки, літератури, мистецтва, культурно-освітніх закладів у вирішенні завдань культурної революції. Дуже старанно відбираючи факти, Г. М. Попов, однак, не уникнув окремих неточностей. У деяких розділах він лише побіжно показує діяльність низових партійних організацій у розглядуваній галузі.

Загалом же монографія Г. М. Попова є цінним науковим дослідженням і становить інтерес для всіх, хто цікавиться історією, життям і культурою братніх народів соціалістичних країн. Вона вже дістала високу оцінку болгарської наукової громадськості. Передмову до книги написав почесний президент Болгарської академії наук, нині член Політбюро ЦК БКП Т. Павлов. Заслужений діяч культури Болгарії С. Стоїменов у газеті «Работническо дело» (4 вересня 1966 р.) так оцінив працю радянського історика: «Це книга дружби, написана з великою любов'ю до болгарських трудящих і до партії болгарських комуністів». Праця Г. М. Попова безумовно заслуговує на позитивну оцінку і з боку радянського читача.

М. І. ЛЕДНЄВ, Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Хроніка та інформація

НАУКОВА СЕСІЯ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ» І РОЗКВІТ ВОЗЗ'ЄДНАНОГО ЗАКАРПАТТЯ»

З 29 червня по 2 липня 1967 р. в Ужгороді працювала присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції наукова сесія «Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття». Робота наукової сесії розпочалася у знаменний день — день 22-ої річниці возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, день, коли було завершено возз'єднання всіх українських земель у єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

У численних доповідях та повідомленнях, заслуханих на сесії, було науково обгрунтовано, що визволення Закарпаття з-під багатовікового гніту іноземних поневолювачів і возз'єднання його з Радянською Україною є наслідком торжества ідей Великого Жовтня, перемоги соціалізму в СРСР, мудрої ленінської національної політики Комуністичної партії, братньої взаємодопомоги всіх радянських народів, постійного піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про долю трудящих Закарпаття, наполегливої, безустанної боротьби закарпатців під проводом комуністів за визволення і возз'єднання. За 22 роки Радянської влади на Закарпатті сталися величезні перетворення в галузі економіки, культури. Змінилися самі люди: нині це вільні, щасливі трудівники, самовіддані будівники комуністичного суспільства, спаяні єдиною для всього радянського народу ідеологією, марксистсько-ленінським світоглядом.

У роботі сесії взяла участь понад 350 чоловік: науковці Києва, Ужгорода, Львова, Луцька, старі комуністи, учасники підпільної боротьби і визволення Закарпаття, завідувачі відділами пропаганди й агітації райкомів і міськкомів партії, завідувачі відділами народної освіти, вчителі шкіл, представники обласних організацій та установ.

На пленарному засіданні з доповіддю «Великий Жовтень і його вирішальне значення в історичній долі українського народу» виступив директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР К. К. Дубиня. Логічним продовженням цієї теми була друга доповідь — «Торжество ідей Великого Жовтня на Закарпатті», з якою виступив секретар Закарпат-

ського обкому КП України кандидат історичних наук В. І. Белоусов.

На сесії працювало 5 секцій: історії (з трьома підсекціями), економіки, літературознавства, мовознавства, природничих наук, медичних наук. На секційних засіданнях було заслухано 92 доповіді та повідомлення, в обговоренні виступили 63 чоловіки. Майже третина доповідей і повідомлень була зосереджена в секції історії.

У підсекції історії дожовтневого періоду (керівник І. Г. Шульга) значний інтерес викликали тісно пов'язані між собою доповіді докторів історичних наук Ф. П. Шевченка (Київ) — «Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі» та І. Г. Шульги (Ужгород) «Економічні та культурні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією в XVII—XIX ст.». На основі великого документального матеріалу доповідачі яскраво показали історичну єдність походження населення Закарпаття зі своїми братами по той бік Карпат, спільність їх матеріальної і духовної культури, роль народних мас у боротьбі за соціальне й національне визволення, за возз'єднання з Україною і Росією. Крім того, були заслухані повідомлення старшого наукового співробітника Закарпатського обласного краєзнавчого музею С. І. Пеняка — «До питання про час заселення східнослов'янськими племенами Верхнього Потисся», вчителя Кобилецько-Полянської середньої школи М. С. Кучинки — «Підсумки дослідження пам'яток племен доби бронзи на Закарпатті за роки Радянської влади», кандидатів історичних наук І. М. Шекери (Київ) — «Київська Русь, Угорщина і Закарпаття в XI—XII ст.», В. В. Грабовецького (Львів) — «Олекса Довбуш на Закарпатті», викладачів Ужгородського університету В. В. Палька «Становище робітників Закарпаття в другій половині XIX — на початку XX ст.», В. І. Ілька «Особливості класової боротьби в закарпатському селі на початку XX ст. (1900—1918 рр.)».

Робота підсекції «Від Жовтня до возз'єднання» (керівник І. М. Мельникова) була присвячена висвітленню важливіших проблем соціально-економічного становища і революційно-визвольного руху на Закарпатті в період 1917—1944 рр.

Важливе значення мали доповіді доцента Ужгородського університету М. В. Трояна «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розгортання революційного руху на Закарпатті (1917—1919 рр.)» і доктора історичних наук І. М. Мельникової (Київ) «Організуюча роль Комуністичної партії Чехословаччини у спільній боротьбі трудящих Закарпатської України й Чехословаччини (1921—1938 рр.)». Розкриваючи багатогранну діяльність комуністів по розгортанню класової боротьби та зміцненню інтернаціональної єдності трудящих, доповідачка зупинилася на ряді проблем, що потребують більш глибокого дослідження. Питанням інтернаціональної солідарності трудящих Закарпаття, Угорщини та Чехословаччини у класових битвах періоду 1919—1929 рр. присвятив своє повідомлення доцент Ужгородського університету О. В. Хланта. Соціально-економічне становище Закарпаття в період панування чеської буржуазії на конкретних документальних матеріалах показав С. Ю. Пруницья (Ужгород). Актуальним було повідомлення кандидата історичних наук М. Є. Ротмана (Ужгород), який розкрив процес боротьби очолених комуністами трудящих Закарпаття за створення єдиного народного фронту проти фашизму і загрози війни. Інтерес викликала доповідь доктора історичних наук Я. А. Чубукова (Ужгород) — «Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР та їх вплив на розвиток революційної боротьби на Закарпатті». Викриттю імперіалістичних планів щодо Закарпаття були присвячені доповіді кандидата історичних наук В. І. Олага (Ужгород) — «Закарпаття у загарбницьких планах фашистської Угорщини в 20-х роках» та В. Ю. Ганчина (Ужгород) — «Міюхенська змова і Закарпаття». Підпільник Великої Вітчизняної війни П. С. Сірко розповів про боротьбу проти фашизму закарпатських добровольців у складі чехословацьких військових частин. Про допомогу Радянської Армії населенню Закарпаття в 1944—1945 рр. повідомила Л. І. Ткачова (Київ). Доктор історичних наук І. Ф. Євсєєв (Київ) у своєму виступі показав організаторську роль Народних комітетів Закарпаття, комуністів у боротьбі закарпатських трудящих за воз'єднання з Радянською Україною.

Центральною в роботі підсекції історії радянського періоду (керівник Я. А. Чубуков) була доповідь доцента Ужгородського університету В. В. Хайнаса — «Воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною — завершальний етап об'єднання всіх українських земель у складі єдиної Української Радянської соціалістичної держави». Автор на широкому історичному фоні показав героїчну боротьбу трудящих,

керованих комуністами, здійснення споконвічних мрій і прагнень народу, величезне значення цього історичного акту для долі Закарпаття, для всього українського народу. Особливий інтерес учасники підсекції виявили до повідомлень: секретаря Ужгородського міськкому КП України К. П. Куценка «Братня допомога народів СРСР у відбудові та розвитку промисловості Закарпатської області (1945—1959 рр.)», кандидата історичних наук В. П. Сидоренко (Київ) «Поширення нових патріотичних починань у промисловості Закарпаття в 1959—1965 рр.», Н. П. Міщенко (Ужгород) «Українська радянська історіографія про розвиток промисловості та робітничого класу Радянського Закарпаття». Важливу тему порушила у своєму повідомленні «Діяльність Закарпатської обласної партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945—1956 рр.)» старший викладач Ужгородського університету Л. М. Бахматова. Змістовними були повідомлення канд. іст. наук І. Х. Ганжі (Київ) «Роль Академії наук УРСР у підготовці наукових кадрів із Закарпаття» та ужгородців В. М. Керечанина і А. В. Поповича про роль культурно-освітніх установ Закарпатської області в комуністичному вихованні трудящих. Питанням політико-виховної й культурно-масової роботи партійних організацій, боротьбі за подолання пережитків старого буржуазного ладу, за виховання комуністичної свідомості, про нові риси у поведінці трудящих області були присвячені доповіді і повідомлення ужгородців Г. І. Ілющенко, В. М. Лендела, Б. М. Животка, А. І. Едельмана, М. М. Болдижара, І. С. Кулагіна, В. М. Логойди, М. П. Тиводара, а також О. А. Кіранової (Львів), І. М. Заброди (Виноградів).

На заключному пленарному засіданні учасники сесії з великою увагою прослухали доповідь голови виконкому обласної Ради депутатів трудящих, кандидата юридичних наук В. П. Русина — «Досягнення та перспективи економічного і культурного розвитку Радянського Закарпаття». Кожна цифра, кожний факт доповіді свідчили про величезні соціальні, економічні, політичні, культурні перетворення, що відбулися за роки Радянської влади на Закарпатті — колись забитою, знедоленою краї. Після доповіді із звітами про підсумки роботи секції виступили їх керівники. Всі вони одноставно відзначили актуальність, творчу, ділову обстановку сесії, високий науковий рівень доповідей та повідомлень і висловили побажання, щоб матеріали сесії були видані окремою збіркою.

В. Г. ФЕДОРЕНКО

ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У Харкові з 12 по 16 травня ц. р. проходила ювілейна конференція, організована Інститутом філософії АН УРСР та Харківським державним університетом ім. Горького, з історії марксистсько-ленінської філософії на Україні.

У її роботі взяли участь науковці Інституту філософії Академії наук СРСР, Московського і Ростовського державних університетів, вчені з Молдавії, Вірменії, Білорусії й Болгарського інституту філософії.

У вступному слові ректор Харківського університету В. І. Хоткевич вказав на велике значення марксистсько-ленінської філософії в розвитку радянської науки, також відзначив, що проведення конференції саме у Харкові не випадкове. У цьому місті були створені перші навчальні заклади по підготовці нових філософських кадрів.

На пленарних засіданнях було заслухано доповіді: члена-кореспондента АН СРСР, професора М. Т. Іовчука «Жовтень, ленінізм і філософські традиції в нашу епоху», директора Інституту філософії АН УРСР професора П. В. Копніна — про значення новаторства і традицій в історії філософії, завідуючого відділом історії філософської і соціологічної думки на Україні В. Ю. Євдокименка «Проблеми розвитку філософії на Україні за 50 років Радянської влади».

На пленарному засіданні з доповідями виступили професор В. Є. Євграфов (Москва) — «Ідейно-філософська боротьба напередодні і в період Великого Жовтня», професор І. Я. Щипанов (Москва) — «Про особливості ідейних зв'язків передових російських і українських мислителів», професор В. В. Соколов (Москва) — «Партійність і історизм в історико-філософській методології», професор В. Д. Ківенко (Ростов-на-Дону) свій виступ присвятив розкриттю закономірностей розвитку марксистсько-ленінської філософії.

Працювало три секції — з питань розвитку філософії на Україні за роки Радянської влади, з методологічних проблем історії філософії і з історії економічної думки на Україні за роки Радянської влади.

Всього на конференції було прочитано близько 60 доповідей, з них на секції з історії філософії — 28. Велику увагу доповідачі приділяли характеристиці розвитку філософської думки на Україні, особливо в 20—30-х роках. Деякі проблеми розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-х роках — тема доповіді професора Я. С. Блудова. Професор Я. С. Блудов, будучи в ті далекі роки членом президії ВУАМЛІН'у, першим директором інституту Червоної професури філософії і ректором Харківського університету багато зробив у справі пропаганди

марксистсько-ленінської філософії. Доктор філософських наук, професор М. А. Логвин, який у 20—30-х роках був ученим секретарем інституту філософії ВУАМЛІН'у, поділився враженнями про викладання філософії у вузах. Доктор філософських наук М. З. Юшманов, який у 30-х роках працював ученим секретарем ВУАМЛІН'у і завідував філософським відділенням інституту Червоної професури, у доповіді «З історії філософії на Україні в 20—30-х рр.» зазначив, що в 20—30-х роках на Україні з'явилась ціла плеяда молодих талановитих філософів, які внесли значний вклад у розвиток марксистсько-ленінської філософії: Я. С. Блудов, Р. С. Левик, Т. К. Степовий, В. І. Бервицький, П. І. Демчук, В. С. Бон, В. Ф. Асмус, С. Г. Лавров, Я. С. Розанов, А. П. Загоруйко, М. А. Нирчук, Ф. І. Беляев. Велику роль у справі підготовки філософських кадрів відіграли академіки С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, а також С. Гонікман, Є. Ф. Гірчак, О. Столяров, які розробляли найрізноманітніші філософські проблеми.

Науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР В. І. Губенко зробив дві доповіді: «Про характер філософської полеміки» (на матеріалах літератури УРСР) і «Сучасні тенденції в модернізації предмету філософії».

Интерес викликала доповідь В. М. Ничик — старшого наукового співробітника Інституту філософії АН УРСР «Основні етапи розвитку логіки на Україні в радянський період». Кандидат філософських наук І. В. Іванько виступив з доповіддю «Методологічні проблеми історії естетики на Україні».

Проблемам естетики присвятила свій виступ також кандидат філософських наук К. П. Шудря («Естетичні погляди М. Рильського»).

Величезний інтерес у присутніх викликала ерудована доповідь доктора філософських наук, професора В. Ф. Передерія «Проблема єдності інтернаціонального і національного в українській революційній естетиці».

На першій секції було заслухано доповіді кандидата філософських наук М. І. Сундирєвої — «Деякі проблеми діалектики в розвитку біології на Україні» (післяжовтневий період), доцента Харківського університету М. Ф. Партоліна «М. М. Коцюбинський і революція 1905 р.», Г. П. Донця «До питання про діалектику у творах акадміка АН УРСР А. М. Гілярова», І. П. Макаровського (Івано-Франківськ) — «Деякі питання дослідження світогляду Осипа Маковеля», Б. Л. Кухто (Львів) — «До оцінки боротьби українських радянських філософів проти політики й ідеології фашизму в 20—

30-х роках», доцента В. М. Вельцмана (Харків) — «Велика Жовтнева соціалістична революція і проблема боротьби двох напрямків в філософії», кандидата філософських наук Н. І. Бочкарьова (Львів) «Велика Жовтнева соціалістична революція і буржуазна соціологія».

У доповіді доктора філософських наук професора І. Н. Кравця (Харків) «Боротьба проти релігійно-ідеалістичної ідеології на Україні в перші десятиріччя Радянської влади» підкреслюється вся складність боротьби з релігійною ідеологією в той період.

У роботі конференції брав участь природознавець, член-кореспондент Академії наук УРСР І. М. Поляков, який у 20—30-х роках виступав з атеїстичними статтями.

Вся робота конференції по суті була присвячена розвитку геніальних лєнінських ідей у філософії і одночасно науковій критиці буржуазної філософії, великодержавного шовінізму і буржуазного націоналізму. По питаннях, що розкривають реакційну суть буржуазної і націоналістичної філософії, на пленарному засіданні виступили В. Ю. Євдокименко та доктор філософських наук Л. М. Суворов (Москва) — «Боротьба з філософським ідеалізмом в перші роки Радянської влади», також доктор філософських наук професор М. М. Олександрюк (Львів) — «Критика волюнтаризму «новітнього» українського буржуазного націоналізму».

Конференція не тільки підсумувала розвиток марксистсько-лєнінської філософії за роки Радянської влади, але і розробила методологічні проблеми, пов'язані з дальшим вивченням історії філософської і соціологічної думки на Україні. 17 доповідей, прочитаних на методологічній секції, було зроблено на високому теоретичному рівні, зокрема, інтерес і поживалений обмін думками викликала доповідь кандидата філософських наук В. С. Горського на тему: «Історія філософії як логіка і соціологія філософії».

З оригінальною доповіддю «До питання про предмет історії філософії як наук» виступив кандидат філософських наук Болгарського інституту філософії М. Бичваров. Слід відмітити також змістовні доповіді Ю. М. Попова (Харків) — «Про розвиток змісту основного питання філософії», В. О. Василенка — «Проблема цінності і її методологічне значення для історії філософії», Л. Л. Кагана (Кривий Ріг) — «Про історико-філософський аналіз творчості природознавців», кандидата філософських наук Г. А. Заїченка (Дніпропетровськ) — «Філософська робота й робота філософів», І. Н. Храковського (Луцьк) — «Про взаємодієносини філософії і атеїзму», А. П. Малюк (Дрогобич) — «Метод соціологічного дослідження

в історії філософії» і А. А. Загородньої — «До питання про суть і періодизацію революційного демократизму».

Досить активну участь у роботі конференції взяли представники братніх республік.

На секції з методологічних проблем історії філософії з глибокою теоретичною доповіддю «Деякі методологічні питання середньовічної філософії» виступив Г. О. Григорян (Єреван). На секції розвитку філософії на Україні за роки Радянської влади виступили молдавські вчені В. Н. Єрмуратський («З історії взаємозв'язку і розвитку молдавської і української філософії») і Г. Г. Слабу («Шевченко і Доброджану-Геря»).

Від Інституту філософії АН БРСР виступив Ф. К. Дорошевич з доповіддю — «Проблема вивчення філософії провісвіттелів у Білорусії».

На заключному засіданні конференції було прийнято ряд рекомендацій щодо перспектив розвитку марксистсько-лєнінської філософії на Україні, зокрема вказано на необхідність видання філософських праць Києво-Могилянської академії, перекладів класиків історії філософії на українську мову і перевидання праць українських філософів 20—30-х років, безпідставно репресованих під час культу особи.

На конференції також працювала секція по історії економічної думки на Україні. Тут було заслухано наукові доповіді і повідомлення: Є. А. Шаблія — «Про розвиток економічної науки на Україні за роки Радянської влади», В. П. Теплицького — «Деякі методологічні питання теорії радянської економічної науки на Україні», А. О. Богаценка — «До питання про предмет історії економічної думки радянського суспільства», С. І. Крандієвського — «Деякі питання методології економічної історії на Україні», Я. Н. Ясногородського — «Постанови КП(б)У як першоджерела історії марксистсько-лєнінської економічної думки на Західній Україні», С. М. Злупка — «Перервність і неперервність в історії української економічної думки», В. С. Жученка — «Проблеми історії революційного народництва в українській радянській літературі».

Конференція постановила видати спеціальний збірник всіх доповідей і виступів та рекомендувала Інституту філософії АН УРСР надавати організувати конференції і симпозиуми з найбільш актуальних проблем історії марксистсько-лєнінської філософії.

Делегати конференції відвідали могилу і музей Г. Сковороди та зв'язані з його іменем місця, де останні роки жив і творив великий український філософ.

М. З. ЮШМАНОВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА-СЕМІНАР З ПИТАНЬ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

16—22 травня 1967 р. у м. Львові проходив республіканський семінар-нарада «Торжество ленінської національної політики на Україні й питання інтернаціонального виховання трудящих». Семінар скликали товариство «Знання», Президія Академії наук Української РСР за ініціативою Інституту філософії АН УРСР.

В роботі семінару взяли участь представники областей України, а також братніх республік Союзу РСР. На ньому були також присутні гості з братньої Польщі та Чехословаччини.

З доповідями виступили відповідальні партійні й державні працівники, провідні науковці Києва й Москви. У доповіді «Торжество ленінської національної політики на Україні» доктор юридичних наук Б. М. Бабій (сектор держави і права АН УРСР) підкреслив, що тільки в дружній сім'ї радянських народів під керівництвом Комуністичної партії Радянська Україна змогла стати могутньою індустріально-колгоспною державою з високорозвинутою культурою, наукою, літературою, мистецтвом. Все це — яскраве свідчення торжества ленінської національної політики Комуністичної партії.

«Дружба народів СРСР — велике завоювання Жовтня» — таку доповідь вголосив доктор історичних наук П. М. Шморгун (Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Успішне вирішення національного питання в СРСР, утвердження непорушного соціалістичного братерства всіх народів нашої Батьківщини, відзначив доповідач. — одне з найвеличніших завоювань Жовтня. Створення у 1922 р. Союзу РСР ознаменувало велике торжество Радянської влади, триумф ленінської національної політики. Дружба народів СРСР — запорука всіх наших досягнень. Вона витримала випробування під час Великої Вітчизняної війни, зміцніла в роки мирного післявоєнного будівництва.

Член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій (Інститут історії АН УРСР) у доповіді «Історичні корені дружби українського й російського народів» зробив глибокий екскурс в історію, дослідив, як протягом віків український народ боровся проти іноземних загарбників, завжди одержуючи братню допомогу російського народу. Доповідч показав зумовлене спільністю інтересів прагнення українського народу до воз'єднання з Росією. У доповіді переконливо висвітлено спільну боротьбу братніх народів проти соціального гніту, показано, що єдністю революційно-визвольної боротьби зумовлено зв'язки і взаємозбагачення двох братніх культур. Спільні революційні виступи російських і українських пролетарів, як і трудящих інших національностей,

були необхідною умовою перемоги Жовтневої соціалістичної революції.

Про авторитет України на міжнародній арені, про зовнішньополітичну діяльність УРСР розповів міністр закордонних справ республіки Д. З. Білоколюс у своїй доповіді «Радянська Україна на міжнародній арені».

У ряді доповідей було висвітлено розквіт культури Радянської України. Доктор філологічних наук професор С. А. Крижанівський (Інститут літератури АН УРСР) проаналізував шляхи становлення та розвитку української літератури за роки Радянської влади, дав всебічну оцінку літературного процесу на Україні за сучасних умов.

Важливий матеріал про розвиток книговидавничої справи на Україні, про роботу видавництва республіки, а також підготовку ювілейної літератури до 50-річчя Великого Жовтня, яскраві факти про популярність української книги за кордоном містила доповідь голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР М. К. Білогурова.

З доповіддю «Розквіт та взаємозбагачення національних культур соціалістичних націй» виступив член-кореспондент АН УРСР, лауреат Ленінської премії Є. С. Шаблювський (Інститут літератури АН УРСР). Доповідач розповів про розквіт і зближення націй за умов соціалізму, про зміцнення непорушної дружби братніх народів. Важлива роль у процесі взаємозбагачення національних культур, зазначив Є. С. Шаблювський, належить українській радянській культурі. Кращі твори українських митців стали надбанням усієї багатонаціональної радянської культури, завоювали світове визнання.

Доктор філософських наук професор В. Ф. Передерій (Київська державна консерваторія ім. П. І. Чайковського) зробив доповідь «Роль літератури і мистецтва в інтернаціональному вихованні трудящих».

Перший заступник голови Держплану УРСР М. М. Махина проаналізував бурхливий розквіт промисловості й сільського господарства Радянської України. Торжество ленінської національної політики знайшло свій вияв у тому, що з коліс відсталого окраїни царської Росії Україна перетворилася на могутню індустріальну республіку, яка за багатьма показниками випередила ряд капіталістичних країн Європи й Америки.

Голова республіканського правління товарства «Знання», академік АН УРСР Ф. Д. Овчаренко присвятив свою доповідь «Розвиток радянської науки на Україні» історичним шляхам української науки й культури за 50 років, зокрема розробці теоретичних і народногосподарських

проблем провідних галузей науки і техніки, дослідженням українських вчених у галузі суспільних наук.

З доповіддю «Єдність економіки СРСР і перспективи зростання народного господарства союзних республік» виступив професор Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор економічних наук М. З. Бор.

Про виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму й радянського патріотизму в період будівництва комунізму розповів у своїй доповіді завідувачий відділом пролетарського інтернаціоналізму Інституту філософії АН УРСР, доктор історичних наук О. А. Макаренко.

Інтернаціональне й патріотичне виховання трудящих — загальнонародна справа великої державної ваги. Для здійснення її під керівництвом КПРС зосереджуються й координуються зусилля партійних, радянських, громадських організацій, пропагандистів і вчених — філософів, істориків, економістів, літературознавців та ін. Всю свою багатогранну теоретичну й практичну діяльність КПРС спрямовує на виховання у трудящих Радянського Союзу ідеології пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів і соціалістичного патріотизму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму.

Доповідь «Критика буржуазної фальсифікації ідеології пролетарського інтернаціоналізму» виголосив відповідальний працівник ЦК КПРС, доктор філософських наук Е. О. Багратов. За умов, коли трудящі всього світу розгортають активну боротьбу за своє національне й соціальне визволення, зусилля ідеологів імперіалістичної буржуазії спрямовуються на фальсифікацію ідеології пролетарського інтернаціоналізму. Об'єктивний процес розквіту і зближення соціалістичних націй вони намагаються зобразити як насильницьку русифікацію, ліквідацію національних особливостей народів СРСР.

Практика соціалістичного будівництва в СРСР, перетворення в життя ленінської національної політики спростовує намагання буржуазних «теоретиків» опорочити ідеї пролетарського інтернаціоналізму.

Доповідь кандидата філософських наук В. Ю. Євдокименка (Інститут філософії АН УРСР) «Критика ідейно-політичних основ українського буржуазного націоналізму» була присвячена виникненню українського буржуазного націоналізму, викриттю його теорії й практики. Боротьба проти проявів буржуазного націоналізму, шовінізму й расизму завжди в центрі уваги Комуністичної партії Радянського Союзу, вірної ленінським принципам дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Доповідачі акцентували увагу на важливості теоретичної розробки й практичного втілення в життя широкого кола проблем марксистсько-ленінського вчення. Характеристику марксизму-ленінізму як найпередовішого революційного вчення, що має інтернаціональну природу, творчий характер

є прапором багатьох мільйонів трудящих, дав у своїй доповіді доктор історичних наук професор Й. Д. Ремезовський (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка).

Актуальні питання економічного співробітництва соціалістичних країн розглянув у своїй доповіді відповідальний працівник ЦК КПРС О. Т. Богомолів. Велику увагу він приділив співробітництву соціалістичних країн, що ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправ'я і взаємодопомоги.

Інтерес викликала доповідь відповідального співробітника ЦК КПРС Ю. А. Красіна «Пролетарський інтернаціоналізм — основа зміцнення міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху». Доповідач підкреслив, що хоч пролетарський інтернаціоналізм на шляху свого розвитку зустрічається з певними труднощами, однак саме він є справжньою основою зміцнення й єднання всіх революційних сил і головним принципом, на якому ґрунтується боротьба за єдність міжнародного комуністичного руху.

Карловарська конференція європейських комуністичних та робітничих партій ще раз підтвердила, що єдиним шляхом зміцнення світового комуністичного руху є його постійне згуртування, розробка колективного підходу до розв'язання завдань, що стоять перед ним.

На семінарі відбувся широкий обмін досвідом роботи по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих. З розповідями про конкретні форми і методи цієї роботи виступили кандидати філологічних наук А. А. Батанідзе (м. Тбілісі), кандидат філософських наук П. П. Кокіс (м. Рига), доктор філософських наук І. С. Кардашов (м. Ленінград), кандидат історичних наук К. Б. Урум'ян (м. Єреван), кандидат філософських наук С. Д. Кенжебаєв (м. Алма-Ата), кандидат історичних наук В. В. Томашевський (м. Ровно), М. М. Серіков (Донецька область), кандидат історичних наук Л. О. Бардагова (м. Дніпропетровськ), В. П. Григорович (Івано-Франківська обл.), кандидат історичних наук П. Г. Чухрій (м. Одеса), кандидат історичних наук О. В. Хланта (м. Ужгород), О. О. Зінченко (Чернігівська обл.), Л. Ф. Майнгардт (м. Хмельницький), С. С. Білій (м. Херсон), В. Є. Пиріжок (Вінницька обл.). Промовці висловили багато цінних пропозицій щодо активізації роботи по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих, урізноманітнення її напрямів і методів. Обговорення найважливіших теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із здійсненням ленінської національної політики партії на Україні, та обмін досвідом з інтернаціонального виховання озброїли пропагандистський актив республіки новими матеріалами про розвиток економіки, науки й культури УРСР за 50 років Радянської влади.

Семинар-нарада став важливим масово-політичним заходом. Він зустрів схвальні відгуки преси й наукової громадськості та пропагандистів, став значним явищем у громадському житті республіки, яка разом

з усіма народами нашої країни готує гідну зустріч піввіковому ювілеєві Великого Жовтня.

Л. Л., М. С.

ЮВІЛЕЙНІ РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ

Традиційними для учителів-істориків республіки стали майже щорічні зустрічі — педчитання та науково-практичні конференції. Цього року викладачі історії та суспільствознавства з особливою старанністю готувались до педагогічних читань, оскільки останні присвячувались 50-річчю Великого Жовтня і мали стати своєрідним звітом педагогічної громадськості України перед партією і народом. Бажання поділитися своїм досвідом роботи висловили понад 130 чоловік.

1—3 липня в Харкові на ювілейні педагогічні читання зібралось близько 500 учителів історії та суспільствознавства, директорів шкіл, працівників органів народної освіти, викладачів кафедр суспільних наук педінститутів, партійних і радянських працівників, гостей з союзних республік. Про революційне минуле і величні трудові звершення та культурні досягнення трудящих Харкова розповів секретар Харківського обкому КП України Ю. О. Склярів. У своїй доповіді заступник міністра освіти УРСР А. В. Корнійчук проаналізував стан викладання історії й суспільствознавства в ювілейному році і поставив завдання щодо дальшого піднесення навчально-виховної роботи.

На пленарному засіданні і трьох секціях — комуністичного виховання, удосконалення форм та методів навчання і позакласної роботи було заслухано 61 доповідь і виступ. За кожним проголошеним реченням відчувалось гаряче серце вчителя, копітка, глибоко продумана робота, справжня турбота про долю своїх вихованців. Л. П. Філіпова (школа № 7 м. Сімферополя), Е. О. Дмитрієва (школа № 52 м. Львова) показали, як вони в процесі викладання розкривають суть історичного процесу, з'ясовують закономірності розвитку суспільства, допомагають учням достовірно пізнати дійсність. Саме в цьому запорука тривких знань учнів, на основі яких формуються комуністичні ідеали, виробляється марксистсько-ленінський світогляд. На конкретному матеріалі, виходячи з власного досвіду, це доводили Д. С. Федорченко (школа № 1 м. Богуслава Київської області), Н. П. Волкова (школа № 116 м. Одеси), В. Д. Пурич (школа № 31 м. Кривого Рога Дніпропетровської області), І. Р. Бурлаченко (школа № 38 м. Києва), А. О. Копцюх (школа № 2 м. Червоноармійська Ровенської області) та ін. Глибоко розкриваючи керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії,

висвітлюючи життя і діяльність К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, революційні, бойові і трудові звершення радянського народу, учителі республіки прищеплюють учням високі риси комуністичної моралі, гартують комуністичну переконаність, формують марксистсько-ленінський світогляд.

Органічне поєднання навчання і виховання щоденно перетворюється в життя переважною більшістю вчителів. Про це переконливо свідчать доповіді О. Я. Коляди (Крутська школа Ніжинського району Чернігівської області), М. Г. Павлова (школа № 1 м. Красилова Хмельницької області), Д. П. Глацковської (школа № 4 м. Сімферополя), А. О. Садової (школа № 2 м. Ананьєва Одеської області), С. М. Костишина (Тисменецька середня школа Івано-Франківської області) та інших. Їх хвилююча розповідь про свій досвід розкриття перед учнями славних сторінок історії нашої батьківщини, буремних Жовтневих днів і років громадянської війни, коли небачений героїзм виявляли учасники цих подій, ще раз переконує в тому, що вчитель історії має невичерпні можливості для патріотичного, інтернаціонального, морально-етичного виховання, для багатогранних форм педагогічної роботи. Заняття історією, початі в класі, знаходять своє логічне продовження в позакласній роботі. Програмний матеріал нагтовує учнів на велику дослідницьку і пошукову роботу, на встановлення тісних зв'язків з тими, хто своєю кров'ю і працею писав цю історію, на вивчення минулого свого краю, на оформлення зібраних і досліджених матеріалів в шкільних кутках і музеях. У республіці широко розгорнувся рух «червоних слідопитів». Про його окремі прояви розповіли М. М. Піскунова (школа № 20 м. Одеси), Б. С. Драпкін (Березнянська середня школа Менського району Чернігівської області), В. Х. Райко (школа № 84 м. Донецька) та інші. «Герої живуть серед нас» — під таким девізом проводить позакласну дослідницьку роботу вчителька Великодолинської середньої школи Овідіопольського району Одеської області Л. К. Бурова, яка організувала збирання учнями відомостей про участь у Великій Вітчизняній війні і трудових післявоєнних звершеннях їхніх батьків, рідних та колишніх випускників школи. Вивчати історію вулиці Володарського, де міститься школа № 107 м. Харкова, заохотила школярів учителька А. А. Шеліг'янц.

Суттєвим у роботі вчителів історії й суспільствознавства є їх постійне прагнення до дальшого удосконалення, а також запровадження нових форм і методів як класної, так і позакласної роботи. Широко використовуючи на уроці художню й мемуарну літературу, краєзнавчий матеріал, твори мистецтва, технічні засоби навчання, учителі Ф. Б. Горелік (школа № 37 м. Луганська), К. І. Улановська (школа № 6 м. Николаєва), Ю. О. Плотникова (школа № 58 м. Запоріжжя), Н. М. Мінзберг (школа № 112 м. Києва), Л. О. Сушко (школа робітничої молоді № 2 м. Шостки Сумської області) домагаються того, щоб уроки були змістовними, емоційно насиченими, найбільш ефективними.

Учасники педчитань з великим інтересом слухали повідомлення про перші телеуроки з історії (П. С. Федоренко, зав. кабінетом історії Київського міського інституту удосконалення кваліфікації учителів), про досвід організації програмованого навчання — учителі Г. М. Донської (школа № 27 м. Харкова) і Я. М. Лук'яненко (школа № 6 м. Олександрія Кіровоградської області). Викладачів школи дедалі більше цікавить не тільки процес подачі матеріалу, але й сприйняття і засвоєння його учнями, враховуючи й виховну результативність проведеної роботи. На цей бік педагогічного процесу звернув увагу присутніх А. Б. Резнік (школа № 5 м. Гайворона Кіровоградської області).

Успіх навчально-виховної роботи школи забезпечується чітко продуманою системою роботи, до якої залучаються викладачі всіх дисциплін, класні керівники, шкільна партійна, комсомольська, піонерська організації. Власним досвідом поділилися учителька Р. А. Чеслер (школа № 11 м. Умані Черкаської області) і директор школи № 99 м. Харкова О. Н. Карпенко, який, зокрема, докладно розкрив заходи ідейно-політичного виховання учнів у процесі підготовки до відзначення 50-річчя Великого Жовтня, виділив місце учителя історії в цій роботі. Цікавими й повчальними були матеріали про проведення в школах ленінських і жовтневих читань, про організацію шкільного фестивалю ленінської дружби народів, про зустрічі учнів з людьми, які бачили В. І. Леніна, з творчими працівниками, які працювали і працюють над втіленням образу великого вождя в мистецтві.

Підсумки роботи педчитань підбив директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР В. І. Чепелев.

Учасники читань розіхались, збагачені цінним педагогічним досвідом, сповнені творчих планів. Натхнені тезами ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», під знаком яких проходила вся робота, вчителі спрямовують свої зусилля на подолання труднощів, які є в їхній діяльності, на здобуття вагомих досягнень у навчально-виховній роботі школи.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ МИРОСЛАВА ІРЧАНА

В липні 1967 р. громадськість республіки широко відзначила 70-річчя з дня народження українського радянського письменника, публіциста, журналіста та історика Мирослава Ірчана, ім'я якого широко відоме не тільки в нашій країні, а й за кордоном.

16 липня 1967 р. у клубі с. П'ядики Коломийського району, де 14 липня 1897 р. народився М. Ірчан, проведено наукову конференцію, присвячену 70-річчю з дня народження письменника. В конференції взяли участь жителі сіл П'ядики, Ценява, Турка, Годи, м. Коломиї, науковці Івано-Франківського державного педінституту, від спілки письменників України — Ірина Вільде, В. П. Минко, М. Е. Гасько, працівники музеїв Івано-Франківська та Коломиї, вчителі, працівники партійних і радянських органів та інші.

Конференцію відкрив секретар Коломийського МК КП України тов. М. В. Гузічук. Про життя й діяльність М. Ірчана прочитав доповідь завідуючий кафедрою української літератури Івано-Франківського педінституту П. Нісонський. З співдоповідями виступили: викладач кафедри української мови та літератури М. Т. Донченко — «Відображення в творах М. Ірчана боротьби західноукраїнських трудящих проти соціального і національного гніту, за воз'єднання з Радянською Україною»; працівник Коломийського МК КП України В. І. Жмундуляк — «М. Ірчан — борець за дружбу між народами» і В. Ю. Твердохліб — «Про соціалістичні перетворення на батьківщині письменника».

Інтерес викликали виступи письменників: Ірини Вільде, В. П. Минка, М. Е. Гаська, учителів колишньої Коломийської гімназії (тепер середньої школи № 1, Б. С. Мельника).

Учасники конференції висунули пропозицію, щоб у с. П'ядики М. Ірчану збудувати пам'ятник, а в м. Коломиї назвати одну з вулиць його іменем.

В. Ю. ТВЕРДОХЛІБ

ХУДОЖНЯ ВИСТАВКА, ПРИСВЯЧЕНА КАМ'ЯНЦЮ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Місто-музей Кам'янець-Подільський привертає велику увагу багатьох любителів української старовини. Нещодавно в Києві експонувалася виставка — «Кам'янець-Подільський у творчості місцевих художників», на якій було представлено в основному праці двох митців — Д. Брика та З. Гайха і, крім того, показано кілька живописних картин Д. Жудіна та літографій А. Каплуна.

В особі Д. Брика і З. Гайха стародавнє місто над Смотричем має гарячих патріотів і пропагандистів його краси; їхні твори популяризують архітектурні скарби Кам'янця. Треба тільки, щоб вони стали надбанням якнайширших кіл громадськості. Зокрема слід подумати про видання хоча б деяких з них у вигляді альбому, комплекту листівок тощо.

Показані на виставці роботи виконані в різній техніці і манері. Серія графічних робіт З. Гайха виглядає більш цілісною й витриманою стилістично (особливо — лінорити). Деякі з гравюр («Башта Кармалюка», «Новопланівський міст», «Вірменська дзвіниця», «Руські ворота (подвір'я)», «Миколаївська церква» та ін.) відзначаються великою експресією. Д. Брик, відомий як аквареліст (хоча на виставці є його роботи маслом і серія рисунків пером), показав більшу варіацію стилю. Значна кількість акварелей відзначається ретельністю, подекуди навіть графічністю малюнку, що надає їм характеру скоріше архітектурно-історичних документів, ніж художніх творів. Втім, чисто мистецький бік виставки не є зараз предметом обговорення: історика насамперед цікавить, якою мірою митцям пощастило відтворити образ стародавнього міста.

Як відомо, Кам'янець-Подільський серед населених пунктів України є одним з най-

багатших пам'яток давнього будівництва (щодо цього він займає друге місце в республіці після Львова). Старий центр Кам'янця, розташований на своєрідному острові, утвореному вигномом р. Смотрич з скелястими берегами, відзначається надзвичайною мальовничістю.

Отож, немає нічого дивного, що саме ця частина міста насамперед привертає увагу живописців (і не тільки кам'янчан: згадаємо, до речі, прекрасні роботи київського художника Юрка Химича). Серед поданих на виставці робіт лише кілька не відносяться до острова: ботанічний сад, промислові новобудови, міський будинок культури (колишній театр) або пейзажі міської околиці.

Переважає більшість творів присвячена чудовим пам'яткам кам'янецької старовини. Добре подані фортеця, Карвасарська церква, Домініканський, Тринітарський та Кафедральний костьоли, рештки міських укріплень, пам'ятки вірменського кварталу, Миколаївська та Петропавлівська церкви та багато інших об'єктів. Звичайно, автори-кам'янчани відмінно знають своє місто і відшукують такі ракурси і точки зору, що дають можливість найбільш вигідно і ефектно відобразити натуру.

Отож, у своїй сукупності твори З. Гайха і Д. Брика дають досить повний і синтезований образ стародавнього міста — єдиного й неповторного в своєму роді.

Загалом виставка дуже цікава і безсумнівно заслуговує на увагу. Дуже приємно, що в Кам'янці-Подільському є власні художні сили, здатні увічнити його історичну неповторність. Тож побажаємо учасникам виставки дальших успіхів у їх творчій праці.

М. БРАЙЧЕНКО

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

З липня 1967 р. на засіданні Вченої ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист докторської дисертації завідувачем сектору історії партії Інституту І. І. Коломійченком на тему: «Діяльність Комуністичної партії України на початку соціалістичної реконструкції (1926—1929 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук П. П. Гудзенко, доктор історичних наук професор Г. М. Окладной, доктор історичних наук професор І. І. Шевченко,

та доктор історичних наук І. Т. Щербина.

Вказавши на актуальність теми, її важливе наукове і пізнавальне значення, опоненти підкреслили, що авторові вдалося на основі великого фактичного матеріалу розкрити керівну й організуючу роль партії в справі соціалістичної реконструкції народного господарства республіки у вказаний період.

Вчена рада Інституту одностайно ухвалила присвоїти І. І. Коломійченку вчений ступінь доктора історичних наук.

Г. К.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. И. Завгородний*. «Капитал» К. Маркса и современность *Навстречу 50-летию Великого Октября (Развитие культуры на Украине)*. *В. С. Петренко, Л. А. Шевченко*. Вклад рабочего класса и колхозного крестьянства в духовную культуру советского общества. *Л. И. Носов*. Система государственного управления культурными и культурно-просветительными учреждениями УССР (1917—1967 гг.). *А. В. Молодчиков*. Украинская советская книга за 50 лет. *В. А. Браницкий*. Высшее педагогическое образование на Украине в годы семилетки. *В. У. Павелко*. Роль общественных организаций УССР и ЧССР в культурном сотрудничестве украинского и чехословацкого народов (1945—1966 гг.). Сообщения. *С. И. Исмаилова*. Творческое сотрудничество деятелей литературы и искусства Узбекистана и Украины в годы Великой Отечественной войны. *С. Г. Максимов*. Коммунисты Волини — организаторы борьбы трудящихся против угрозы войны в защиту СССР (1929 г.— сентябрь 1939 г.). *К. К. Дубина, П. С. Дышлевой*. Прислужничество украинских буржуазных националистов немецким фашистам в бывшем «генерал-губернаторстве» (1939—1941 гг.). *Ангел Након*. Некоторые аспекты победы социалистической революции в Болгарии. *Н. Н. Шапов*. Из истории древнерусской церкви X—XII ст. *В общей борьбе за власть Советов*. *Я. С. Бровкин*. Боевой путь бронепоезда № 2. *Ш. В. Цагарейшвили*. Из истории установления Советской власти в Грузии. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *V. I. Zavgorodny*. «Capital» by K. Marx and the Present Time. *On the 50-th Anniversary of the Great October. Cultural Development in the Ukraine*. Contribution of the Working Class and Collective-farm Peasantry to Spiritual Culture of the Soviet Society. *L. I. Nosov*. The System of State Government of Cultural and Cultural-Educational Establishments in the Ukrainian Republic (1917—1967). *A. V. Molodchikov*. The Ukrainian Soviet Book for 50 Years. *V. A. Branitskiy*. Higher Pedagogical Education in the Ukraine during the Years of the Seven-year Plan. *V. U. Pavelko*. The Role of Social Organizations of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and Czechoslovak Socialist Republic in the Cultural Co-operation of the Ukrainian and Czechoslovak Peoples (1945—1966). Communications. *S. I. Ismailova*. Creative Co-operation of Cultural and Art Workers of Uzbekistan and the Ukraine during the Great Patriotic War. *S. G. Maximov*. The Volyn Communists — Organizers of Struggle of Working People against the Menace of War in Defence of the USSR (1929 — September of 1939). *K. K. Dubina, P. S. Dyshlevoy*. The Subservience of the Ukrainian Bourgeois Nationalists to the German Fascists in the Former «General-Governorship» (1939—1941). *Angel Nakov*. Some Aspects of the Victory of the Socialist Revolution in Bulgaria. *N. N. Shchapov*. From the History of Russian Ancient Church of the X—XII centuries. *In Common Struggle for Soviet Power*. *Ya. S. Brovkin*. The Way of Battles of Armoured Train No. 2. *Sh. V. Tsagareishvili*. From the History of Establishing Soviet Power in Georgia. Notes. Returning to Published Works. Aid to Teachers of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.